

6

1984

létünk

**társadalom
tudomány
kultúra**

létünk

TÁRSADALOM, TUDOMÁNY, KULTÚRA

XIV. évfolyam, 6. szám, 1984. november—december

*„Nem az emberek tudata az, amely létüket,
hanem megfordítva, társadalmi 'létük az,
amely tudatukat meghatározza.”*

Karl Marx: A politikai gazdaságtan bírálatahoz
Előszó, 1859.

Forum Könyvkiadó, Újvidék

Szerkesztő bizottság

Arokszállási Borza Gyöngyi szerkesztő
Ing. Bacsí Sándor
Bózsó István
Fehér Kálmán
Fejős I. István magiszter
Gabrić-Molnár Irén magiszter
Dr. Györe Kornél főszerkesztő-helyettes
Illés Lajos műszaki szerkesztő

Dr. Markovics József

Borislav Martin magiszter
Dr. Rehák László fő- és felelős szerkesztő
Szilágyi Gábor
Dr. Szórád György
Dr. Tóth Lajos
Dr. Várady Tibor

Szerkesztői tanács

Apró László
Dr. Balla Ferenc
Borza József
Csonti János
Dr. Gyüre István
Földessy László
Franc Lajos
Gere Terézia
Gutási Miklós
Dr. Jankovics József
Kelemen Dezső
Dr. Božidar Kovaček
Borislav Martin magiszter

Dr. Mirnics József

Vladimir Popin
Dr. Rehák László
Szilágyi Gábor
Szirovica Antal
Dr. Teleki György
Tóth István, a tanács elnöke
Dr. Vajda József
Zrilić Ilona

Szerkesztőségi titkár
Terényi Zsófia

A fedőlapot

Sáfrány Imre és Szilágyi Gábor tervezte

Készült a Forum nyomdájában, Újvidéken
A szám kéziratának leadási ideje október 15.
Megjelent 1984. december 15.
YU ISSN 0350-4158

TARTALOM

<i>Rajcsán István</i>	A nemzeti egyenjogúság és a nemzetiségek helyzete — különös tekintettel Vajdaságra 767
<i>Tomislav Bandin</i>	A munka felszabadítása és a társult munka (Adalék a társult munkával kapcsolatos polémiahoz) 778
<i>Hódi Sándor</i>	A szükségleti perszisztencia és az emberi aktivitás 808
<i>Rehák László</i>	Marx emberfelfogása, I. rész 824
<i>Tóth Lajos</i>	Az intézményesített oktatáson kívüli nevelés és oktatás 855
<i>Kovács Teréz</i>	Betekintés a magyarországi szociológia fejlődésébe 871
<i>Nagy László</i>	A nemek egyenjogúsága — a foglalkoztatásról szóló vajdasági és szabadkai adatok tükrében 883
<i>Boljević Agnes</i>	A falusi turizmus lehetőségei Vajdaságban 895
<i>Sebők Zoltán</i>	Vaszilij Kandinszkij: A belső szükségyszerűség 903
<i>Agoston Pribilla</i>	Lucian Freud Enteriőr Paddingtonban című festményének kommunikatív jelentése 911
	<i>Vita egy „vita” kapcsán</i>
<i>Milan Mali</i>	A rendszerről szóló emlékezések válsága 920
	<i>Szimpozion</i>
<i>Arokszállási</i>	Tájékoztató az 50 éves Hídnak szentelt tudományos tanácskozásról 949
<i>Borza Gyöngyi</i>	
	<i>Nemzetközi szemle</i>
<i>Tóth László</i>	A válság kulcsa: a palesztin kérdés 951
<i>Kovács László</i>	Az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet — A harmadik kosár 960
	<i>Könyvszemle</i>
<i>Mák László</i>	Mikroelektronika és társadalom — Áldás vagy átok (A Római Klub jelentése) 971
<i>Rehák László</i>	Az ifjú Marx gondolatvilága szovjet szerző megítélésében 980
<i>Bálint Imre</i>	Az öngazgatás jogrendszere (Vladimir Prvulović Pravo na slobodu 985

Rajcsán István

A NEMZETI EGYENJOGÚSÁG ÉS A NEMZETISÉGEK HELYZETE — KÜLÖNÖS TEKINTETTEL VAJDASÁGRA

A Jugoszláv Kommunista Párt és a Jugoszláv Kommunista Szövetség — Tito elvtársnak a párt élére kerülésével — alapjában véve mind az elméletben, mind a gyakorlatban azonos módon viszonyult a nemzeti kérdés megoldásához, hazánk minden nemzetéhez és nemzeti kisebbségéhez, illetve a hazánkban élő nemzetiségekhez. Ezúttal csak emlékeztetni szeretnénk arra, hogy az AVNOJ második ülészakának határozataiban az alábbi stratégiai fontosságú álláspont is helyet kapott: „A nemzeti kisebbségeknek Jugoszláviában biztosítva lesz minden nemzeti joguk.” Ennek a politikának az eredményeként a nemzeti kisebbségek hazánk két háború közötti forradalmi mozgalmában, majd pedig a szocialista forradalomban nyerték el és igazolták nemzeti identitásukat és valósították meg osztályjellegű nemzeti érvényesülésüket. Ennek a politikának köszönhető, hogy a nemzeti kisebbség, illetve a nemzetiségek Jugoszlávia valamennyi népével karöltve aktívan kivették részüket az új Jugoszlávia megteremtéséből — beleértve a szocialista forradalom valamennyi fázisát. Ezt az utat közösen tették meg, fokozatosan megszabadulva a nemzeti és nacionalista illúzióktól, az osztályjellegű tévelygésektől és nemzetük fasizmusának terhétől.

A szocialista forradalom és a társadalom domináns tényezőjeként fellépő munkáshatalom olyan társadalmi berendezést hozott létre, amely új, a történelemben még ismeretlen távlatokat nyitott Jugoszlávia minden népének és nemzetiségének, s valamennyiük társadalmi és nemzeti fejlődésének. A népfelszabadító háború idején megteremtett néphatalmat Vajdaság hosszú történelme során először támogatva egységesen valamennyi nemzetünk és nemzetiségünk dolgozó népe. A háború utáni szocialista országépítés során olyan anyagi és társadalmi alapokra helyeztük nemzeti egyenjogúságunkat, amely valamennyi nemzetünknek és nemzetiségünknek a társadalmi tulajdonhoz, a szocialista öngazdálkodáshoz, annak gazdasági és politikai rendszeréhez való egyenlő viszonyát fejezte ki. A szocialista öngazdálkodás gazdasági és politikai rendszere

nem engedélyez semmiféle diszkriminációt annak alapján, hogy egyik vagy másik nemzet „kisebb” vagy „nagyobb”, hogy nagy nemzetről vagy kis nemzetiségről van-e szó.

A nemzetek és nemzetiségek teljes nemzeti, gazdasági, politikai és kulturális egyenrangúságának a politikája tette lehetővé, hogy ma Jugoszláviában nem beszélhetünk külön kisebbségi problémáról. A társadalmi tevékenység, az alkotótevékenység és a szocialista öngazgatás valamennyi területét átszövő kölcsönös függőség, a társadalmi életben való egymásra utaltság olyan alapot képez, amelyre biztonsággal épülhet hazánk valamennyi nemzetének és nemzetiségének a tényleges egyenjogúsága — természetesen a reális, objektíve adott anyagi lehetőségeknek megfelelően. Éppen ezeknek az objektíve adott anyagi korlátozásoknak a következtében adódik az a helyzet, miszerint nem mindenki számára biztosítottak még azonos módon a teljes nemzeti egyenjogúság gazdasági, s ezáltal politikai, társadalmi és kulturális feltételei. Ilyen értelemben manapság is eltérések tapasztalhatóak a nemzetek és nemzetiségek teljes nemzeti egyenjogúságának az elvei és a tényleges lehetőségei között. Igen lényeges viszont, hogy ezek a különbségek — történelmi távlatból szemlélve — állandóan csökkennek, hogy szocialista öngazgatású társadalmi rendszerünk már objektív előrehaladásával is csökkenti ezeket a különbségeket, és hogy a teljes nemzeti egyenjogúság a JKSZ számára nemcsak programelv és harcra hívó szólam, hanem a jugoszláv valóság mindennapi gyakorlata.

Érdekes jelenség, hogy amikor a nagyvilágban valahol hazánk nemzetiségi viszonyairól beszélnek, akkor kevesebb szó esik a megoldatlan kisebbségi problémákról, s jóval többet foglalkoznak nemzeteink és nemzetiségeink összefonódó kapcsolataival. Lényegében véve világszerte elismerik, hogy Jugoszlávia sem elvben, sem pedig a gyakorlatban nem alkalmaz eltérő egyenlőségi mércéket a nemzetekre és a nemzetiségekre. Éppen ezért a „kisebbség” terminust felváltó „nemzetiség” nem csak terminológiai jelentőségű. Ez egy olyan történelmi törekvésnek az eredménye, amely kikristályosodott formájában a szláv és nem-szláv népek szocialista forradalmunkban betöltött szerepét, távlatait és tényleges részvételét nem kezeli többségi vagy kisebbségi problémaként.

A történelmi tapasztalatok egyébként arra utalnak, hogy ha valamilyik néptöredék helyzetét a kisebbségi jogok alapján rendezik, akkor az nem tekinthető megoldottnak, függetlenül attól, hogy szocialista vagy kapitalista országról van szó. Ennek oka abban rejlik, hogy a tőkés világ politikai és osztálytagozódása, ellentétei, valamint a szocialista országok nemzeti politikáját befolyásoló etatizmus — különösképpen pedig a nemzeti államoknak a vegyes lakosságú országokban érvényesülő hegemoniája — nem hozott létre egy olyan valóságos közösséget, amely egyidejűleg és párhuzamosan teszi lehetővé valamennyi nemzetiségi csoport nemzeti érvényesülését és társadalmi integrációját. Ennek tudható be, hogy napjainkban a nemzeti kérdés és a kisebbségi problémák komoly forrásai a társadalmi és politikai feszültségnek, rányomják pe-

csétjüket a jelenlegi ingatag világrendre és számos nemzetiségileg vegyes lakosságú ország belpolitikai bizonytalanságának okozói.

A nemzetközi gyakorlatban többé-kevésbé két ismert lehetőség közül választhatnak a nemzetiségileg vegyes országok. Az egyik a kisebbségekhez való sajátos viszonyulásban, mindenekelőtt a kulturális autonómia különböző formáiban jut kifejezésre, amely végső soron a nemzeti sajátosságok beszűküléséhez, konzerválódásához vezet, mégpedig azért, hogy a kisebbségek nemzeti vívmányainak nincs a többségi, az uralkodó nemzet értékeivel azonos társadalmi verifikációja. Ezek szerint a kisebbségi helyzet csak meghatározott nemzeti sajátosságok megőrzésére alkalmas, de egy olyan közösségben való továbbfejlődésre, amelyben a társadalmi feltételek reális történelmi távlatot nyitnak valamennyi állampolgár társadalmi és nemzeti fejlődése előtt, már nincs valós lehetőség.

A másik alternatíva az erőszakos vagy „természetes” asszimiláció és denacionalizáció, amely tudomásunk szerint sehol sem vezetett a nemzeti érzések végérvényes megszűnéséhez, csak háttérbe szorította őket. A nemzetileg látszólag homogén országokban a történelmi maradványnak tekintett etnikai és nemzeti csoportok időnként fellobbanó tüntetései olyan meglevő, de elfojtott nemzeti érzésekre vallanak, amelyek évszázadok múltán sem tűntek el nyomtalanul.

A szocialista forradalom jugoszláv gyakorlata kénytelen volt a már meglevő választási lehetőségek megkerülésével kialakítani a nemzeti egyenjogúság új gyakorlatát is és a kisebbségek helyzetének másfajta rendezését. Feltételezem, hogy ezek a megoldások széles körben ismeretesekek.

Mindenképpen figyelmeztetnünk kell azonban, hogy a nacionalizmus az utóbbi időben — többek között a kosovói ellenforradalmi kísérlet hatására — szárnyra kapott és igyekszik megzavarni a bizalom légkört: ismét kisebbségi témákkal foglalkozik, kisebbségi helyzetről beszél Jugoszláviában, mert — úgy tűnik — ezáltal szeretné visszafordítani a történelem kerekét.

Napjainkban például olyan nyilvánosan elhangzott téziseknek is fültanúi lehetünk, melyek szerint a nemzetiségi kérdés kizárólag regionális ügy, s megoldását ezért regionális téren kell eszközölni, hogy ne terhelje az egész nemzetközösséget, illetve a nemzeti államot, a köztársaságot. Ez már tagadhatatlanul kisebbségi megközelítés. Mivel az öngazgatásban való részvétel lehetővé teszi dolgozóink, nemzeteink és nemzetiségeink számára, hogy minden öngazgatási és társadalmi-politikai közösségben birtokolhassák a társadalmi újratermelés egészét — természetesen minden egyes közösség jogaival és kötelességeivel összhangban —, ezért sem a nemzeti, sem az öngazgatási jogok nem lehetnek regionálisan korlátozottak.

Publicisztikánk és történetírásunk egy részében — különösen az AV-NOJ második ülésszakának a megünneplése kapcsán — nyíltan vagy leplezetten, az az „új” megállapítás fogalmazódott meg, hogy Jugoszláviát csak nemzeteink hozták létre, a nemzetiségek kimaradtak ebből a

folyamatból. A mindennapi politikai zsargon gyakran túlhangsúlyozza a köztársaságoknak mint államoknak a nemzeti jellegét és azt ismételteti, hogy a nemzetiségek nemzeti államai Jugoszlávián kívül vannak. Rendkívül veszélyes az a tézis, miszerint Jugoszlávia nemzetei nem azonos módon vették ki részüket a fegyveres forradalomból, a nemzetiségek pedig egyáltalán részt sem vettek benne, illetve szerepük politikailag teljesen elhanyagolható. Az ilyen tézisek a forradalmi harcban létrejött új Jugoszlávia bomlasztói, hisz a történelmi tényektől függetlenül ítékeznek nemzetek és nemzetiségek felett, miközben egyes nemzeteket többé, másokat kevésbé tartják forradalminak, illetve államalkotónak, a nemzetiségeket pedig az ország „vendégeinek” tartják. Felesleges arra utalnunk, hogy ezek a tézisek ellentétben állnak alkotmányunkkal.

A nacionalisták stratégiájában azt a hamis tézist, hogy a nemzetiségek nem vettek részt a fegyveres forradalomban, csak egy lépés választja el a gyanúsítástól, hogy vajon egy ilyen szocialista öngazgatáson alapuló el nem kötelezett Jugoszlávia mellett kiállnak-e és magukénak érzik-e a nemzetiségek. Tehát egy lépés kell és máris a bizalmatlanság és gyanúsítás mondatja velük, hogy íme ezek az ötödik hadoszlop. Az ilyen és hasonló tézisek képviselői nyilvánvalóan a nemzeti kérdések revíziójára törekszenek Jugoszláviában, hisz szemmel láthatóan igyekeznek zavart kelteni Vajdaság, a Szerb Köztársaság és a JSZSZK nemzeti viszonyaiban. Tartományunk forradalmi erői és dolgozói nem tehetik magukévá a nemzeti kérdés revízióját, hisz a nemzeti egyenjogúság Vajdaságban élő valóság, beivódott az emberek tudatába, és ilyenén tartományunk valamennyi nemzete és nemzetisége számára egyazon módon jelenti a közösen megvívott és továbbvitt szocialista forradalmat és annak hagyományait. Ezért van az, hogy Vajdaságban mindenki otthon érzi magát, nincs „házigazda” se „vendég” vagy „idegen” nemzet.

Ugyanilyen nyilvánosan elhangzott megállapítás, hogy a vajdasági autonómia fejlődésével két szerb állam jön létre, illetve, hogy ez az autonómia a szerb nemzeten belüli széthúzás következménye. Az a megalapozatlan megállapítás is újra fogalmazódik, hogy az autonómia nálunk csupán a nemzetiségek különjogainak a megvalósulási formája.

Mindannyiunk számára ismeretes, hogy 1940-ben a JKP V. országos értekezletét megelőzően, pontosabban szólva a JKP VI. tartományi értekezletének az előkészületei során a JKP világosan megfogalmazta: Vajdaság nem az egyik vagy a másik nemzeté, hanem a hosszú ideje itt élő népek közösen birtokolják. Ez a megállapítás tartományunk munkásosztályának és dolgozóinak a tartós irányvételévé vált. Erre abban a jelentős történelmi pillanatban került sor, amikor a nemzeti burzsoáziák egymás közötti versengésében Vajdaság birtoklása volt a tét.

A vajdasági forradalmi mozgalom hangsúlyozta elsőként azt a Vajdaság jövőjét döntően meghatározó tézist, amely egyenjogúságot biztosít valamennyi nép számára. A JKP vajdasági szervezete a jugoszláv forradalmi munkásmozgalom részeként olyan egyedülálló történelmi erőt

képviselt, amely képes volt ezt a tézist valóra váltani és felkészült alkalmazására minden objektíve adott történelmi helyzetben. Így tudhatta magáénak a háborúban és az azt követő időszakban az egész nép támogatását. Ennek a forradalmi elgondolásnak az alapján jött létre egyenjogú nemzeteink és nemzetiségeink nemzeti hegemoniától mentes közössége. A Vajdaság SZAT illetén a Szerb Szocialista Köztársaság részét képezi és a JSZSZK egyik alkotóeleme. Ez a forradalomban kivácsolódott autonómia sem történelmi szerepével, sem osztályszemléletével, de nemzetiségi viszonyaival sem szolgálja a népek különválasztását, a nemzetiségek elzárkózását és önelégültségét. Ellenkezőleg, gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális téren a teljes nemzeti egyenjogúság megvalósulási formája, amely elősegíti a nyitottságot és a szélesebb közösségbe való bekapcsolódást.

Természetesen az anyagi és politikai viszonyokat, valamint az emberek tudatát befolyásoló etatista és technokrata ráhatások kísérletet tettek és tesznek ennek a közösségnek mind az autarkián alapuló elzárkózására, mind a köztársaságon belüli decentralizált államiság irányába való eltávolítására.

Tartományunk nincs elszigetelve az országban és a köztársaságunkban felerősödő nacionalizmus hatásaitól. Bármi is történjék az ország nemzetiségi viszonyaival, az közvetlenül kihat tartományunkra, mint ahogyan a KSZ vajdasági szervezetének a nacionalizmus, a bezárkózás és az etatizmus minden válfaja elleni küzdelme is visszhangra talál a Szerb Szocialista Köztársaságban és egész Jugoszláviában. A kedvezőtlen viszont az lenne, ha a KSZ vajdasági szervezete megalkuvást tanúsítana a nacionalizmus elleni küzdelemben. A nemzeti egyenjogúság gyakorlata Vajdaságban elválaszthatatlan a forradalmi munkásmozgalom és a Jugoszláv Kommunista Szövetség egységes nemzeti politikájától.

Az utóbbi időben ismét hallani olyasmiről Vajdaságban és országszerte, hogy külön vertikális kulturális szervezeteket kell létrehozni, mégpedig elsősorban a nemzetiségek számára. Tudvalevő, hogy meghatározott történelmi körülmények és államközi kötelezettségek kifejezéséként ilyen szervezetek Horvátországban és Szlovéniában léteznek.

Vajdaságban közvetlenül a felszabadulást követően voltak hasonló szervezetek. Feloszlásukat az a felismerés siettette, hogy képtelenek voltak a nemzetiségek tényleges nemzeti egyenjogúságának a biztosítására. Első pillanatra úgy tűnhet, hogy az ilyen intézmények megerősíthetik a nemzetiség helyzetét, valamivel több jogot biztosíthatnak számára, illetve újabb feltételeket teremtenek a nemzeti jogok megvalósításához. Történelmileg nézve viszont a polgári társadalomból erednek, a nemzeti kérdés polgári szemléletének és politikai gyakorlatának a kifejezési formái. Éppen ezért úgy tűnik, ismét el kell osztatnunk az ezzel kapcsolatos téves nézeteket mind a nemzetiségek, mind a nemzetek sorában.

Tapasztalataink szerint a vertikális, nemzeti alapon szerveződött kulturális szervezetek, kultúrszövetségek képtelenek kifejezésre juttatni,

megőrizni vagy továbbfejleszteni a valódi értelemben vett nemzeti identitást. Ez a megállapítás nemcsak a kulturális szférára vonatkozik, hanem a társadalmi élet minden területére. Legjobb esetben is csak konzerválhatják valamely nemzetiség kulturális azonosságtudatát. Ezek a szervezetek nem teszik lehetővé a nemzetiség sokoldalú és alkotó jellegű kiteljesedését, a társadalom egészébe való egyenjogú beépülését. Megerősítik őket kisebbségi helyzetükben, a nemzetiségi viszonyok terén viszont szabad folyást engednek a politikai pluralizmusnak és versengésnek.

A vertikális nemzeti szervezetek csak olyan közösségekben nyújtanak bizonyos garanciát a nemzetiségeknek, ahol azok a meghirdetett politika ellenére továbbra is kisebbségi helyzetben vannak. Tehát minden olyan közösségben, ahol a társadalmi és állami intézmények egyetlen nemzet szolgálatában állnak és nincsenek felkészítve a közösségben élő valamennyi nemzet és nemzetiség egyenlőségen és egyenjogúságon alapuló szükségleteinek a kielégítésére.

A mi nemzetiségeink — más országok nemzeti kisebbségeitől eltérően — objektíve olyan helyzetben vannak, hogy a társadalmi élet minden területén aktívan és egyenrangúan bekapcsolódhatnak önmegvalósításukba és képességeik kiteljesítésébe — kezdve a társult munkától a küldött-rendszeren át egészen a nemzeti kulturális intézményekig. Ilyetén az összes többi nemzet tagjaival együtt azonos felelősséggel kell viszonyulniuk minden társadalmi ügyhöz. A nemzetiségektől eltérően a nemzeti kisebbségek passzív szerepet játszanak. Problémáik megoldását külön vertikális nemzeti szervezetektől, a többségi nemzettől, vagy külföldről várják. Történelmi tapasztalataink szerint ez eddig sem volt, s most sem kielégítő megoldás.

A dolgozóink hatalmára alapozott társadalmi berendezés, amely mentes a hátrányos nemzeti megkülönböztetéstől, a nemzetek és nemzetiségek azonos helyzetét biztosító alkotmányos rendelkezések és törvények, az egyenlőségen és kölcsönösségen nyugvó nemzetiségi viszonyok mindennapi gyakorlata megfelelő feltételeket teremt minden nemzetiségi és etnikai csoport számára, hogy aktívan és alkotó módon viszonyuljon a saját közösségéhez és az egész jugoszláv közösséghez. Lenin a nemzeti kérdéssel kapcsolatos téziseiben elhatárolta magát a „kulturális nemzeti autonómiától” és többek között a következőket mondta: „Ez csak arra alkalmas, hogy eltávolítson bennünket az államhatalom egészében végbemenő demokratikus átalakulás feladataitól, attól, az átalakulástól, amely egyedüli biztosítéka lehet (ha ilyesmi egyáltalán lehetséges a kapitalizmusban) a nemzetek közötti békének.” (Lenin: A nemzeti kérdésről). Véleményünk szerint megállapítása a szocializmus építésének a körülményei között is érvényes.

Mint ismeretes, Jugoszlávia a nemzetiségi kérdés elméleti és gyakorlati megoldásával — a nemzetiségeknek az országok közötti híd szerepével — tett szert nemzetközi elismerésre. A vajdasági tapasztalatok arra ösztönöznek bennünket, hogy fenntartás nélkül folytassuk és fejlesszük tovább ezt a politikát és társadalmi gyakorlatot. Az is közis-

mert, hogy nemzetiségeink kulturális szükségleteinek a kielégítése terén jelentős szerepet tölt be a Magyar Népköztársasággal, a Csehszlovák Szocialista Köztársasággal és a Román Szocialista Köztársasággal kialakított folyamatos, megbízható és sokoldalú együttműködésünk. Számos kiadói tevékenységgel vagy a kulturális alkotótevékenység egyéb területével kapcsolatos szükséglet kielégítésére került sor az említett országok megfelelő szerveivel kialakított együttműködés során — mindkét fél kölcsönös megelégedésére. Ezt a gyakorlatot folytatni kell, azzal, hogy nem ragaszkodunk szigorúan a kölcsönösség elvéhez azokon a területeken, ahol a Jugoszláviában élő nemzetiségek kulturális fejlődésének biztosítása az igények kielégítését fokozott mértékben feltételezi.

Jugoszlávia a jószomszédi viszonyok keretében megkülönböztetett figyelmet fordít a szomszédos országokban élő szerb, horvát és szlovén kisebbségek helyzetére és fejlődésére — anélkül, hogy beavatkozna az említett országok belügyeibe. Ugyanilyen alapon kész a Jugoszlávia, illetve Vajdaság területén élő nemzetiségek „törzsnemzetét” felölelő országgal is együttműködni.

Ez a politika a reciprocitás elvein alapul. Nem téveszthetjük azonban szem elől, hogy ezeket az elveket bizonyos körülmények adott esetben külsőleges kölcsönösségre korlátozzák.

A fentiekben *anyaország* és *anyanemzet* helyett a nemzetiségek esetében „*törzsnemzetről*” beszéltünk, mert szerintünk ez a kifejezés jobban fedi ezeket az összefüggéseket. Ezekben a dolgokban ugyanis igen határozottaknak kell lennünk: az itt élő nemzetiségek számára nem létezhet más anyaország, mint Jugoszlávia, amelynek határain belül mind egyénként, mind közösségként Jugoszlávia nemzeteivel azonos módon élhetnek a munkára, az öngazgatásra és a saját munkaeredményeik elosztására, nemzeti egyenjogúságukra vonatkozó jogaikkal, valamint mindennemű politikai, közoktatási és kulturális lehetőségeikkel. A felsoroltak egyikét sem az „anyaországban” valósítják meg.

A mi nemzetiségeink nem „idegen” nemzetrészként, más nemzet kisebbségeként épülnek be Jugoszlávia nemzeteinek a közösségébe, hanem egyenjogú nemzeti szubjektumként vállalva, hogy Jugoszlávia nemzeteivel együtt alakítják és fejlesztik szocialista öngazgatású közösségüket. A nemzetiségek nemzetüktől sokoldalú és egyenjogú kapcsolatteremtések útján veszik át kulturális örökségüket, amelyet a saját kulturális hagyományaikkal kiegészítve mind a saját, mind „törzsnemzetük” mind pedig a létalapjukat képező közösségük kultúráját gazdagítják és fejlesztik.

Ez a történelmi szükségszerűsége és internacionalizmuson alapuló kommunikáció a nemzetiségek jugoszláviai és a jugoszláv kisebbségek szomszédos országokbeli objektív helyzetéből kell hogy kiinduljon, ami bizonyos esetekben igen eltérő lehet. A reciprocitás mechanikus értelmezése ismét visszavetné Jugoszlávia nemzetiségeit a nemzeti kisebbségek helyzetébe. Ugyanakkor nemzetiségeink „törzsnemzeteinek” a sajátos kultúrküldetése a nemzeti kisebbségek kulturális fejlődése feletti

atyáskodáshoz vezetne, mint ahogyan ez következne be a hazánkban élő nemzetiségeknél is. Egészen biztos, hogy nemzetiségeink valamiféle atyáskodása vagy kisebbségi helyzetbe való visszaesés érdekében nem áldoznák fel mindazt, amit Jugoszláviában, és itt Vajdaságban értek, gondolunk itt nemzetiségi érvényesülésükre, az ország nemzeteivel az öngazgatáson alapuló mindenben egyenrangú szocialista országépítésükre. Ez egyébként megtorpanás lenne a nemzeti egyenjogúság politikájában.

Az eddigi tapasztalatok azt bizonyítják, hogy a nemzeti kisebbségeket semmiféle külföldről kiinduló kultúrmisszió nem teheti saját fejlődésük alakítóivá, ha az adott országban objektív társadalmi helyzetük-nél fogva nem válhatnak azzá. Az alárendelt nemzeti és társadalmi helyzeten sehol nem változtathat semmiféle kulturális felvilágosító tevékenység. Másrészt viszont ha egy országban minden népcsoport azonos társadalmi helyzetben van, azonosak a nemzeti érvényesülés feltételei, akkor a paternalizmusnak nincs értelme és felesleges is. Éppen ezért tartományunk nemzetiségi viszonyainak a rendszerétől idegen minden nemzetiségeinkkel kapcsolatos gyámkodás, mint ahogyan az országon belül sincs atyáskodásra szükség. Napjainkban feleslegesek a „nemzeti központok”, a „nemzeti felvilágosító munka” és a „nemzeti apostolok”. Ezek ugyanis a „saját” nemzetüket védelmezve ténylegesen a nacionalizmus fokozódását idéznék elő, mintegy lehetőséget nyújtva az irredentizmusnak a helyzet kihasználására.

Az általános társadalmi helyzet, az anyanyelvhasználat, a nemzeti-ségek oktatásra, tájékoztatásra és a saját kulturális alkotótevékenységük fejlesztésére való joga Vajdaságban nem valamiféle kisebbségi szükséglet, hanem a tartományunkban élő nemzetek és nemzetiségek egyenjogúságával és egyenrangúságával kapcsolatos elvi állásfoglalás következménye. A felsoroltakat oly módon kell megvalósítani, hogy minden tényező közös felelősséggel viszonyuljon tartományunk minden egyes nemzetének és nemzetiségének a szükségleteihez. Csak ennek az objektív helyzetnek a tudomásulvételével kerülhet sor sokoldalú együttműködésre minden érdekelt országgal és az illetékes nemzetek szervezeteivel. Ebben rejlik politikánk elvszerűsége és realitásérzéke.

*

Szerintünk manapság is időszerűek a JKSZ KB Végrehajtó Bizottságának a nemzeti kisebbségekkel kapcsolatos 1959-es határozatai.: „A nemzeti kisebbségek hazánkban teljesen egyenjogúak az összes többi nemzettel, aminek következtében egyenrangúan veszik ki részüket a jugoszláv közösség építéséből, s adják hozzá a maguk politikai, kulturális és egyéb hozzájárulását. Megőrzik annak a nemzetnek a jellegzetességeit, amelyhez etnikailag tartoznak és amelynek elsősorban kulturális természetű sajátosságait az adott társadalmi környezet sajátosságaival ötvözik.” (...) „De a nemzeti kisebbségek nemcsak annak a nemzetnek a részét képe-

zik, ahonnan származnak, hanem ahhoz az országhoz is kötődnek, ahol élnek. Ezt csak az egyenrangú társadalmi helyzet és a zavartalan fejlődés fűzheti szorosabbá. Hazánk nemzeti kisebbségei — objektív helyzetükre és a társadalmi öngazgatás nyújtotta fejlődési lehetőségekre való tekintettel — összetevő részeivé váltak a jugoszláv szocialista közösségnek.” (O nacionalnom pitanju — A nemzeti kérdéstről, Sedma sila, Belgrád, 1967, 267. oldal.)

Tartományunk társadalmi gyakorlata igazolta ezeknek a határozatoknak a helyességét.

A nemzeti egyenjogúság fejlődésével és a testvériség—egység négyévtizedes vajdasági fejlődésével kapcsolatos tapasztalatokról szólva összességként megállapíthatjuk, hogy ezt az időszakot a nemzetiségi viszonyok stabilitása, a bizalomkeltés légköre, Vajdaság minden nemzetének és nemzetiségének a közös előrehaladása jellemezte. Nem véletlenül mondhatjuk, hogy ez a nemzeti egyenjogúság időszaka, Vajdaság történelmében a nemzeti megbékélés és a nemzetek közötti együttműködés leghosszabb periódusa. Mindez annak a következménye, hogy tartományunk kommunistái és dolgozói kitartó és következetes kétfrontos harcot folytatnak: megteremtik a nemzeti egyenjogúság továbbfejlesztéséhez szükséges társadalmi, gazdasági és politikai feltételeket, miközben küzdenek a nacionalizmus minden formája ellen.

Rezime

Nacionalna ravnopravnost i položaj narodnosti sa posebnim osvrtom na Vojvodinu

Autor polazi od zaključka II zasedanja AVNOJ-a o ravnopravnosti nacionalnih manjina u Jugoslaviji, i od činjenice da je već za vreme NOB-a Vojvodina imala podršku svih naroda i narodnosti, koji žive na njenoj teritoriji. Ako još postoje izvesne razlike između položaja pojedinih narodnosti, te se razlike stalno smanjuju, dok se ne izjednačuju. Prema tome danas u Jugoslaviji ne postoji manjinski problem, te etničke grupe nisu manjine nego narodnosti sa punim pravima. U međunarodnim razmerama postoje dve alternative. Prva je u posebnom tretmanu manjina u odnosu na vladajuću naciju, a druga je u prisilnoj asimilaciji i denacionalizaciji. Socijalistička Jugoslavija našla je rešenje van tih alternativa u priznavanju ravnopravnosti svih naroda i narodnosti u federativnoj državi.

Narodnosti nisu isključivo regionalni problem, to je manjinski pristup, kao što je nepravilan i pristup da narodnosti imaju svoje nacionalne države izvan Jugoslavije. Svi koji žive na našoj teritoriji imaju jednu nacionalnu državu: Jugoslaviju. Takve su teze naime — kao što su to dokazali događaji na Kosovu —, rušilačkog karaktera u odnosu na Jugoslaviju.

Razvojem autonomije u Vojvodini ravnopravni odnosi prema svim narodima i narodnostima dobija još jači karakter. Vojvodina ne pripada ni jednoj naciji nego svim nacijama koje tu žive.

Formiranje posebnih vertikalnih kulturnih organizacija pre svega za narodnosti, ne odgovaraju našim uslovima i pronalazak su „građanskog” društva. Kod nas se narodnosti mogu aktivno boriti za svoje samoiskazivanje i samostvarivanje, u udruženom radu i u svim delegatskim telima političkog sistema. Postoje uslovi za aktivan i stvaralački položaj svih narodnosti.

Posebno je poznato da narodnosti stvaraju mostove prema susednim zemljama i to u Vojvodini prema Mađarskoj, Čehoslovačkoj i Rumuniji. Saradnja sa ovim zemljama je pozitivna i dobra, i to na principu reciprociteta u vezi sa našim stanovništvom u njihovim državama.

Društveni položaj, upotreba maternjeg jezika i obrazovanje proizlaze iz jednakog i ravnopravnog položaja svih naroda i narodnosti u Vojvodini. U važnosti su zaključci Izvršnog komiteta CK SKJ po kojima narodnosti zadržavaju sve odlike svoje etničke pripadnosti i prepliću ih sa odlikama sredine u kojoj žive. Treba reći da u Vojvodini postoje stabilni nacionalni odnosi, koji pružaju uslove za dalji razvoj društvenih, ekonomskih i političkih uslova u punoj ravnopravnosti naroda i narodnosti.

Resümee

Nationale Gleichberechtigung und Lage der Nationalitäten mit besonderem Hinsicht auf die Vojvodina

Der Verfasser geht von der II. Sitzung des AVNOJ über die Gleichberechtigung der nationalen Minderheiten aus, um von der Tatsache, dass die Vojvodina schon im Befreiungskrieg die Schützung aller Nationalitäten, die auf ihrer Territorie leben, besessen hat. Wenn noch irgendwelche Unterschiede zwischen der Lage einzelner Nationalitäten, die hier existieren, bestehen, verkleinern sich diese Unterschiede gleichmässig, bis sie nicht verschwinden. In Jugoslawien besteht daher kein Minderheitsproblem und die ethnischen Gruppen sind keine Minderheiten, sondern Nationalitäten, mit vollen Rechten. In internationaler Relation bestehen zwei Alternativen. Die erste ist das ungleichmässige Tretman der Minderheiten, mit den Herrschernationen und die zweite ist die gewaltige Assimilation und Denationalisation. Das sozialistische Jugoslawien hat den Weg ausser diesen Alternativen gefunden, in der Bestätigung der Gleichberechtigung, der Nationen und Nationalitäten im federalistischen Staat.

Die Nationen sind nicht nur ein regionales Problem; das wäre nämlich Minderheitszutritt, so wie auch der Zutritt unrichtig ist, dass die Nationalitäten ihre nationale Staaten ausser Jugoslawien haben. Alle die auf unserer Territorie leben, haben einen nationalen Staat, Jugoslawien. Solche Thesen sind nämlich — wie es die Geschehnisse in Kosovo beweisen — zertörenden Charakters, gegenüber Jugoslawien.

Durch die Entwicklung der Autonomie der Vojvodina, die gleichberechtigte Stellung der Nationalitäten wird noch stärker ausgedrückt. Die Vojvodina gehört keiner Nation, sondern allen die hier leben.

Die Formierung besonderer vertikalen Verbindungen der kulturellen Organisationen, zunächst für die Nationalitäten, entsprechen nicht unserer Verhältnissen; sie sind eine Erfindung der „bürgerlichen” Gesellschaft. Bei uns

können alle Nationalitäten für ihre Selbstbestätigung und Selbstbeweisung in der vereinigten Arbeit und allen Delegatenkörperschaften des politischen Systems kämpfen. Es bestehen Bedingungen zur aktiven und schaffenden Arbeiten für alle Nationalitäten.

Es ist besonders zu bemerken, dass die Nationalitäten eine brückenbildende Wirkung zu den Nachbarstaaten haben, in der Vojvodina zu Ungarn, Tschechoslowakei und Rumänien. Die Zusammenarbeit mit diesen Staaten ist positiv und gut, und zwar auf Grund der Reziprozität in Hinblick auf unsere Nationalitäten in diesen Staaten.

Die gesellschaftliche Lage; der Gebrauch der Muttersprache und die Erziehung folgen aus der gleichen und gleichberechtigten Lage aller Nationen und Nationalitäten in Vojvodina. Es bestehen die Entschlüsse des Kommitets der ZK SKJ, laut deren alle Nationalitäten ihre ethnische Anhängerschaft behalten und diese mit den charakteristischen Anzeichen des Kreises verbinden in dem sie leben. Man muss feststellen dass in der Vojvodina feste nationale Verhältnisse bestehen, die Möglichkeit weitere Entwicklung der gesellschaftlichen, ökonomischen und politischen Verhältnisse besitzen.

Tomislav Bandin

A MUNKA FELSZABADÍTÁSA ÉS A TÁRSULT MUNKA

ADALÉK A TÁRSULT MUNKÁVAL KAPCSOLATOS POLEMIAHOZ

Bár pragmatikus szempontból a szocialista öngazgatású társult munkával kapcsolatos viták nem a legfontosabb témái hosszú távú gazdaságsszilárdítási programunk viharos valóra váltási időszakának, mégis magától értetődően jelen vannak elméletünkben, a társadalmi-politikai tevékenységben és a társult munka gyakorlatában. A társult munka alkotmányos koncepciójának a megvalósításával járó nehézségekből, valamint a gazdasági és társadalmi fejlődés egyéb gondjaiból és megoldatlan problémáiból következik a kérdés: válaszút előtt áll-e a szocialista öngazgatás és a társult munka formájában kifejezésre jutó társadalmi termelés? Vajon a társadalmunk értékorientációját képező koncepció megvalósítása során szocialista öngazgatású társult munka rendszerünk megmarad-e tartós társadalmi irányvételnek, azaz a munka és az emberi személyiség felszabadításának, vagy pedig létrejöttek a feltételei a részleges vagy gyökeres megváltoztatásának?

A kérdés komolyságára való tekintettel ki kell zárnunk vizsgálódásainkból mindennemű voluntarista a priori meghatározást és döntőbíráskodást. Argumentált vizsgálódásra van szükség, bírálóan kell értékelni szocialista öngazgatáson alapuló társadalomépítésünk eddigi szakaszát; a forradalmi fejlődést szem előtt tartva mérlegelni kell a választott út „történelmi dimenzióját”, kerülni kell a dogmatizmus veszélyeit és a fejlődés során jelentkező nehézségek pillanatnyi impressziókra alapozott és a történelmi távlatokat mellőző, minden konstruktivitást nélkülöző kritizálás csapdáját.

Mivel írásunkban kísérletet teszünk társadalmunk irányvételének és értékorientációja megvalósításának a reális és bíráló értékelésére, következésképp vizsgálódásunk kulcsfontosságú kérdése: vajon szocialista öngazgatáson alapuló társult munkánk rendszere a szocialista öngazgatású termelési mód történelmi realitása vagy pedig az ún. reális öngazgatás utópiája? A fentiekben körülhatárolt kérdést a következőképp is megfogalmazhatjuk: vajon a társult munka rendszere mint a társadalom értékorientációja megvalósításának irányvétele komolyan eltávolodott-e a

termelőerők fejlődésétől, illetve ha erre sor került, az milyen mértékben idézte elő időszerű gazdasági és társadalmi nehézségeinket, lemaradásunkat, sőt a munkásönigazgatás visszaesését?

Kérdésünk Marxnak A tőke első kiadása Előszavában megfogalmazott gondolatára rezonál: „Egy társadalom még ha nyomára is jött mozgása természeti törvényének... természetes fejlődési fázisokat sem át nem ugorhat, sem eredetileg el nem tüntethet. De megrövidítheti és enyhítheti a szülési fájdalmat.” (Marx: A tőke, I. Előszó az első kiadáshoz, Bp. 1978, 9. o.) Vajon ezek szerint a társult munka által a reális történelmi feltételeket mellőzve próbáltuk átugorni vagy felcserélni a társadalom természetes fejlődési szakaszait?

Amennyiben beigazolódna, hogy szocialista öngazgatáson alapuló társult munka rendszerünk utópia, sőt — ahogyan egyes kritikusok állítják — tragikus tévedés, illetve, hogy ezzel az ideológiai irányvétellel sikertelen kísérletet tettünk a társadalom természetes szakaszainak az átugrására vagy gyors felváltására, akkor a választott útról való letérés vagy annak a revideálása a társadalomnak a 60-as évek közepén elért fejlődési szintre való visszatérését, a vállalatok és a többi korabeli társadalmi és politikai intézmény felújítását jelentené vagy feltételezné.

Mindent egybevetve a kérdés lényege a következő: A szocialista öngazgatású társult munka a forradalom vezérfonala vagy kilátástalan társadalmi zsákutca?

Egyértelmű feleletet pedig erre csak akkor adhatunk, ha előbb a következő kérdéseket is megválaszoltuk: Miért került a vállalat a történelem lomtárába; vajon a társult munka rendszere a szocialista öngazgatáson alapuló termelési mód történelmi törvényszerűsége vagy fedezet nélküli eszmei irányvétel; hogyan jut kifejezésre szocialista öngazgatású társult munka rendszerünkben társadalmunk gyakorlati alkalmazásra előkészített értékorientációja; mennyire igazolt a társult munka társadalmi szférájának tmasz-okká alakítását ért bírálat; hogyan megy végbe a társadalmi gyakorlatban a társult munka céljainak megvalósulása, és végezetül, a társult dolgozók, a munkásosztály hogyan értékeli a társadalmi értékorientáció gyakorlati megvalósításának jelenlegi formáját és a társult munka rendszerének megvalósulását?

Ezekkel a kérdésekkel az alábbiakban részletesebben foglalkozunk.

Az idejétmúlt vállalat

A tőkés termelési mód objektív történelmi örökségét képező vállalat hazánkban valamivel több mint két évtizedig volt a társadalmi termelés szervezeti formája. Ennek a két évtizednek a során eredmények és sikertelenségek, összetűzések és kedvező megoldások jellemezték a szocialista öngazgatás által meghonosított történelmileg új és a visszahúzó etatisztikus, bürokratikus és technokrata régi rend közötti térséget. A réginek és az újnak a küzdőterén a vállalat volt a szocialista öngazgatá-

son alapuló termelési mód kialakulásának legfontosabb tényezője, de történelmi értelemben vett fékezője is. Mihelyt feltűntek a vállalat történelmi lomtárba kerülésének első jelei, azonnal pattogni kezdtek az eredményeként és a globális társadalomszervezet folyamányaként jelentkező gazdasági és társadalmi centralizmus abroncsai. A vállalat felszámolásának történelmi folyamatára a centralizált gazdasági és társadalmi egység felbontásával került sor, amely törvényesítette az emberek felett uralkodó, azokat igazgató társadalmi erőket, miközben ez az uralom és igazgatás a többletmunkával való rendelkezést és annak felhasználását jelentette. A történelmi tapasztalatok ugyanis arra utalnak, hogy a többletmunka sorsáról döntő társadalmi struktúra kezében tartja a társadalmi történéseket és változásokat is. A tőkés viszonyokon alapuló vállalat nem volt olyan társadalmi termelési forma, amely társadalmi és gazdasági feltételeket biztosított volna ahhoz, hogy a dolgozók birtokukba vehessék a termelést és a munka eredményeit, s hogy a tőke helyett a munka, illetve az őket képviselők jussanak hatalomra.

A vállalatok rövid lélegzetű decentralizációja igazolta, hogy a vállaltszerkezet „nagyjavítása”, illetve a társadalmi és gazdasági hatalom vállalaton belüli koncentrálása nem lehetséges, s ez alapvető változásokat, a tőkés viszonyoknak a társult dolgozók munkája felé tájolóódását tette szükségessé. Bár egyrészt a társadalmi-gazdasági centralizmus széttagolása, a centralizált bürokratikus etatizmusnak a decentralizált bürokratizmussá és parciális önigazgatássá való átszervezése, másrészt pedig a vállalatok centralizált gazdasági, társadalmi egysége (az önigazgatási gyakorlat során autonóm termelési egységekké váltak) ugyan hatalmi eltolódáshoz vezetett a jugoszláv társadalom legfontosabb pontján a társult dolgozók javára, valójában a munkásosztály és a technobürokrácia viszonylatában nem került sor nagyobb változásra osztársadalmi szinten, azaz a jövedelem és a többletmunka elosztását illetően.

A termelési feltételek és a munkaeredmények birtokba vételére törekvő munkásosztály az oppozícióban levő társadalmi erők, a technobürokrácia tömbjébe ütközött, amely szocialista önigazgatású társadalmunk fejlődése során jött létre és vált (jelentős) társadalmi tényezővé. A súlyos leszámolás során a már kikezdett hatalmú technobürokráciának még mindig van annyi ereje, hogy korlátozza a munkásosztály gazdasági és politikai hatalmát is.¹

A munkásönigazgatást bevezető jugoszláv társadalomban egyre halmozódtak az ellentmondások, összeütközésbe kerültek a létrejövő új és a kialakult állapotokhoz ragaszkodó régi erők. A vállalati önigazgatás nem kerítette hatalmába teljesen a társadalom technokrata és bürokrata erőit, de nem is szűnt meg.² Az önigazgatás a decentralizáció következtében ugyan megerősödött, de nem kerítette hatalmába az oppozícióban levő társadalmi erőket, hogy a decentralizációt a termelési egységekben társult dolgozók autonómiájává alakíthassa át. Éppen ezért marad nyitott kérdés, még az önigazgatás harmadik évtizedének végén is, hogy milyen kapcsolatban áll egymással a többnyire formális jellegű decent-

ralizáció és a társult dolgozók valódi értelemben vett autonómiája. A felhalmozódott ellentmondások és a vállalati mechanizmus öngazgatást szolgáló „nagyjavításának” csődje dramatikus helyzet kialakulásához vezetett, ugyanis az osztálytársadalom jegyei kezdtek kiújulni társadalmunkban³, az öngazgatás kezdett mellékvágányra tolódni, a hatalmat a decentralizált bürokratikus államgépezet által felszínre hozott és felerősített társadalmi rétegek kaparintották meg, egyes kollektívák a saját javukat nézve a rablógazdálkodás erkölcsét honosították meg, ugyanakkor egy korszerűbb gazdasági és szociális szerkezet kialakulására is sor került, amely egyrészt lehetővé teszi a technokrata és igazgatási struktúrának — a személytelen tőke megtestesítőjének — az uralmát, másrészt pedig „szófogadó öngazgatókra” bízta a nagyon is korlátozott döntéshozatalt, mintegy megajándékozva őket a hatalom morzsáival. Az ellentmondásos helyzetből mindenképpen kiutat kellett találni. Ennek következtében politikai beavatkozásokra került sor, lehetőség nyílt a helyzet megváltoztatására, a szocialista öngazgatás továbbfejlesztésére.⁴ A társadalmi termelés síkján a vállalatok társultmunka-szervezetekké alakultak át. A társultmunka-alapszervezetek a társult munka olyan általános formáivá válnak, amelyekben a dolgozók öngazgatási alapon teljesíthetik ki társadalmi, gazdasági jogait. Ezzel egyidőben öngazgatási és jövedelemszerzési elvek alapján jönnek létre a munka- és esz- köztársítás társadalmi és intézményes feltételei.

Ezek a történelmi jelentőségű társadalmi változások hozzák létre annak feltételeit, hogy a társult dolgozók birtokukba vehessék a termelési feltételeket, saját munkaeredményeiket és az egész társadalmi újratermelést. Kialakulnak *szocialista öngazgatású társadalmunk értékorientációinak, a munka és az emberi személyiség felszabadításának a gyakorlati megvalósításához vezető feltételek.*

További vita és elemzés tárgyát képezheti, hogy vajon a szocialista társadalomépítés adott időszakában megfelelően tüzték-e ki a társadalmi értékorientáció által valóra váltott célokat?

*A társult munka rendszere — történelmi szükségszerűség
vagy téveszme*

A címben megfogalmazott gondolat szinte magától adódik a már felvetett kérdésekből. Miután alapjában véve letisztázódik, hogy a társadalmi termelés szervezeti formáját képező vállalatnak a történelem lomtárába kell kerülnie,⁵ felmerül a kérdés: Mi az, ami a helyébe léphet? Vajon valamilyen „új”, Horvat által felújított vállalati forma,⁶ vagy a társadalmi termelés egyéb, egészen más jellegű formája, amely jobban megfelel szocialista öngazgatású társadalmunk értékorientációja megvalósításának?

Az iméntiekben már megállapítottuk, hogy a vállalatszerkezet „nagyjavítása” azért nem volt lehetséges, mert a társadalom és a munkásosz-

tály erőfeszítéseitől függetlenül, a vállalat decentralizációjára nem kerülhetett sor a munkásjellegű termelésszervezés magasabb szintjén. A tőkés viszonyokon alapuló vállalat lényegileg nem tette lehetővé decentralizált alkotóelemeinek (az autonóm termelési, gazdasági és munkaegységek) olyan átalakulását, hogy azok a társult dolgozók tényleges autonómiájává válhassanak. A technobürokrácia megerősödésével az öngazgatás egyre jobban *eltávolodott* a társult dolgozóktól. A bérviszonyok egyre szorongatottabbá tették a munkásosztály helyzetét, amelynek a vállalatban belül nem volt társadalmi lehetősége az oppozíciós erők leküzdésére,⁷ a termelés és a munkaeredmények általános birtokbavételére. Éppen ezért a történelmi távlatok figyelembevételével más utat kellett választania, amelyet a szocialista öngazgatású társult munka rendszerében lelt meg. Mivel a társadalmi irányvétel a társult munka rendszerét és az alkotóelemeit képező alapszervezeteket társadalmi gyakorlattá tette, az vált nyitott kérdéssé, hogy milyen kiemelt történelmi realitással bír a szocialista öngazgatású termelési folyamatban.

Amennyiben nem képezi vita tárgyát szocialista öngazgatású társadalmunk értékorientációja — a munka és az emberi személyiség felszabadítása, akkor a szocializmus építésének történelmi szakaszai során — a termelőerők és a társadalmi viszonyok fejlettségével összhangban — a szubjektív szocialista erők *tudatos* tevékenységével kell kiharcolni, hogy fokozatosan megvalósuljon társadalmunk értékorientációja. Ezt a munkásöngazgatás fejlődése során lehetővé kellett tenni mind a globális társadalom, mind pedig a gazdasági egységek, a társadalmi bázis szintjén. A munkásöngazgatás a társadalomban és a gazdasági egységekben nagy vonalakban a következő történelmi fejlődésen ment át: A centralizált vállalatot felváltotta az autonóm termelési (gazdasági és munkásjellegű) egységekkel és a munkaeredményekkel kapcsolatos döntéshozatalt illetően korlátozott öngazgatási jogokkal rendelkező decentralizált vállalat, végül pedig az alapszervezetekből álló társultmunka-szervezetek következtek, amelyekben a társult dolgozóknak társadalmi lehetőségük van a termelési feltételek és a munkaeredmények birtokbavételére.

Hazánkban — különösen a 60-as évektől kezdve — a társadalmi termelési formák nem valamiféle *szubjektivisták elképzelések* eredményei, hanem a *munkásság osztályharcának* a megnyilvánulási formái:⁸ ugyanis az öngazgatás fejlesztése által igyekeztek mind jobban birtokukba venni a termelési feltételeket és a munkaeredményeket, hogy a társadalmi átalakulás hordozóivá és „a saját életük kovácsaivá válhassanak”. Azáltal, hogy a rendszerünk alapját képező alapszervezetekben lehetőség nyílt a társult munka rendszerének kiépítésére, jelentős lépést tettünk a munkásosztály céljainak megvalósítása felé. A társultmunka-alapszervezetek dolgozóinak autonómiája nem tevődött át más szervekre, nem vált mások jogává. Éppen ellenkezőleg, amennyiben megállapításunk helytálló, akkor a priori értelmét veszti az a bírálat, hogy a társult munka rendszere ideológiailag szubjektív jellegű, voluntarista elképzelés gyümölcse.

Ha a társultmunka-alapszervezetekbe társult dolgozók autonómiája nem átvitt, delegált jog, hanem a saját gazdasági és emberi felszabadulásáért küzdő munkásosztály történelmi jelentőségű osztályharcának az eredménye, akkor ezen az osztályon kívül senkinek nem áll jogában megszüntetni vagy korlátozni ezt az autonómiát. Ez nem áll jogában sem az államnak, sem más társadalmi struktúrának. Ezek szerint annak az elméletnek a fejtegetése, hogy vissza kell térni az ún. reális öngazgatáshoz, a vállalatához és a 60-as évek közepén kialakult többi társadalmi és politikai intézményhez, valójában annak a betérésztése, hogy a társultmunka-alapszervezetekbe társult dolgozók autonómiáját a munkásosztály megkérdésezése nélkül kell *megszüntetni*.¹⁰ Lássuk csak, miként vélekedik erről a munkásság. Arra a körkérdésre¹¹, hogy vajon a teljes állami tulajdon, az öngazgatás nélküli centralisztikus és adminisztratív tervezés mellett döntenek-e (1), a tmsz-ok és az egész társadalom munkásöngazgatását a társadalmi tulajdon és a jövedelem alapján képzelik-e el (2), amihez egy részben állami, részben magántulajdonon alapuló — többpártrendszerrel megtervezett — vegyes gazdasági élet járul (3), 1983-ban a 811 megkérdezett dolgozó 72 százaléka a munkásöngazgatás mellett döntött. Ez a százalékarány 1984-ben már valamivel alacsonyabb (64 százalék), de ehhez azt is el kell mondanunk, hogy ezúttal a körkérdés csak 420 dolgozóra terjedt ki.

A megkérdezett dolgozók válaszai alapján egyértelműen megállapíthatjuk, hogy a szocialista öngazgatást és a társultmunka-alapszervezeteket saját tulajdonuknak tekintik, s nem ideológiai kényszerből fogadták el az alkotmány vagy a társult munkáról szóló törvény hatására.

Amikor egy meghatározott társadalmi irányvételt a dolgozók nagy többsége, illetve az *egész munkásosztály*¹² magáévá tesz, akkor osztályszempontból ez az irányvétel tényleges fedezete, hisz végső soron a dolgozók viselik az elfogadott társadalmi irányvétel következményeit.

A társadalmi értékorientáció gyakorlati megvalósításának kritikája

A szocialista öngazgatású társadalom értékorientációja — a munka és az emberi személyiség felszabadítása — a szocializmus kiépítésének történelmi síkjában helyezkedik el. Ebben a történelmi szférában jönnek létre mindazok a szakaszok, amelyek keretében a kijelölt céloknak megfelelően realizálódik a társadalom értékorientációja.¹³ A szocialista öngazgatású társult munka időszakát olyan célok jellemzik, amelyek a társadalmi értékorientáció fokozatos megvalósítását segítő körülmények és feltételek megteremtésére irányulnak. A szocializmus építésének ezen szakaszát jellemző célok lényege olyan feltételek megteremtése, amelyek lehetővé teszik, hogy a társult dolgozók — a munkásosztály — megszabaduljon a decentralizált bürokratizmus és a parciális öngazgatás társadalmi-gazdasági keretei által rákényszerített elidegenüléstől,

amely a termelési feltételektől és a munka eredményeitől tartja őket távol. Tehát egy integrális öngazgatás kiépítése a cél, aminek során ennek az egységes öngazgatásnak a társadalmi alapsejtje a társultmunka-alapszervezet.¹⁴ A globális társadalmi cél — az integrális öngazgatás — megvalósításának kiindulópontját képező társultmunka-alapszervezetek nem zárt jellegű termelési, gazdasági és öngazgatási egységek, illetve olyan szervezeti formák, amelyekbe belepréselődik a dolgozónak, a gondolkodó és alkotó embernek az egész társadalmi és egyéni léte. Éppen ellenkezőleg, a társultmunka-alapszervezeteknek a társult dolgozók autonómiája, valamint a többi alapszervezettel — a munka- és eszköztársítás figyelembevételével — kialakított társulás és kapcsolatteremtés alapján kell a legfontosabb (de nem az egyedüli) társadalmi tényezőként megszerveződni¹⁵, ami lehetővé teszi a célok megvalósítását — a termelési feltételeknek és a munkaeredményeknek, valamint az egész társadalmi reprodukciónak a társult dolgozók általi birtokbavételét.

Miután felvázoltuk a társult munka által jellemzett szocialista országépítés időszakát meghatározó társadalmi értékorientáció gyakorlati megvalósításának a legáltalánosabb céljait, magától adódik a kérdés: Vajon a célok normatív meghatározása — a termelési feltételeknek és a munkaeredményeknek a társult dolgozók általi birtokbavétele — lehetővé teszi-e a társadalmi értékorientáció fokozatos megvalósítását? Alkotmányunk különösen a 14., a 17. és a 36. szakaszával teremtett feltételeket az említettek realizálására. Azonban az alkotmányos megoldások rendszerbeli alkalmazása során — mindenekelőtt a társult munka törvényében — olyan normatív megoldások kialakítására is sor került, amelyek nagy akadályokat gördítenek az említett célok elé. Alapjában véve a társultmunka-alapszervezetek lényegét jellemző ellentmondásokról van szó. Ennek az ellentmondásnak pedig súlyos következményei vannak a kitűzött célok szerint realizálódó társadalmi értékorientációra, s lényegében egy dilemmára vezethető vissza: vajon a társultmunka-alapszervezet a dolgozók alapvető szervezeti formája (A JSZSZK alkotmánya, 14. szakasz), vagy pedig a gazdaság alapeleme? A társult munka törvénye egy ilyen másodlagos funkcióval is ellátja a társultmunka-alapszervezetet¹⁶, amely azzal a következménnyel jár, hogy a társultmunka-alapszervezetek *bezárkóznak* saját termelési és gazdasági kereteik közé, miközben elapórzással, dezintegrációval fenyegetik a társult munka társadalmi szféráját.¹⁷ A társultmunka-alapszervezetek bezárkózásának, szélsőséges értelemben vett árutermelővé válásának, a „a vállalat kicsiben” szemléletnek logikus következménye az, amikor az alapszervezetekbe társult dolgozók autonómiája — a szerepüket átvéve — az *intézmény autonómiájává* alakul át.

Az már megállapítást nyert, hogy a társultmunka-alapszervezetek autonómiája nem delegált, azaz idegen jog. Ugyanakkor az autonómia nem hatalmaz fel senkit arra, hogy visszaéljen vele más társult dolgozókkal és a társadalom egészével szemben. Az autonómia tehát nem a saját szűkörű érdekei szerint érdekcsoportba szerveződő egyének abszolút érte-

lemben vett és korlátlan önállóságot jelent. Éppen ezért normatív megoldásokkal kell biztosítani, hogy az autonómiából egészen közvetlen következzék, amelyek mindenekelőtt a társultmunka-alapszervezetek társulásában és kapcsolatteremtésében (integrálódásában) kell hogy kifejezésre jussanak a szocialista fejlődés céljainak a megvalósítása érdekében, hogy a társult dolgozók birtokukba vehessék a termelési feltételeket és a munkaeredményeket. Ezek a célok pedig nem érhetők el elszigetelt és bezárkózott társultmunka-alapszervezetekkel. A célok megvalósítását, illetve a termelési feltételek és a munkaeredmények birtokbavételét szélesebb alapokra kell helyezni, a társult munka egész társadalmi szférájára kell bízni. Ezekben a folyamatokban döntő szerepet kell kapnia a társultmunka-alapszervezetek termelési és gazdasági társulásának, kapcsolatteremtésének. A társultmunka-alapszervezet dolgozói társulás és kapcsolatteremtés nélkül ténylegesen nem vehetik birtokukba a termelési feltételeket és a munkaeredményeket, azaz az egész társadalmi újratermelést. A bővített újratermelés szétforgácsolt és elaprózott eszközei nem válhatnak a rendkívül költséges műszaki berendezések és a technológia világában a technológiai fejlődés hordozóivá. A nem társított, decentralizált felhalmozási eszközök lehetővé teszik a külső erők számára (ezeken a centralizált és decentralizált állami tulajdonon és technokrácián alapuló monopóliumot értjük), hogy a saját mércéjük szerint kialakított technológiai-gazdasági és társadalmi fejlődés érdekében erőszakos centralizációt vigyenek végbe. Amennyiben a bővített újratermelés nem alapul a társultmunka-alapszervezetek dolgozóinak a társulással és kapcsolatteremtéssel kapcsolatos döntésein, akkor parciális, többnyire politikai és területi érdekeket követő decentralizált bürokratikus és monopolisztikus beruházássá válik, ami mérhetetlen veszteséggel sújtja a termelőerők fejlődését és bomlasztja az öngazgatást.

Amennyiben az autonómiával kapcsolatos visszaélések következményeit a jogi szabályokon támadt rések figyelembevételével vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy a társultmunka-alapszervezetek társulása és kapcsolatteremtése nélkül a társult dolgozók autonómiája, a termelési feltételek és a munkaeredmények birtokbavétele tárgyaltan, sőt merő képtelenség. Ugyanis a társulás és kapcsolatteremtés nélküli autonómia lényegében önmagát is felszámolja, vagy pedig a társult dolgozóktól független, azok fölé helyezkedő erőket hoz létre: „szükségessé” teszi az állam és az elidegenült társadalmi hatalom egyéb központjainak megerősödését, s így az autonómia vagy megszűnik, vagy korlátok közé szorul.

Najdan Pašić szerint a társultmunka-alapszervezetek bezárkózása, a társult dolgozók autonómiájának az intézmények autonómiájává való átalakulása teljes egészében „...intézményes keretek közé szorítja a dolgozókat” és „szükségyszerűen válik önállósodott erővé a társadalmilag csak ennek a legszűkebb termelési közösségnek a tagjaként egzisztáló egyén felett”.¹⁸

Bár vizsgálódásaink terjedelme korlátozza a társadalmi értékkorientáció gyakorlati megvalósításának bíráló értékelését, mégis megállapíthat-

juk, hogy mindenképpen szükség van azoknak a rendszerbeli megoldásoknak a bíráló elemzésére, amelyek elősegítik a társult munka által jellemzett szocialista országépítés céljainak elérését. Ez a bíráló elemzés azonban nem jelenti azoknak a céloknak és intézményeknek a megváltoztatását, amelyek által realizálódnak. Az alapszervezeteknek a társult munka rendszerében betöltött helye és szerepe felülvizsgálására tett kezdeményezés tehát nem jelenti annak a kérdésnek a felvetését, hogy a társultmunka-alapszervezetekre szükség van-e vagy sem. Meg kell ezért változtatni mindazokat a rendszerbeli megoldásokat, amelyek akadályozzák a szocialista országépítés legfontosabb céljainak az elérését — azoknak a körülményeknek a megteremtését, amelyek lehetővé teszik, hogy a dolgozók birtokukba vegyék a termelési feltételeket és a munkaeredményeket, tehát az egész társadalmi újratermelést. A rendszerbeli megoldások megváltoztatásával olyan feltételeket kell teremteni, hogy a társultmunka-alapszervezetekben fejlődhessen a társult dolgozók autonómiája, az alapszervezetek pedig megfelelő feltételek alapján társulhassanak és kapcsolatot teremthessenek egymással a társult munka egész rendszerében. A társultmunka-alapszervezetek ezért nem lehetnek pusztán gazdasági tényezők és árutermelők. Más szóval, egyértelművé kell tenni, hogy a társadalom irányában nem a társultmunka-alapszervezeteknek, hanem a munkaszervezeteknek vannak társadalmi és gazdasági kötelezettségeik. Meg kell tehát határozni, hogy a munkaszervezet a termelési, technológiai és gazdasági téren egymáshoz kötődő társultmunka-alapszervezetek társulása, amelyek közös termelés és közös jövedelemszerzés során valósítják meg jövedelmüket. Ilyetén jönnének létre a reális feltételei annak, hogy kifejezésre jusson az együvé tartozó társult dolgozók autonómiája, ami már történelmileg is járható út szocialista öngazgatású társadalmunk értékorientációja — a munka és az emberi személyiség felszabadítása — számára. Ennek következtében a munka gazdasági hatékonysága is növekszik a fejlettebb technikai civilizáció humánusabb változatának a körülményei között. Aligha adhatunk helyet annak a történelmi bölcselkedésnek, hogy a kikényszerített munka hatékonyabb a felszabadított munkánál, amely éppen szabadsága és emberiessége révén hathatósabb.

A „tmaszosítás” bírálatának lényege

A társult munka rendszere és annak társadalmi-gazdasági szerepe — beleértve a társultmunka-alapszervezeteket is — különböző bírálatok tárgyát képezi. Az utóbbi időben — amióta komolyabb gazdasági nehézségekkel küszködünk — egyesek élesen bírálják a társult munka ún. „tmaszosítását” és a megszüntetése mellett foglalnak állást. Gazdaság-szilárdítási erőfeszítéseink során a gazdasági és társadalmi fejlődés stratégiájának és politikájának számos nyitott kérdése, problémája és hiányossága válik társadalombírálat tárgyává. A különböző kritikai hozzáállásoktól eltekintve csupán arra a tényre szeretnénk felhívni a figyel-

met, hogy a kritika a társult munka rendszerét is célba vette: kedvezőtlenül értékelt az említett rendszer alapsejtjeit képező alapszervezeteket. A társult munka rendszerének tehát két, egymással szöges ellentétben álló megközelítése létezik. Az egyik az alkotmányos megoldások rendszerbeli alkalmazása és a konkretizálása során felmerülő hiányosságok bírálata, miszerint ezek akadályozzák a szocializmusépítés célkitűzéseinek végrehajtását — a termelési feltételeknek és a munkaeredményeknek a társult dolgozók általi birtokbavételét, de rámutat a rendszer működésében tapasztalható hibákra és gyengeségekre, miközben az eredményes gyakorlati megoldásokat is felmutatja. A másik megközelítési mód a társult munka rendszerének bírálatára szorítkozik, követelve annak revízióját, sőt felszámolását. Branko Horvat szerint például „a jugoszláv gazdaság »tmaszosítása« az egyik legtragikusabb következményekkel járó tévedés az 1974. évi reform óta.”¹⁹ Szerinte a társult munka rendszere — de különösen a tmasz-ok létrehozása — az oka a gazdasági, társadalmi és az emberi kapcsolatokban felmerülő problémának.²⁰ Bíráló megközelítésében rendkívül kedvezőtlenül értékeli a társultmunka-alapszervezeteket és követeli, hogy „fordítsuk vissza a történelem kerekét” a társadalmi termelés szervezeti formáját képező vállalatig.

A tmasz-ok megszervezésével kapcsolatos tragikus tévedésekre, belső diverziókra stb.²¹ vonatkozó állításaitól eltekintve szemlélete az alábbiakban összegezhető: a társult munka rendszere a tmasz-okká szervezés következtében elveszítette hatékonyságát; az alapszervezetek már pusztán létezésükkel — a rendszer szerves részeként — dezintegrálják a gazdaságot és a társadalmat,²² a demokratikus viszonyok lerombolásához, érdektelenséghez, a társult dolgozók egységének széttagolásához és demoralizálásához vezetnek. A későbbiek során az empirikus anyag vizsgálataival mutatunk rá, hogy mennyire tarthatatlan ez a bírálat.

Horvat szerint a gazdasági balsikerek is a társult dolgozók autonómiájának következményei. Ezért, véleménye szerint, minden olyan decentralizáció, amely a gazdasági egységeken, illetve a kisebb munkacsoportokon kívül is érezteti hatását, áltudományos, veszélyes és ideológiai jellegű.²³ A kritika szerzője számára nem eléggé ismeretes, hogy a decentralizáció, illetve a vállalat — a munkaszervezet — kisebb egységekre való felosztása és a társult dolgozók autonómiája — a termelési feltételek és a munkaeredmények birtokbavételét illetően — két különböző dolog, mégpedig nemcsak ideológiai, hanem gazdasági, öngazgatási és emberi szempontból is.

Teljesen elfogadhatatlan és veszélyes tézis, hogy a tőkés vállalatok kisebb munkacsoportjai által véghezvitt participáció alkalmas „modell” lehet szocialista öngazgatáson alapuló társult munkánk kialakításához és fejlesztéséhez.²⁴ Ez a tézis valójában veszélyezteti a társadalmi értékkorientáció megvalósulását — a munka és az emberi személyiség felszabadulását.

A kritika szerint a megromlott demokratikus viszonyok, az érdektelenség és az egyet nem értés a társultmunka-alapszervezeteknek a jö-

vedelem maximalizálásáért folyó harcának a következménye, ugyanis ez a küzdelem összetűzésekhez vezet a munkásosztályon belül, aminek következtében a vállalatokban dolgozók (a kritika ezt a kifejezést használja) „...tevékenysége az egymás közötti veszekedésekben, az elosztás körüli alkudozásban, a normatív szabályozók állandó változtatásában merül ki.”²⁵ Ahhoz, hogy igazolhassa legfontosabb téziseit, Horvat azt a tézist idézi, amikor az egyik gyáracsarnokban működő társultmunka-alapszervezet a szó szoros értelemben elkerítette magát a többiektől, s ennek alapján az alábbiakra következtetett: „A társultmunka-alapszervezet dróttal való elkerítése bizonyos módon szimbolizálja azt a helyzetet, amely a társult munka törvénye következtében a jugoszláv gazdaságban kialakult, s amely teljesen ellentétes a valódi értelemben vett öngazgatás integráló törekvéseivel.”²⁶ Ilyen jelenséget használ fel a társult munka rendszerének, különösen pedig a társultmunka-alapszervezetek negatív bírálata során. Bírálataiban „megfeledkezik” arról, hogy a társult munka létrehozása nem pillanatnyi érdek és *nem rövidlejáratú látványos átalakulás*. „Megfeledkezik” arról, hogy ez milyen rögs út, mennyire összehangolt és ugyanakkor ellentmondásos folyamat, történelmileg új terület, s ezáltal a rendszeren belüli optimális megoldások keresése kapcsán felmerült kételyek, a társadalmi irányvétel megvalósítását jellemző hibák, gyengeségek és tévedések nem a társadalmi értékorientáció tragikus tévelygései és hibái — ahogyan Branko Horvat állítja —, hanem *történelmi következmények*.²⁷ A társult munka rendszerének lényegét és az ún. tmasz-ok szerinti szerveződést bírálva „igyekezett” társadmunkának és munkásosztályunknak „új” — valójában már régi szervezeti, lényegét tekintve pedig társadalmi-gazdasági, sőt eszmei — megoldásokat felkínálni.

Nézzük csak, milyen ez az „új” irányvétel? Egészen röviden: a vállalat *restaurációjából*,²⁸ illetve a döntéshozatal technokrata monopóliumából áll. Kritikájában egy olyan reformot javasol, amelyet „... a tmasz-oknak a vállalatokba való újraegyesítéseként, a vállalatok öngazgatási átstruktúrálásaként kell felvázolni”.²⁹

Mivel jól tudja, hogy a szocialista öngazgatás korai szakaszában a centralizált gazdasági és szociális szervezatként működő és technokrata igazgatási struktúrában kicsúcsosodó vállalat a „lentről” jövő nyomás és az öngazgatás hatására konstruktív módon autonóm termelési, gazdasági és munkaegységekre tagolódott, bírálataiban azt javasolja, hogy ezek vagy az ehhez hasonló egységek térjenek vissza a vállalat centralizált és vállalkozói jelleget hordozó keretei közé.³⁰ A szerzőnek megfelelő támaszra volt szüksége annak „igazolására”, hogy a társultmunka-alapszervezetek társult dolgozói autonómiájának a *felszámolása* nemcsak kívánatos, hanem szükségszerű („... valamiképpen mintha beléjük táplálták volna, hogy az 1974 előtti vállalathoz való visszatérést szorgalmazza. *Ideális lenne* — kiemelés: T. B. —, ha ez lehetséges volna, mert akkor sokkal hatékonyabbá válhatna gazdaságunk”).³¹ Ezt követően többek között a társultmunka-alapszervezetek közötti árutermelő

viszonyokban leli meg támaszait. A szerző ilyen értelemben hangsúlyozza: „A társult munka törvényének tragikus vétsége, hogy piaci viszonyokat és konkurenciaharcot hozott létre a vállalatokban.” (Lásd az *Ekonomika* kerekasztal-beszélgetését, 1983. 2. szám.) Horvatnak ez a megállapítása alapján véve helytálló, de nem elégséges ahhoz, hogy a társultmunka-alapszervezetek létrehozását tekintsük az 1974. évi reform legtragikusabb hibájának. Ahelyett, hogy emiatt a társultmunka-alapszervezetbe társult dolgozók autonómiáját „megsemmisítené”, inkább ki kell küszöbölni a hibát. Egyébként erről a hibáról én is vitáztam Pavlovićtyal az öngazgatók 1981-ben megtartott, XII. találkozásán (Kragujevac).³²

Bírálatában azért összpontosít az adásvételi viszonyokra, a társultmunka-alapszervezetek egymás közötti konkurenciaharcára — amelyekkel többé-kevésbé azonosítja az egész társadalmi-gazdasági szervezetet és a társultmunka-alapszervezetek közötti viszonyokat, pontosabban szólva azok társult dolgozóit —, hogy igazolhassa: „így jöttek létre a tmaszok, s ment végbe velük párhuzamosan a munkaközösségek felbomlása; egyre jobban megromlottak az egymás közötti viszonyok,³³ és egyre hatástalanabbá vált az ügyvitel.”³⁴ Horvatnak ez a „mentő ötlete” támadt, hogy vissza kell térnünk a vállalathoz és a jövedelem technokrata központosításához. Szerinte ugyanis az egyén a munkaegységekben kifejezésre juttathatja önmagát. Hogy milyen téren, erre a kérdésre nem válaszol közvetlenül³⁵, de annyi biztos, hogy semmiképpen sem olyan értelemben, hogy „rendelkezik saját jövedelmével”.

Kritikájában szó sem esik olyan sorsdöntő kérdésekről, hogy kinek a hatáskörébe tartozik a termelési feltételekkel és a munkaeredményekkel kapcsolatos döntéshozatal. A kritika szerint ez közvetve a vállalat központi szerveire, a hozzáértő menedzserekre, a technokrata vállalatigazgatási struktúrára tartozik.

Van azonban még egy szempont, ami miatt érdemes Branko Horvat szemléletével foglalkozni. Vitatott szövegében³⁶ átfogó reformot javasol, „mert koncepcióját illetően az egész dolog tévútra terelődött. Egy ilyen reform esetén . . . nem látom szükségét az *alkotmány megváltoztatásának*. (Kiemelés: T. B.) Ugyanis mindez, amire nálunk sor került, nem azért alakult így, mert téves alapokon nyugszik alkotmányunk”. Horvat szerint nem az alkotmányos megoldásokkal, hanem a rendszerbeli törvényekkel van baj. A JSZSZK 1974. évi alkotmánya szerint — s ezt Horvat is tudja — a helyzet a következő: „A társultmunka-alapszervezeteinek a dolgozói a társult munka más dolgozói iránti és az egész társadalmi közösség iránti alkotmányos jogokkal és felelősségükkel összhangban a társult munka alapszervezeteiben döntenek az összjövedelemről, mint a társultmunka-alapszervezetek dolgozói közös munkájáról és a társadalmi össz munka eredményéről . . .” Bár úgy nyilatkozik, hogy az alkotmányt nem kell megváltoztatni, azért hogy a társultmunka-alapszervezetekbe társult dolgozóktól „megvonja” a munka eredményét képező egész jövedelem feletti döntéshozatal jogát, tulajdonképpen az

egyik legfontosabb vonatkozásban törekszik az alkotmány *közvetlen revíziójára* a társadalmi értékorientáció megváltoztatására.

Ezzel befejezettnek tekinthetjük Horvatnak az ún. „tmaszosítással”, illetve a társult munka rendszerével kapcsolatos bírálatára vonatkozó megállapításainkat.

A társult munka rendszerének radikális bírálata mellett mérsékeltebb hangú kritikák is feltűnnek, amelyek nem a tmasz-ok létrehozásának átfogó bírálatai, hanem a kezdeményezett pozitív és negatív akciók folyamatos kritikai felülvizsgálására vállalkoznak. Az ilyen vizsgálódások többnyire elfogadhatóak, de például egy ilyen álláspontot aligha fogadhatunk el: „A tmasz-okat természetesen nem a gazdasági élet felaprózására, dezintegrálására törekedve hoztuk létre. Mindenesetre az a legkevésbé lényeges, hogy mit akartunk a tmasz-ok bevezetésével... Annak viszont már sokkal inkább érdekelnie kellene bennünket, hogy a tmasz-ok mihez vezettek.”³⁷ Pavlovićnak és Stojanovićnak — a fenti sorok szerzőinek — a szocialista öngazgatás történelmi fejlődését és jövőjét szem előtt tartva azt válaszolnám: Rendkívül lényeges, hogy mit akartunk 1971-ben (az alkotmányfüggelékekkel), 1974-ben (a JSZSZK alkotmányával) és 1976-ban (a társult munka törvényének meghozatalával). Ugyanis mindezeknek az volt a célja, hogy a társultmunka-alapszervezetek dolgozói megfelelő körülmények között vehessék birtokukba a termelési feltételeket és a munkaeredményeket. Vajon lényeges-e, hogy társultmunka-alapszervezeteink a jelenlegi minőségükben mihez vezettek? Kétségtől lényeges, s ezért a kérdést nem a társadalmi rendszer intézményéhez, és a társult dolgozókhoz, hanem a társult munka irányvételét akadályozó oppozíciós erőkhöz kell intézni.

Nincs szándékunkban lebecsülni a társultmunka-alapszervezetek elzárkózását — különösen vonatkozik ez az árutermelő alapszervezetekre —, de meg kell állapítanunk, hogy az öngazgatás harmadik évtizedében jelentkező alapvető intézményes változások a bővített újratermeléssel és a többletmunkával kapcsolatos döntéshozatalt illetően nem vezettek a decentralizált államtulajdonosi monopólium gazdasági és társadalmi hatalmának felszámolásához. Ezt igazolja az is, hogy az említett évtizedben — 1971 és 1980 között — a bankok és a társadalmi-politikai közösségek az alapeszközökbe történő beruházási eszközök 51,2-től 66,1 százalékig terjedő részarányával rendelkeztek. Ebben rejlik a társult munka rendszerének legfontosabb működési problémája, ami végső soron arra vezethető vissza, hogy a társult dolgozók nem rendelkeznek a termelési feltételekkel és a munkaeredményekkel.

A társult munka által kitűzött célok megvalósításának bírálata

A társult munka kiépítési folyamatában döntő szerepet játszottak az alkotmányfüggelékek meghozatalát követő évek. Ez az az időszak, ami-

kor a vállalatok társultmunka-szervezetekké alakultak át. Ennek az átalakulási folyamatnak a során a tudatlanság, az elhamarkodottság és a külső nyomás hatására számos olyan hibát vétettünk, amelynek következményeit manapság is érezzük. Ezek a hibák termelési és technológiai jellegű, gazdaságilag zárt és csupán az árutermelést szem előtt tartó társultmunka-alapszervezetek kialakulásához vezettek, s így a munkaszervezetekben gomba módra elszaporodtak az ilyen „kisvállalatok”. Ezekben a folyamatokban jelentős szerepet játszott az is, hogy a társultmunka-alapszervezetek létrehozását pusztán politikai szükségszerűségnek tekintettük: az volt a cél, hogy minél több alapszervezet jöjjön létre, függetlenül azok gazdasági, társadalmi és öngazgatási funkciójától. Azáltal, hogy végső árutermelőt csináltunk belőlük, *súlyos hibát követünk el* a társult munka rendszerének kialakításában. Nem fordítottunk kellő figyelmet arra, hogy a társult munka alapsejtjeinek, a társultmunka-alapszervezeteknek termelési, technológiai és gazdasági kapcsolatban kell állniuk egymással, hogy a közös termelés, a közösen megvalósított bevétel és jövedelem határozza meg létüket.

A társult munka rendszerének kialakításában elkövetett kezdeti hibákat, sajnos, a rákövetkező években, tehát a JSZSZK alkotmányának és a társult munka törvényének meghozatalát követően sem küszöböltük ki. Mivel országos méretekben a közös bevétel csupán tíz százaléka az összbevételnek, a közös beruházások alapján megvalósított közös jövedelem pedig csak egy százalékot tesz ki, tényszerűen is bizonyítottnak tekinthetjük fenti megállapításunkat. Ezek a tények és a gazdasági szervezet szétforgácsolódására utaló egyéb jelek arra utalnak, hogy a társult munka társadalmi szférája rendkívül nagymértékben dezintegrálódott. De a társult munka társadalmi szférájának ez a szétforgácsolódása, dezintegrálódása *nem a társult munka rendszeréből következik*, végső soron tehát nem a rendszer alapsejtjeit képező alapszervezetek folyamánya. Ez a széttagoltság a társult munka egészében és szervezeteiben végbemenő átalakulás során elkövetett hibák, a minden szinten kifejezésre jutó parciális érdekek, de különösen a társult dolgozóknak a termelési feltételektől és a munkaeredményektől való elidegenítésének a következménye.

A vitánkban felvetett kérdéseket illetően megállapíthatjuk, hogy a társultmunka-szervezetekben eluralkodó autarkia és a parciális érdekek következtében *szinte szimbolikussá vált a munkaszervezetek megbecsültsége*. Más szóval ezeknek a viszonyoknak és a belőlük következő szervezeti formáknak a következtében nemcsak gazdasági és társadalmi, hanem technológiai szempontból is szinte látszólagos az autoritása. Ezért vált sorsdöntő kérdéssé, hogy a gyakorlatban miként lehet a munkaszervezetek termelési, technológiai, gazdasági és társadalmi tekintélyét növelni? Vajon a megoldás abban rejlik-e, hogy centralizációt vezetünk be és felszámoljuk a társultmunka-alapszervezeteket, s ezáltal visszatérünk egy korábbi szervezeti formához, a Horvat-féle vállalathoz? Vagy talán egészen másutt kell keresnünk a megoldást: *a társult munka rendszerével kapcsolatos társadalmi irányvétel következetes megvalósításában, a tár-*

sultmunka-alapszervezetekkel kapcsolatos alkotmányos elgondolás következetes véghezvitelében? Tudatában vagyok, hogy bizonyos társadalmi erők — az adott gazdasági helyzetet és az annyszor hibáztatott társultmunka-alapszervezetekkel kapcsolatos pszichózist kihasználva — az első megoldásra hajlanak. Hogy ez a megoldás milyen mértékben segít hozzá a nehézségek és a hibák leküzdéséhez, arra véleményem szerint eddig Kalodera adott legárnyaltabb választ: „Mivel napjainkban igen gyakran képtelenek vagyunk az egymás közötti gazdasági viszonyok megoldására — adódjanak azok akár az árak diszparitásából, a zilált piaci viszonyokból, akár pedig a rendelkezésre álló szakemberállomány felkészületlenségéből és nehézkesességéből — ezért a kialakult helyzeten szervezeti jellegű intézkedésekkel próbálunk változtatni: megszüntetjük az alapszervezeteket és azok összevonásával nagyobbakat hozunk létre. Ezek ugyan hozzásegítenek a konfliktushelyzetek feloldásához, de a termelés nem válik ésszerűbbé és gazdaságosabbá. A kialakult viszonyok érintetlenek maradnak, s az ügyvitel hatékonyságát nem áll módunkban fokozni.”³⁸ A megoldást másutt kell keresni: előfeltételeket kell teremtenünk a társultmunka-alapszervezetek társulására és kapcsolatteremtésére, mert ez szerintem az *együvé tartozás* által lehetővé teszi a munkaszervezetek tekintélyének a növelését. Ennek az együvé tartozásnak pedig az a feltétele, hogy a társult dolgozók minél magasabb szinten vegyék birtokukba a termelési feltételeket és a munkaeredményeket.

Ahhoz, hogy a társult dolgozók ténylegesen birtokukba vehessék a termelési feltételeket és a munkaeredményeket, mindenekeelőtt át kell tekinteni az alapeszközökből ténylegesen beruházásra szánt eszközöket, hogy azzal párhuzamosan az intézményesített társadalmi változások szempontjából ítélhessük meg a velük való rendelkezést.

1961-ben a gazdasági szervezetek 29,5 százalékos részarányt vállaltak az alapeszközökbe való beruházásokból, a bankok részaránya 0,9 százalék, a társadalmi-politikai közösségé pedig 61,7 százalék volt. Az eszközökkel való tényleges rendelkezés arra utal, hogy a munkás-önigazgatás második évtizedének elején a központosított államtulajdonosi monopólium döntő hatást gyakorolt a többletmunka felhasználására. Az állami beruházási alapok felszámolásával, valamint az 1965. évi gazdasági és társadalmi reformintézkedések következtében Kardelj szerint „sikertült útját állni az államtulajdonosi monopólium gazdasági és politikai hatalmának”, a centralizált monopóliumnak.³⁹ A későbbi elemzésekben majd rámutatunk, hogy miért kellett „kiegészíteni” Kardeljnek ezt az álláspontját.

A centralizált monopólium hatalmának a megnyirbálása már abból is kitűnik, hogy 1970-ben a gazdasági szervezetek 27,4 százalékban vesznek részt az alapeszközökbe történő beruházásokban, a bankok 50,4 százalékkal, a társadalmi-politikai közösségek pedig 17,7 százalékkal (az intézmények és egyebek 6,3 százalékkal). Az önigazgatás második évtizedének vége felé — a nagy társadalmi változások előestéjén — a beruházási eszközök nagy része áttevéődik a bankokra, miközben a gazda-

sági szervezetek helyzete az évtized során mit sem változott. Az eszközöknek a centralizált államtulajdont képező monopóliumokból a bankokba való „áthelyezésével” kibontakozhatott a bővített újratermeléssel és a bankokba koncentrált többletmunka felhasználásával kapcsolatos decentralizált államtulajdonosi és technokrata döntéshozatal. Az 1971-ben bekövetkezett társadalmi változásokkal radikálisan meg kellett volna hogy szűnjön a társult dolgozóknak a többletmunka elosztásával kapcsolatos döntéshozatalt illető jogfosztottsága. Vajon ezek az átalakulások lehetővé tettek-e egy ilyen változást? A kérdésre a választ abban a valóságos tényben kell keresnünk, hogy milyen az öngazgatás harmadik évtizedében (1971 és 1980 között) az alapeszközökbe beruházott eszközök struktúrája.

1971-ben a társultmunka-szervezetek 26,8 százalékkal, a bankok 50,9 százalékkal, a társadalmi-politikai közösségek pedig 15,2 százalékkal vették ki részüket a beruházásokból. A társultmunka-alapszervezetek és a társult munka egyéb szervezeti formái a legnagyobb mértékben 1975-ben és 1977-ben vettek részt az alapeszközökbe való beruházásokban, mégpedig 36,3, illetve 36,5 százalékkal. Az utóbbi években ez a részarány jóval kisebb — a legnagyobb csökkenést az 1979. és az 1980. év mutatja —, pedig a társult dolgozók fokozott erőfeszítést tettek a tiszta jövedelmi felhalmozási alapba való kiválasztására. Ebben az időszakban ugyanis az ügyviteli szféra az 1978. évi 46,5 százalékról 1979-re 54,4 százalékra, a rákövetkező 1980. évben pedig 61,2 százalékra növelte a felhalmozásban való részvételét, miközben a társultmunka-alap- és egyéb szervezetek alapeszközökbe való beruházása fokozatosan csökkent: 1978-ban 34,4 százalékot, 1979-ben 33,2 százalékot, 1980-ban pedig 32,7 százalékot tett ki.⁴⁰

Megállapíthatjuk tehát, hogy a társult dolgozók többletmunkájának eltulajdonítása az öngazgatás harmadik évtizedében is folytatódott, s hogy még a körültekintő intézményes társadalmi változásokkal sem került sor a decentralizált, társadalmi tulajdonon alapuló monopólium bővített újratermelés feletti és a bankokba koncentrált többletmunkát érintő gazdasági és társadalmi hatalmának a felszámolására. A bankok és a társadalmi-politikai közösségek ugyanis az említett évtized során 1971—1980-ig — az alapeszközökbe történő beruházások pénzeszközeinek 51,2-től 66,1 százalékig terjedő részarányával rendelkeztek. Ezeknek az eszközöknek — tehát a többletmunkának — a felhasználásáról a társult dolgozók öngazgatásától függetlenül döntöttek. Ezek kapcsán jogosan merült fel a kérdés: Ki és minek alapján döntött a termelés létalapját képező többletmunkáról? Az alábbiakban terjedelmes helyet szentelhetnénk mindazon társadalmi törekvések felsorolásának — kezdve az alkotmányfüggelékektől a JKSZ kongresszusi határozatainak és a JSZSZK alkotmányán át egészen a társult munka törvényéig —, amelyek a munkás-öngazgatás harmadik évtizedében arra ösztönöztek, hogy a jövedelem egészéről, így a többletmunkáról is a társultmunka-alapszervezetekbe társult dolgozók döntsenek.

A gyakorlatban kialakult helyzet viszont arra utal, hogy *ez az alapvető társadalmi irányvétel nem valósul meg.*

Arra pedig az imént mutattunk rá, hogy az öngazgatás harmadik évtizedében sem sikerült a — különösen az 1966. évet követő — gazdasági és társadalmi reform következtében kialakult decentralizált állami tulajdonon alapuló monopólium gazdasági és társadalmi hatalmát háttérbe szorítani.

Az egyértelműen világos össztársadalmi irányvételből kiindulva határozottan megállapíthatjuk, hogy a társultmunka-szervezetek technokrata erővel összejártszó, a munkásosztályt és annak élcsapatát, a Jugoszláv Kommunista Szövetséget megkerülő decentralizált állami tulajdonon alapuló monopólium továbbra is megtartotta hatalmát a termelés legfontosabb tényezőjével, a többletmunkával kapcsolatos döntéshozatal síkján.

Hogyan és miért került erre sor? Számos okot sorolhatnánk fel, amelyek közül most csak néhányat említünk. A már említett dokumentumokon alapuló és intézményesített mélyreható és sokoldalú társadalmi változásoknak kellett volna megfosztani a bürokratikus és technokrata monopóliumot a társadalmi újratermelés és a társadalmi viszonyok legfontosabb pontja, a többletmunka felhasználásával kapcsolatos döntéshozatal feletti hatalmától. Időközben létrejöttek az említett monopóliummal való szakítás legfontosabb társadalmi előfeltételei: megszűntek az államnak a bővített újratermelés feletti társadalmi hatalmát megalapozó társadalmi beruházási alapok és létrejöttek a jövedelemmel, különösen pedig a többletmunkával kapcsolatos döntéshozatal technokrata kisajátítását akadályozó társultmunka-alapszervezetek. Az élet viszont azt bizonyítja, hogy *a szubjektív szocialista erők és az öngazgatás intézményes formái a társadalmi irányvételt nem valósították meg következetesen és határozottan a társadalmi valóságban, a gyakorlatban.*

Más szóval a gyakorlat Kardelj realitásérzékét igazolta: „a munkásosztály nem mindig tekinthető automatikusan a legerősebbnek, el kell ismernünk, hogy a nála ténylegesen erősebb technokrata és államközpontú monopólium manipulációjának a tárgyává is válhat”.⁴¹ Amennyiben nem vitás az a megállapításunk, hogy a társult munka rendszere az öngazgatás fejlődésének történelmi produktuma, akkor a rendszer következetlen gyakorlati valóra váltásáról és a társult dolgozóknak a termelési feltételek és a munkaeredmények birtokbavétele terén elért gyenge eredményeiről összefoglalásként elmondhatjuk, hogy a társadalmi gyakorlatban ezeket a változásokat a decentralizált állami tulajdonon alapuló monopólium hatékony erői és a társultmunka-szervezetek technokráciája akadályozta.

Ezek az erők mindent megtettek annak megakadályozására, hogy a decentralizáció ténylegesen a társultmunka-alapszervezetek dolgozóinak autonómiájává váljék. Ilyetén a felhalmozási eszköz formájában megtestesülő többletmunka kétszeresen idegenült el a társult dolgozóktól: egyrészt azért, hogy a bankokban és a társadalmi-politikai közösségek-

ben koncentráldott, másrészt pedig, hogy a „társult dolgozók nevében” technokrata erők döntöttek felhasználásáról. Ez tehát az alapvető oka, hogy a társultmunka-alapszervezetek a felhalmozást többnyire a jövedelem megmaradt részének tekintik, nem pedig tudatos és tervszerű eszköznek, amelynek sorsáról maguk a dolgozók döntenek.

Ha egyrészt a társult munka rendszerének abból az irányvételéből indulunk ki, hogy a termelési feltételekről és a munkaeredményekről a társult dolgozóknak kell döntenüik, másrészt pedig, hogy ez az alapvető irányvétel milyen mértékben valósul meg a társult munka gyakorlatában, akkor egyértelműen igazolt Pečujlić következtetése: „A dolgok történelmi kimenetele azzal még nincs megoldva, hogy jó úton indultunk el, és ezért a dolgok maguktól a helyükre fognak rázódni. A társadalmi viszonyok tényleges tartalma tehát elsősorban az azokat hús-vérre tevő társadalmi erőktől függ.”⁴²

Hangsúlyoznunk kell tehát, hogy a társult munka céljainak a gyakorlati megvalósításában tapasztalt lemaradások társadalmunktól és munkásosztályunktól azt követelik, hogy alaposabban, sokoldalúan és határozottan lépjen fel a negatív jelenségek ellen, hisz hosszú távú gazdaságstabilizációs programunk egy ilyen akcióhoz teremt feltételeket.

Ahogy a munkásosztály látja

A szabadkai Közgazdasági Kar által szervezett körkérdésre adott válaszokból⁴³ kitűnik, hogy a dolgozók magukénak tekintik a szocialista öngazgatást és a társultmunka-alapszervezeteket.

Ennek az állásfoglalásnak, a dolgozóknak a társadalmi-gazdasági berendezésünk melletti kiállása alapján egész sor kérdést fogalmaztunk meg annak feltérképezésére, hogy miként vélekednek az öngazgatás megvalósulásáról és a termelési hatékonyság motivációs tényezőjéről.

Az öngazgatásnak a saját társultmunka-alapszervezetükben végbe menő fejlődéséről 1983-ban a megkérdezett dolgozók 48 százaléka úgy vélekedett, hogy az utóbbi öt-hat évben előrehaladt, 18 százalék szerint visszaesett, a megkérdezettek 34 százaléka nem tudott állást foglalni. 1984-ben viszont a dolgozók 53 százaléka szerint fejlődött, 38 százaléka szerint pedig visszaesett az öngazgatás fejlődése, 9 százalékuk nem foglalt állást. Függetlenül attól, hogy 1983-ban milyen nagy százalékban nem tudták megítélni, hogy társultmunka-alapszervezetükben fejlődött-e az öngazgatás, általánosan az jellemző, hogy a megkérdezettek szerint az öngazgatás inkább fejlődött, mint megtorpant. Ezeknek a válaszoknak a jelentőségét növeli, hogy dolgozóink a gazdaságilag legnehezebb években vélekednek így.

Első pillantásra meglepő volt számunkra, hogy a dolgozók 34 százaléka képtelen volt megítélni: fejlődött-e vagy megtorpant az öngazgatás környezetükben. Mihelyt azonban ezt a választ összefüggésbe hoztuk a dolgozók tájékozottságával, nem lesz min meglepődnünk. 1983-ban pél-

dául a dolgozók 28 százaléka tájékozottnak vélte magát az öngazgatási döntéshozatallal kapcsolatos legfontosabb kérdéseket illetően. Ez az arány 1984-ben 27 százalékra csökkent. Elgondolkodtató, hogy a dolgozók hogyan viszonyulnak a társultmunka-alapszervezetükben megvalósuló öngazgatáshoz: 1983-ban 47 százalékuk, 1984-ben pedig 45 százalékuk *nem kívánta*, hogy beválásszák saját alapszervezete öngazgatási szerveibe. A felmérés többi kérdésére adott válaszok értékeléséből majd megtudhatjuk, hogy a dolgozók valójában miért helyezkedtek ilyen álláspontra.

A tanulmány a dolgozók álláspontjával kapcsolatban az egyik szakképzett fémmunkás véleményét idézi: „Szerintem a gyűléseken azért szólnak fel kevesen, mert megszokottá vált, hogy a felmerülő kérdésekre és megjegyzésekre sem azon nyomban, sem a legközelebbi gyűlésen nem kapnak a dolgozók kimerítő választ. Elkönnyelnek maguknak, hogy a gyűléseken elhangzottakon nem lehet változtatni. Ez vezetett oda, hogy gyűléseinken a dolgozók 50—60 százaléka jelenik csak meg.” Ez a dolgozó — akihez hasonló választ adott a többi is — pontosan definiálta az öngazgatástól való tartózkodás diagnózisát, amelyet a munkásosztály és a technokrata vezetői struktúra kapcsolata határoz meg.

A fenti megállapítást támasztják alá a dolgozóknak az öngazgatási jogok tiszteletben tartásával kapcsolatos vélekedései. 1983-ban a megkérdezettek 72, 1984-ben pedig a 68 százaléka szerint csak részben, egyesek pedig alig tartották tiszteletben ezeket a jogokat. Mindez arról vall, hogy társultmunka-alapszervezeteinkben a technokrácia nagyobb méretekben sajátította magának ki a dolgozók öngazgatási jogait. A gyakorlatban tehát még mindig alaposan érezteti hatását az ellentmondást nem tűrő parancsvégrehajtás, illetve az a technobürokrata gondolatmenet, miszerint vagy öngazgatunk és nem termelünk, vagy termelünk és nem öngazgatunk.

Arra a kérdésre, hogy egy adott társultmunka-alapszervezetben kinek van döntő hatása a határozatok meghozatalára, 1983-ban a megkérdezett dolgozók 50 százaléka azt válaszolta, hogy a társultmunka-alapszervezet, a szakszervezet és a KSZ-alapszervezet vezetőinek, 41 százalékuk szerint pedig mindenki egyforma hatással lehet a többiekre, mert a társultmunka-alapszervezet valamennyi dolgozója részt vesz azok meghozatalában (9 százalék nem adott választ). 1984-ben a megkérdezettek 35 százaléka szerint a döntések meghozatala elsősorban az öngazgatási szervektől, 54 százaléka szerint pedig az ügyviteli szervektől és a társadalmi-politikai szervezetektől függ (a kettő között a válaszok 30:24 százalékban oszlanak meg)! A jövedelemelosztással kapcsolatos hatalmi megosztást illetően valamivel kedvezőbb a kép, különösen az idei évben. 1983-ban — miután a döntéseket nem ismerő és az azokról határozatlanul vélekedő megkérdezettek különválasztották, a megkérdezett dolgozók 46 százaléka úgy vélekedett, hogy a döntések a társultmunka-alapszervezet valamennyi dolgozójának a véleményét tükrözték, 54 százalékuk viszont a kisebbség véleményének tüntette fel azt. Az utóbbi cso-

porton belüli válaszok 33 százaléka egy igen kisszámú, igazgatókból és befolyásos vezetőkből álló csoportban jelölte meg a döntések érdekeltjeit.

1984-ben — a meghatározatlan válaszok kiszűrését követően a megkérdezett dolgozók 49,5 százaléka azon a véleményen volt, hogy a jövedelemelosztással kapcsolatos döntések a többség véleményét tükrözik, 38,2 százalék szerint viszont ezek a döntések a kisebbség akaratát fejezik ki (a megkérdezettek 12,3 százaléka nem adott választ).

Az öngazgatásnak a társultmunka-alapszervezetekben való előrehaladásával kapcsolatos empirikus anyag szintetizálásával a következő diagnózist állíthatjuk fel: a társult dolgozók egyértelműen támogatják a szocialista öngazgatást, de nincsenek megelégedve annak megvalósulásával. Elégedetlenségük legfőbb forrásaként az öngazgatási jogoknak a technokrata vezetői struktúra általi kisajátításával a dolgozóknak az öngazgatási funkciók végzésére való felkészületlenségében, valamint a küldöttek hatékonyságát nélkülöző munkájában és hozzáállásában jelölhetjük meg (kezdvé a munkaszervezetek munkástanácsaitól egészen a társadalmi-politikai szervezetek és öngazgatási érdekközösségek küldötttestületéig).⁴⁴

A dolgozók létfontosságú öngazgatási jogainak a technokrata irányító struktúra általi kisajátításával kapcsolatos megállapításunkat támasztja alá írásunknak az a korábbi állásfoglalása, hogy a gazdasági hatalom — s ezek szerint a decentralizált társadalmi tulajdonon alapuló monopólium társadalmi hatalma sem kedvez a *bérmunkási pszichológia felszámolásának*. Sőt még elő is segíti ennek az álláspontnak a fenntartását, mégpedig azáltal, hogy a társult dolgozóknak a JSZSZK alkotmánya 17. szakaszában körvonalazott autonómiáját a személyi jövedelemre szánt eszközök elosztásában való korlátozott részvételére szűkítik le.⁴⁵

Mint már rámutattunk, a társult munka rendszerének, különösen pedig az alapszervezeteknek a bírálata azt hangoztatja, hogy többek között a társultmunka-alapszervezetek vezetnek a dolgozói közösségek egységének megbontásához, a különböző összetűzésekhez stb. Természetesen a társult munka gyakorlatában ilyen jelenségek is vannak, de ugyanakkor éppen ez az a szféra, amelyet leginkább jellemez a munkaszervezetbe társult alapszervezetek dolgozóinak nagyfokú szolidaritása. Megállapításunkat az empirikus kutatások sorával támaszthatjuk alá.

A körkérdésben arra is igyekeztünk választ kapni, hogy a dolgozók anyagilag segítenének-e egy másik társultmunka-alapszervezeten — akár személyi jövedelmük csökkentése árán is —, hogy az megoldhassa termelési gondjait, vagy új technológiát vezethessen be. 1983-ban a megkérdezettek 91 százaléka, 1984-ben pedig 93 százaléka adott igenlő választ. A dolgozók ezt azzal indokolják, hogy a szolidaritás könnyítene mindenkinek a helyzetén és végső soron a saját társultmunka-alapszervezetük személyi jövedelmének a növekedésére is kihatással volna.

A személyi jövedelmek kifizetése kapcsán felmerülő segítségnyújtást

1983-ban a dolgozók 82 százaléka, 1984-ben pedig a 63 százaléka támogatta.⁴⁶

A társult dolgozók magasfokú szolidaritása igen jelentős ösztönzője lehet az öngazgatáson alapuló döntéshozatalban a munka- és eszköz-társítás eredményeként kibontakozó termelésnövekedésnek.

Éppen ezért a munka- és eszköztársítással kapcsolatos határozatokat, valamint a társultmunka-alapszervezetek egymás közötti viszonyait ki kell vonni a technokrata és bürokrata döntéshozatal hatásköréből és egyértelműen a társult dolgozókra kell bízni. Ezzel kapcsolatban 1984-ben a megkérdezett dolgozók 35 százaléka úgy vélte, hogy munkaszervezetének a társultmunka-alapszervezetei szoros kapcsolatban állnak egymással, 52 százalék szerint ezek a kapcsolatok nem érik el a kívánt szintet, 5 százalék pedig úgy vélekedett, hogy az együttműködés igen gyenge (5 százalékuk nem adott választ a kérdésre). A társult dolgozók kinyilvánított szolidaritásából ítélve a társultmunka-alapszervezetek közötti viszonyokat nem a termelők „rontják”, hanem a technokrata vezető réteg. A megkérdezettek szerint a társultmunka-alapszervezetekben meghozott döntések sokkal *igazságosabbak* lennének, ha egy szűkkörű csoport helyett az öngazgatási szervek hoznák meg őket.

Az anyagi termeléssel foglalkozó társult munka szférájában gondot okoz a dolgozók munkára és öngazgatásra való ösztönzése. A megkérdezettek nincsenek megelégedve a társultmunka-alapszervezetükben végzett munkájuk alapján kapott jövedelmükkel. 1984-ben a mintában szereplők 17 százaléka elégedett a személyi jövedelmével, 80 százaléka közepesnek, gyengének, vagy nagyon gyengének tartja (2 százalékuk nem tudott véleményt nyilvánítani, 1 százalékuk pedig nem adott választ a kérdésre).⁴⁷ Általában véve a dolgozók úgy vélik, hogy társultmunka-alapszervezetükben nem tesznek meg minden lehetőt az érdekükben (1983-ban a megkérdezettek 70 százaléka, 1984-ben pedig a 75 százaléka volt ilyen véleményen).

A körkérdésben szereplők határozottan ellenzik a személyi jövedelem elosztásában tapasztalható egyenlősdi. Véleményük szerint az azonos szakképzettségű dolgozók személyi jövedelmüket a *munkájuk és képességeik* alapján kell hogy kapják. (Mindkét évben ezt válaszolta a felmérésbe bevontak 90 százaléka.) Csak a dolgozók 10 százaléka szerint kellene a befektetett munkától és a képességektől függetlenül *egyforma* személyi jövedelmet biztosítani.

A válaszokból egyértelműen kitűnik, hogy gazdasági nehézségeink közepette — aminek az infláció és az életszínvonal csökkenése a következménye — a termelőmunkát végzők nem fogadják el az egyenlősdi, nem fertőzte meg őket a hamis egalitarizmus szelleme. A dolgozók tiltakozásukat fejezik ki az ellen, hogy mind a társadalomban, mind pedig társultmunka-alapszervezetükben *igazolatlanul* nagy szociális különbségek vannak (1983-ban a dolgozók 82 százaléka, 1984-ben pedig a 79 százaléka volt ilyen véleményen).

A munkára ösztönző tényezők közül a megkérdezettek első helyen

említik a biztos munkahelyet, a szakmai előrehaladás lehetőségét és a lakáskérdés rendezését. 1983-ban a válaszok 80 százalékából az olvasható ki, hogy az elhelyezkedési lehetőség igen vagy rendkívül kedvező.⁴⁸ Ugyanebben az évben a megkérdezettek 36 százaléka szerint kedvező a szakmai előrehaladás, 1984-ben viszont csak a dolgozók 25 százaléka vélekedett így. 1983-ban a mintában szereplők 23 százaléka szerint kedvezőek a feltételek a lakásprobléma megoldásához, 1984-ben a megkérdezettek 30 százaléka volt ezen a véleményen.

A különböző kérdésekre adott válaszok összegezéséből kirajzolódott, hogy a dolgozók miként vélekednek a termelés növekedésében játszott szerepükről és hozzáállásukról. Ilyen vonatkozásban 1983-ban 15 százalékuk, 1984-ben a 14 százalékuk tulajdonított jelentős szerepet önmagának, ugyanakkor a válaszok 69, illetve 66 százaléka közepes lehetőségekre utal; 16, illetve 15 százalékuk pedig jelentéktelennek tünteti fel saját szerepét (1984-ben a megkérdezettek 5 százaléka nem adott választ). Szembetűnő, hogy a termelékenység növelésére gyakorolt hatás lehetőségével kapcsolatos kérdésre adott válasz mennyire eltér a társultmunka-alapszervezet döntéshozatali tényezőivel kapcsolatos vélekedéstől. Mint már megállapítottuk, ezzel kapcsolatban a dolgozók úgy ítélik meg, hogy a döntéshozatalra gyakorolt hatás egyrészt a társult dolgozók, másrészt pedig a technokrata vezetői struktúra és a munkaszervezet társadalmi-politikai tisztségviselői között oszlik meg. Ami a társult dolgozóknak a termelékenység növelésével kapcsolatos vélekedését illeti, 1983-ban a 65, 1984-ben pedig a 73 százalékuk volt kész nagyobb erőfeszítéseket tenni a hatékonyság növelése érdekében. Tehát függetlenül attól, hogy nincsenek megelégedve az öngazgatás megvalósításával, saját társadalmi és gazdasági beleszólásukkal, személyi jövedelmükkel és a személyi jövedelem elosztási rendszerével, valamint egyéb személyes törekvéseik megvalósulásával, a megkérdezettek rendkívül érdekeltek a termelékenység növelésében.

Az empirikus kutatások egyértelműen igazolták, hogy a társult dolgozók, az egész munkásosztály híve a szocialista öngazgatásnak, beleértve a rendszerünk alapsejtjét képező társultmunka-szervezeteket is.

A gyakorlatban viszont csak igen korlátozott mértékben valósulhat meg az öngazgatás. A társult dolgozók öngazgatását alapjában véve két dolog korlátozza: egyrészt az, hogy a dolgozókat — a decentralizált államtulajdonon alapuló monopóliumból kifolyólag — kizsárolták a jövedelemmel kapcsolatos döntéshozatalból, minek következtében beszűkültek az anyagi lehetőségek: másrészt viszont az, hogy a társultmunka-alapszervezetekben dolgozók öngazgatási jogait a technokrácia sajátította ki.

A társult dolgozók öngazgatásának a korlátozása — az, hogy csak korlátozott mértékben vehetik ki részüket a személyi jövedelmi eszközök elosztásából — nem kedvez a bérvizonyok leküzdésének, nem teszi lehetővé, hogy a dolgozók fokozottabb mértékben juttassák kifejezésre képességeiket, osztársadalmi és gazdasági érdekeltségüket. Éppen ezért —

s ezt a megkérdozettek is hangsúlyozzák — radikális változtatást kell eszközölni a társult dolgozóknak a termelés feltételeivel és a munkaeredményekkel kapcsolatos döntéshozatalát illetően. Függetlenül attól, hogy milyen gazdasági és egyéb nehézségek állnak előttünk, a társadalmi fejlődés alapvető irányvonalát megalkuvások nem módosíthatják, hisz csak a társult munka rendszere és annak alapszervezetei vezethetnek a munka és az emberi személyiség gazdasági felszabadulásához.

Ezt csak egy öngazgatáson alapuló szocialista társadalom viheti véghez. A társult dolgozók autonómiájának a kiteljesítése és a társultmunka-alapszervezetek öngazgatáson alapuló kapcsolatteremtése lehet csak a munka hatékonyabb felszabadításának, szabadabbá és emberibbé tételének az előfeltétele.

Jegyzetek

- ¹ Megállapításunkat részletesebben A társult munka által kitűzött célok megvalósításának bírálata című fejezetben taglaljuk.
- ² A jugoszláv munkás-öngazgatás második évtizedét igen reálishan ítélte meg Edvard Kardelj (*Samoupravljanje i društvena svojina — Öngazgatás és társadalmi tulajdon — Belgrád, 1973*), Zoran Vidaković (*Korak nazad, dva koraka napred — Egy lépés hátra, két lépés előre — Belgrád, 1971*) és Miroslav Pečujlić (*Promene u socijalnoj strukturi jugoslovenskog socijalističkog društva — Változások a jugoszláv szocialista társadalom szerkezetében — Marksizam i samoupravljanje, Belgrád, 1977*).
- ³ Edvard Kardelj: *Za demokratiju u socijalizmu, a ne protiv socijalizma* (A szocialista demokráciáért, nem ellene), Belgrád 1974; M. Pečujlić: *Revolucije ne idu pravolinijski* (A forradalmak nem egyenesvonalúak *Socijalizam c. folyóirat 1976, 10. szám.*
- ⁴ Az alábbiakban következő elemzéseink során derül majd ki, hogy a társadalmi irányvétel hogyan valósult meg a munkásöngazgatás harmadik és negyedik évtizedének gyakorlatában.
- ⁵ Ettől eltérő vélemények is vannak. Branko Horvat például nyíltan az 1974. évi vállalatok mellett foglal állást, az alábbiakat hangsúlyozva: „Ha lehetséges volna azokhoz visszatérni, az ideális lenne, mert gazdaságunk jóval hatékonyabb lenne.” (A társultmunka-alapszervezetek reformja, *Ekonomika udruženog rada c. folyóirat, 1983. 11—12. száma.*) Horvatnak a társult munka rendszerével kapcsolatos álláspontjára még visszatérünk. Álláspontja ellenében különösen Fabine és Jovanović sorakoztatott fel komoly bizonyítékokat, ugyancsak az *Ekonomika udruženog rada* imént említett számában.
- ⁶ Mivel írásunkban kiemelten foglalkozunk Horvat fejtegetéseivel, ezért csak a tárgykörünkkel foglalkozó munkáit soroljuk fel: Az öngazgatás szervezési elvei, beszámoló az *Odlučivanje u organizacijama udruženog rada — Döntéshozatal a társultmunka-szervezetekben —* című kiadványban, Varazdin, 1981; az *Ekonomika* című folyóirat kerekasztal-

beszélgetése, 1983/2. szám; A társultmunka-alapszervezetek reformja, *Ekonomika udruženog rada* 1983/11—12. szám; A korszerű jugoszláv társadalom két tömegméretű ideológiai elhajlása, *Sociologija* c. folyóirat, 1982/2—3. szám; *Politička ekonomija socijalizma* (A szocializmus politikai gazdaságtana) Zágráb, 1984.

- ⁷ Edvard Kardelj: *Samoupravljanje i društvena svojina* (Önigazgatás és társadalmi tulajdon) Belgrád, 1973 (1979-ben újra kiadták) és *Slobodni udruženi rad* (A szabadon társított munka) Belgrád, 1978.
- ⁸ Hasonló nézeteket képvisel Papić is A reális önigazgatásról és a megállapodáson alapuló gazdaságról címmel a *NIN*-ben 1983. december 11-én megjelent cikkében.
- ⁹ A társult dolgozók autonómiájának objektív lehetőségeivel kapcsolatban lásd a *Marksištička misao* c. folyóirat 1984/1. számában A társult dolgozók autonómiája címmel megjelent írásomat.
- ¹⁰ Egyes szerzők úgy vélik, hogy a társultmunka-alapszervezetek bevezetéséről „... nem kérdezték meg a munkásosztályunkat, egyszerűen rákényszerítették ... Olyan ideológiai feladatnak kiáltották ki, amelyet nem lehet megkérdőjelezni.” (Lásd Horvat felszólalását az *Ekonomika* konferenstál-beszélgetésén).
- ¹¹ A véleménykutatást a szabadkai Közgazdasági Kar végezte, hogy tanulmányban összegezze a dolgozóknak a termelékenység növelésével kapcsolatos gazdasági és szociális indítékait. Az anket névtelen volt.
- ¹² Az 1983-as körkérdés résztvevőinek 62 százaléka 20 és 35 év közötti volt. Szakképzett és magas szakképzettségű dolgozók, illetve középiskolai, főiskolai vagy egyetemi végzettségűek (69%) válaszoltak a kérdésekre. A megkérdezettek 83 százaléka közvetlen termelő, 75 százaléka városi lakos és 88 százaléka földtulajdonnal nem rendelkező egyén volt.
- ¹³ Egy fordított megközelítés is lehetséges: a szocializmus kiépítésének történelmi folyamatában a kitűzött célok szerint jön létre a társadalmi-gazdasági fejlődés.
- ¹⁴ Najdan Pašić a társultmunka-alapszervezetek lényegével és funkciójával kapcsolatban a következőket mondja: „Végző soron ez az a bázis, ahol kezdetét veszi a társult munkának a társadalmi-politikai közösségek és önigazgatási érdekközösségek küldött-testületeibe való bevonása — a küldöttrendszer. Ezek szerint a termelőmunka és a politikai szféra közvetlen kapcsolatteremtése is a tmasz-ok útján megy végbe.” (Interesi i politički proces — Érdekek és politikai folyamatok — Belgrád, 1983, 293. oldal)
- ¹⁵ A dolgozók tmasz-okba való „beskatulyázásának” a társadalmi és személyes következményeiről lásd Najdan Pašić *Istorijski put komununa* (A kommuna története) Belgrád, 1981 és az *Interesi i politički proces* (Érdekek és politikai folyamatok) Belgrád, 1983. — című könyveit.
- ¹⁶ Példaként megemlíjük, hogy a társult munka törvénye világosan megfogalmazott 321. szakasza szerint a társultmunka-alapszervezet létrehozási feltételeként megjelölt üzemegységet „a termelésnek az a része képez, amelyben a dolgozókat egységes munkafolyamat kapcsolja egybe és közös munkaeredményt hoznak létre”, ugyanennek a törvénynek a 60. szakasza pedig lehetővé teszi, hogy az alapszervezet jövedelemre teheszen szert „termékek és szolgáltatások hazai és külföldi piacon való értékesítésével, illetve a társult munka szervezetén belül”, s ez-

- által szinte automatikusan gazdasági szubjektummá, végterméket gyártó termelővé válik az alapszervezet.
- ¹⁷ Ezért helytálló a véleményük azoknak a szerzőknek, akik szerint az egy-mással kapcsolatban levő társultmunka alapszervezeteknek külön munkaszervezetet kell létrehozniuk, vagy valamilyen másik munkaszervezethez kell csatlakozniuk, amelyikhez ténylegesen tartozniuk is kell (lásd például Kneževićnek A tmasz-ok váratlan helyváltoztatásának a következményeiről és a munka társítására fogatosított kényszerintézkedésekről című cikkét az *Ekonomika udruženog rada* c. folyóirat 1983/11—12. számában).
- ¹⁸ Pašić: Érdekek és politikai folyamatok 372. oldal.
- ¹⁹ Horvat felszólalása az *Ekonomika kerekasztal-beszélgetésén*.
- ²⁰ Horvat: A társultmunka-alapszervezetek reformja, *Ekonomika udruženog rada* 1983/11—12. szám. Az ilyen nézőpontokkal kapcsolatban írja D. Kalodera: „Éppen ezért a jelenlegi nehézségekért az öngazgatási alapon társult munkát, az alapszervezetek koncepcióját, a társulást, a jövedelem maximálását, a munka szerinti elosztást, a meg-egyezéseket, és megállapodásokat hibáztatni nemcsak szakmai-lag megalapozatlan, hanem politikailag káros is, hiszen olyanok kerülnek gyanúba, akik egyébként is viselik a felsorolt hibák terhét. (Az alap- és munkaszervezet helye, jelentősége és szerepe a munka-és eszköztársítási folyamatokban, *Ekonomika udruženog rada*, 1983/11—12. szám.)
- ²¹ Horvat felszólalása az *Ekonomika kerekasztal-beszélgetésén*.
- ²² A kritikának ez az állítása még pragmatikus szempontból sem helyénvaló. 1980-ban mindössze 4231 munkaszervezetben voltak társultmunka-alapszervezetek, ugyanakkor 13 940 munkaszervezetben még nem jöttek létre. Ilyen esetben — függetlenül attól, hogy a társultmunka-alapszervezeteket a nagyobb és fontosabb munkaszervezetekben hozták létre — valóban megfontolandó az az állítás, hogy a társult munka társadalmi szféráját dezintegrálja az említett négyezervaláhányszáz alapszervezetre felosztott munkaszervezet vagy egyéb kedvezőtlen jelenségek és folyamatok. Nyilvánvaló, hogy ez utóbbiakról van szó, amelyekre írásunkban is kitérünk.
- ²³ Horvat felszólalása az *Ekonomika kerekasztal-beszélgetésén*.
- ²⁴ Hisz mi mást is jelenthetne ez a megállapítás: „Tehát ezek (a vállalat kisebb egységei, gazdasági alkotóelemei — T. B. megjegyzése) egyáltalán nem kérdések, mert az öngazgatás logikájából következnek. Az öngazgatás bárhol tűnt is fel — napjainkban sokhelyütt jelentkezik a világban —, mindenütt ezt az utat járta” (Horvat felszólalása az *Ekonomika kerekasztal-beszélgetésén*).
- ²⁵ Horvat felszólalása az *Ekonomika kerekasztal-beszélgetésén*.
- ²⁶ Horvat: A társultmunka-alapszervezetek reformja, *Ekonomika udruženog rada* 1983/11—12.
- ²⁷ Egyébként érdemes felhívni a bíráló figyelmét Marxnak és a JKSZ programjának a szocializmus kiépítésével kapcsolatos nehézségekre való figyelmeztetésére. Marx a *Polgárháború Franciaországban* című mű-művében a következőket írta: „Jól tudja (a munkásosztály — T. B. megjegyzése), hogy amennyiben meg akarja valósítani saját felszaba-

dítását és azt a magasabbrendű életformát, amely felé a mai társadalom gazdasági fejlődése következtében közeledik, akkor a munkásosztályra harcok egész sora vár, olyan történelmi folyamatok, amelyek embereket és körülményeket egyaránt megváltoztatnak.” A JKSZ programjának a végén pedig azt olvashatjuk, hogy „a szocializmus megvalósítása, egy új világ és új életforma kialakítása elképzelhetetlen fájdalom és szenvedés nélkül, mert így jött létre minden nagy dolog az életben és a társadalomban”.

²⁸ Horvat: A szocializmus politikai gazdaságtana. 200—208.

²⁹ Horvat: A társultmunka-alapszervezetek reformja. *Ekonomika* udruženog rada 1983/11—12.

³⁰ Horvat kritikai megállapításával kapcsolatban Jovanović a következőket hangsúlyozza: „A vállalatokhoz való visszatérés az alapszervezeteknek az üzemegységekre való leegyszerűsítését jelentené, az alapszervezetek jogi szerepét pedig a vállalatokra kellene átruházni... Ha visszatérünk a társult munka törvényét megelőző vállalatokhoz, akkor mindazokhoz a negatív követelményekhez térünk vissza, amelyek miatt megváltoztattuk a vállalatokat.” Továbbá „Az ő (Horvatra gondol — T. B. megjegyzése) javaslata olyan, mint a trójai faló, hisz ha a társultmunka-szervezeteket olyan állapotban hagyjuk, ahogyan ő képzei, akkor visszatérünk az 1974-es régi vállalathoz, ami az alapszervezetek felszámolásával azonos.” (A társult munka szerkezetének a társult munka törvényével való összeegyeztetéséhez. *Ekonomika* udruženog rada 1983/11—12.)

³¹ Horvat: I. m.

³² Lásd a *Marksistička misao* 1981. 4. számában közzétett hozzászólásomat.

³³ Az említett empirikus anyag elemzését követően bizonyára elhangzik a munkásosztály véleménye is a bíráltnak erről az állításáról.

³⁴ Horvat: A korszerű jugoszláv társadalom két tömegméretű elhajlása, *Sociologija* c. folyóirat 1982, 2—3. szám.

³⁵ Horvat válasza A szocializmus politikai gazdaságtana című munkájában fogalmazódik meg 202—203. oldal.

³⁶ Az *Ekonomika* kerekasztal-beszélgetése 1983. 2. szám.

³⁷ D. Pavlović—I. Stojanović: Ko radnike povezuje lažnim koncima (Ki készíti a dolgozókat hamis kapcsolatteremtésre?) Belgrád, 1984, 14. oldal.

³⁸ Lásd: az *Aktuelni problemi privrednih kretanja i ekonomske politike Jugoslavije* (A gazdasági változások és a jugoszláv gazdaságpolitika időszerű kérdései) című kiadványban közzétett A hosszú távú gazdaság-szilárdítási program és a munka és eszköztársítás c. tanulmányt. *Zagreb*, 1983, 229. oldal.

³⁹ *Samoupravljanje i društvena svojina* (Önigazgatás és társadalmi tulajdon) Belgrád, 1973, 126. oldal.

⁴⁰ Az alap- és egyéb társultmunka-szervezeteknek az alapeszközökbe történő beruházásokba való bekapcsolódása 1981-től kezdett megváltozni. Ez a részvétel 1981-ben 34,5 százalékos, 1982-ben 40,0 százalékos, 1983 első fél évében pedig már 44,4 százalékos.

⁴¹ *Slobodni udruženi rad* (A felszabadult társult munka) Belgrád, 1978, 8. oldal.

⁴² A forradalmak nem egyenesvonalúak. *Socijalizam* 1976/10. sz.

- ⁴³ A körkérdésre A munkatermelékenység növelésének gazdasági, szociális és öngazgatási indítékainak a kutatása Vajdaságban című tanulmány keretében került sor.
- ⁴⁴ 1984-ben például a dolgozók 48 százaléka mondja magáról, hogy a valódi értelemben vett öngazgatást nem iskolában, tanfolyamon stb. sajátította el. Ugyanebben az évben a megkérdezett dolgozóknak csak a 12 százaléka értékeli kedvezően a küldöttek tevékenységét (az ő érdekeiket képviselik és rendszeresen tájékoztatnak a munkájukról), 57 százalékuk viszont kedvezőtlenül vélekedik róluk, mert megszakadt a küldöttekkel a kapcsolatuk és egyáltalán nincs tudomásuk a tevékenységükről (5 százalékuk nem válaszolt erre a kérdésre).
- ⁴⁵ Lásd a Marksistička misao 1984. 1. számában megjelent írásomat.
- ⁴⁶ Az 1984. évi százalékarány csökkenése minden bizonnyal az életszínvonal további romlásának a következménye.
- ⁴⁷ 1984-ben a megkérdezett dolgozók 67 százaléka átlagosan 8 és 14 ezer dinárt keresett havonta, 19 százalékuknak a személyi jövedelme 14 ezer és 17 ezer dinár között volt, 14 százalékuknak pedig 17 ezer dinár felett.
- ⁴⁸ 1984-ben a megkérdezettek 40 százaléka szerint a szakmai előrehaladás esélye kedvező, ugyanilyen százalékuk szerint közepes, 7 százalék szerint kedvezőtlen vagy igen rossz (2 százalékuk nem válaszolt).

Rezime

Oslobodjenje rada i udruženi rad

Autor obrađuje u svom radu, jedan od osnovnih problema našeg društvenog razvoja u celini, naime problem, da li je „sistem udruženog rada socijalističkog samoupravljanja temeljno društveno opredeljenje u realizaciji koncepta vrednosne orijentacije društva”, odnosno da li su zakonske osnove na bazi kojih je likvidirano preduzeće i stvorene organizacije udruženog rada u skladu sa dosadašnjim rezultatima razvitka tih organizacija. Postavlja se naime s jedne strane pitanje da li sistem udruženog rada predstavlja osnov za oslobodjenje čoveka i rada s jedne strane i znatan činilac za razvoj proizvodnih snaga; motivacije za povećanje produktivnosti rada i proizvodnje s druge strane.

Rad je podeljen na 6 posebnih tačaka, od kojih se prvi bavi baš pitanjem zašto je preduzeće otišlo u istoriju. Posle perioda postojanja preduzeća došlo je do likvidacije dvadesetogodišnje prakse, i došlo je do likvidacije starog centralističko-birokratskog sistema i do ustanovljenja radničkog samoupravljanja kao novog sistema upravljanja privredom. U dosadašnjem razvoju, međutim, birokratsko-centralistički sistem pretvorio se u decentralizaciju i ne gubeći pri tome birokratsko-tehnokratske osobine. Došlo je u stvari do parcijalnog samoupravljanja. Putem daljeg političkog upliva dolazi do daljeg razmaha samoupravljanja i formiraju se osnovne organizacije rada. I pored društvenih napora i napora radničke klase, međutim, ovakva decentralizacija radnih organizacija nije dovela radničku organizaciju proizvodnje na viši nivo. Oslobađanje rada i ličnosti radnih ljudi zahteva dalje razvijanje samoupravljanja u pravcu formiranja osnovnih organizacija udruženog rada koje su s jedne strane

odgovarajuće tehničko-ekonomske celine a s druge strane udružene u okviru radnih organizacija i šire. Dalji razvoj prema tome ne treba da dovodi do ukidanja autonomije radnika u osnovnim organizacijama udruženog rada, nego da to ojača uz istovremeno povezivanje sa drugim OOUR-ima.

Autor skreće pažnju na izvršene ankete u udruženom radu i na izraziti stav većine radnika da je radničko samoupravljanje potrebno.

Ni u kom slučaju se ne radi, prema tome, o izmenama u ustavnim odredbama i odredbama ZUR-a, nego o daljem razvitku samoupravljanja i samoupravnog povezivanja rada i sredstava. Iz toga sledi da društvenu obligaciju prema društvu ima radna organizacija a ne osnovna organizacija udruženog rada.

Autor obrađuje kritiku tzv. ourizacije društvenog rada i ukazuje na grešku koja bi nastala vraćanjem istorije unazad i povraćanjem preduzeća kao jedinice organizacije društvenog rada. U svom odeljku autor prikazuje stavove B. Horvata i potrebi vraćanja preduzeća i takvo shvatanje smatra negativnim. Konsultuje se da „izgradnja udruženog rada nije stvar trenutka i spektakularnih promena u kratkom roku... a samim tim, dileme u traženju optimalnih rešenja u okviru sistema, greške, slabosti i promašaji u realizaciji društvenog opredeljenja su istorijske posledice”. Te greške treba otkloniti a ne „ubijati autonomiju” radnika u osnovnim organizacijama udruženog rada.

Razumljivo je da to ne znači da ne treba kritički razmotriti društvenu praksu u udruženom radu i da ne treba preduzeti određene mere za poboljšanje te prakse. Tu posebno treba imati u vidu činjenicu, da decentralizovana birokratija u organima društva i u bankama još uvek ima veoma veliku moć u pravcu upravljanja organizacija. Autor ukazuje na učešće tih organa u sredstvima za finansiranje investicija za osnovna sredstva u visini ukupnih investicija od 1961. godine pa na ovamo. Učešće organizacija udruženog rada u investicijama iznosi još i u 1980. godini svega 32,7%. Među ostalim se i ovde vidi — kao što to autor konstatuje da „se bazična društvena opredeljenja ne ostvaruju”. Treba prema tome preduzeti dalje ozbiljne napore za njihovo ostvarivanje.

U članku se posebno prikazuju rezultati ankete, koju je sproveo Ekonomski fakultet u Subotici, u vezi pitanja kako radnici prihvataju samoupravljanje sa osnovnim organizacijama udruženog rada kao sopstvenu svojinu. Rezultat te ankete, koji je prikazan u članku, ukazuje na činjenicu da većina radnika smatra da je potrebno razvijati samoupravljanje na sadašnjoj bazi, i da je potrebno ojačati uticaj radnika, kao i njihovo osposobljenje za dalji samoupravljački rad.

Ograničavanje samoupravljanja radnika ima dva izvora: Uska materijalna baza i tehnokratska usled decentralizovanog državno-svojinskog monopola i tehnokratska uzurpacija samoupravnog prava.

Na kraju se konstatuje: „Punija autonomija udruženih radnika i samoupravno povezivanje i udruživanje OOUR-a jesu pretpostavka, da rad na putovima svog oslobađanja bude efikasniji, kao i slobodniji i čovečniji.”

Die Befreiung der Arbeit und die vereinigte Arbeit

Der Verfasser bearbeitet in seinem Artikel eines der grundlegenden Probleme unserer gesellschaftlichen Entwicklung überhaupt, nämlich ob „das System der vereinigten Arbeit: der sozialistischen Selbstverwaltung grundlegende Bestimmung in der Realisation des Wertkonzeptes der gesellschaftlichen Orientierung ist“ bzw. ob die gesetzlichen Grundlagen, auf Grund deren, die Unternehmung liquidiert wurde und die Organisationen der vereinigten Arbeit geschaffen wurden, den bisherigen Resultaten der Entwicklung dieser Organisationen entsprechen. Es stellt sich nämlich die Frage, ob sich die Organisationen der vereinigten Arbeit als Grund der Befreiung des Menschen und der Arbeit vorstellen, oder wichtiger Faktor der Entwicklung der Produktivkräfte und Motivation zur Erhöhung der Produktivität und der Produktion ist.

Die Arbeit in sechs Anteilen vorgelegt, bearbeitet im ersten Teil, die Frage, warum die Unternehmung in die Geschichte gegangen ist.

Nach zwanzigjährigen Bestehen der Unternehmung, ist zur Liquidation dieser Praxis und des alten zentralistisch-bürokratischen Systems gekommen und zur Schaffung der Selbstverwaltung der Arbeiter, als des neuen Systems der Wirtschaft. In der bisherigen Praxis jedoch, wurde das zentralistisch-bürokratische in ein dezentralistisch-bürokratisches System umgewandelt, ohne dabei die bürokratisch-technokratische Eigenschaften zu verlieren. Es ist eigentlich zu einer partiellen Selbstverwaltung gekommen. Durch entsprechende politische Einwände ist zur weiteren Entwicklung der Selbstverwaltung und zur Schaffung der vereinigten Grundorganisationen gekommen. Unbeachtet der gesellschaftlichen und arbeiter-klassischen Anstrengungen jedoch, hat diese Dezentralisation der Arbeitsgemeinschaften nicht zur Erhöhung des Organisationsnivos gekommen. Die Befreiung der Arbeit und des Menschen, verlangt weitere Entwicklung der Grundorganisationen, die einerseits eine technisch-ökonomische Einheit bilden, andererseits aber in der Organisation weiter miteinander verbunden sind. Die weitere Entwicklung soll daher nicht zur Liquidation der Anatomie der Arbeiter sondern auch die engere Verbindung mit anderen Grundorganisationen führen.

Der Verfasser bemerkt dass die bisherigen Anketen beweisen haben dass die Arbeiter die Wichtigkeit der Selbstverwaltung unterstreichen. Es kann daher nicht über die Änderung die Rede sein, sondern um die weitere Entwicklung der Selbstverwaltung und der selbstverwalterischen Vereinbarung der Arbeit und Mitteln. Die gesellschaftliche Obligation hat die Organisation und nicht die Grundorganisation.

Der Verfasser bearbeitet die Kritik der sogenannten OUR-isation und verweist auf den Fehler der, durch die Zurückführung der Geschichte und die Wiedereinführung der Unternehmung, als die Einheit der gesellschaftlichen Arbeit gemacht wäre. In diesem Abteil verweist der Verfasser auf die Auffassungen von B. Horvat, für die Rückstellung der Unternehmung und bestätigt die Negativität dieser Auffassung. Er stellt fest, dass „die Schaffung der vereinigten Arbeit nicht die Sache eines Augenblickes und in kurzer Zeit spektakulär wirkenden Änderungen ist... daher sind die Unsicherheiten bei Suchen optimaler Entschlüsse im Rahmen des Systems, Fehler, Schwächen und Fehlgriiffe historische Konsequenzen“. Diese Fehler müssen ausgeschieden wer-

den, ohne, die Autonomie zu vernichten, in den Organisationen der vereinigten Arbeit.

Das bedeutet selbstverständlich nicht, dass man die Praxis nicht kritisch betrachten muss und bestimmte Schritte zur Verbesserung unternehmen soll. Dabei soll in Acht genommen werden, dass die dezentralisierte Bürokratie noch immer grossen Einfluss in der Verwaltung der Organisationen ausübt. Diese Organisationen haben in der Beschaffung der Mittel für die Investitionen, noch immer grossen Anteil. Man sieht auch hier, dass „die grundlegende Aufsätze nicht durchgeführt werden“.

In dem Artikel wird das Resultat der Ankete des Ökonomischen fakultet in Subotica vorgelegt, die in der Frage durchgeführt wurde, wie die Arbeiter die Selbstverwaltung, als ihre eigene Welt betrachten. Die meisten meinen dass man die Selbstverwaltung auf der heutigen Basis weiterführen soll und dass man auch die Qualifikation der Arbeiter dafür weiterentwickeln soll.

Die Begrenztheit der Arbeiterselbstverwaltung im heutigen Nivo zwei Gründe: die kurze materielle Basis und die technokratische Macht, auf Grund der dezentralisierten staatlichen Eigentumsrechts, was technokratische Usurpierung des Selbstverwaltungsrechtes bedeutet.

Am Ende wird festgestellt: „vollere Autonomie der vereinigten Arbeiter und selbstverwalterische Verbindung der Arbeit und Mitteln sind Grundlagen, dass die Arbeit auf dem Wege seiner Befreiung wirksamer, freier und humaner wird“.

Hódi Sándor

A SZÜKSÉGLETI PERSZISZTENCIA ÉS AZ EMBERI AKTIVITÁS

A *motivált* viselkedés, vagy cselekvés mindig valamilyen *cél* elérésére irányul. Előbb-utóbb azonban mindannyian szembe találjuk magunkat olyan helyzetekkel, amikor tudásunk, tapasztalatunk, vagy kitartásunk elégtelennek bizonyul az óhajtott cél elérése szempontjából. Ilyenkor *frusztrációt* élünk át. A frusztrációra egyénenként különbözőképpen reagálunk. Vannak, akiknél az akadályok, hátráltató körülmények hatására az aktivitás *fokozódik*, ezeknél a személyeknél a frusztráció mintegy *felerősíti* a motívumokat. Másoknál viszont, éppen ellenkezőleg, a frusztráció *csökkenti* a cselekvés hajtóerejét, kioltja, megszünteti a motivált viselkedést. Az ilyen személyek, ha váratlan nehézségekbe ütköznek, hogy a kínos frusztrációnak elejét vegyék, egyszerűen elfogadják az újonnan előállt helyzetet, lemondanak eredeti célkitűzéseikről. S végül vannak olyan személyek is, akiknél az akadályok, hátráltató körülmények a motiváltságot nem szüntetik meg ugyan, de az aktivitás a frusztráció hatására *más irányt* vesz. Ezek a reakciók az eredendő szükséglet kielégítése szempontjából nem célravezetőek, legfeljebb *pótkielégítést* jelentenek, pszichofiziológiai szempontból azonban — a központi idegrendszert ért feszültség csökkentésével — alkalmazkodó viselkedésnek felelnek meg.

A frusztrációs helyzetben tanúsított eltérő reakciók, mint az ember jellemző viselkedési sémái, különbözőképpen hatnak vissza az egyéni élet-szervezés esélyeire, a társadalmi-közéleti szerepvállalás eredményességére, a munkabíráásra és a termelékenységére. Nem feladatunk itt az eltérő reakciómódok kialakulásának okaival foglalkozni, mint ahogyan a szükségleti cél feladásának, vagy felcserélésének következményeiről sem kívánunk most bővebben számot adni. Ezeknek a kérdéseknek a tárgyalása külön tanulmányt igényel. Ezúttal kizárólag a *hatékony fellépés igényének, vagy hiányának* a feltárására, feltérképezésére vállalkozunk. Pontosabban arra vonatkozóan szeretnénk megbízható információhoz jutni, hogy a szükségletmegvalósítást akadályozó körülmények, a frusztrációval járó izgalmi állapotok, milyen mértékben *fokozzák*, vagy milyen mértékben

fékezik, terelik más irányba a szükségletkielégítésre irányuló törekvést egy munkaszervezet dolgozói körében. Ezekre az információkra, úgy véljük, nagy szükségünk volna ahhoz, hogy *összhangba* tudjuk hozni az emberek teljesítménymotiváltságával, társadalmi cselekvésvállalásával, politikai-közéleti aktivitásával szembeni *elvárásainkat* a munkatevékenységre aktivizáló *tényleges indítékokkal* és a hatékony közéleti szerepvállaláshoz szükséges személyi *prediszpozíciókkal*. Társadalmi akcióink szerény eredményei ugyanis arra utalnak, hogy ezek a tényezők nincsenek egymással összhangban: a teljesítménynöveléssel, vagy tágabb értelemben a társadalmi cselekvésvállalással kapcsolatos elvárásaink feltehetően sokkal inkább egy idealizált emberképhez (ideológiai prekonceptióhoz) igazodnak, mint a hatékonyságot növelő *tényleges indítékokhoz* és *személyi prediszpozíciókhoz*.

Nem véletlenül említjük együtt a munkatevékenységre aktivizáló személyi motívumokat és a hatékony közéleti szerepvállaláshoz szükséges pszichés prediszpozíciókat. A munkakörülmények javítása, a termelőmunka reálisabb bérezése hozzájárulhatnak például a termelékenység növekedéséhez. De sem a munkakörülményeket, sem a termelőmunka reálisabb bérezését nem lehet megvalósítani az érintettek közvetlen szerepvállalása nélkül. Ennek a szerepvállalásnak azonban a társadalmi cselekvés objektív mozgástere mellett szubjektív feltételei, személyi vonatkozásai is vannak. Nem mindenki érez ugyanis magában megfelelő késztetést arra, hogy akár egy elvileg támogatott akció gyakorlati végrehajtójaként kitegye magát a frusztrációk kínos sorozatának. Különösképpen nem várható el ez azoktól, akik frusztrációs helyzetben még saját szükségleteik kielégítéséről is lemondanak.

A kitűzött céljaink, vállalt feladataink teljesítésében mutatkozó kitartást, helytállást, állhatatosságot szakkifejezéssel *szükségleti perszisztenciának* hívjuk. Gyakorlati szempontból nézve a szükségleti perszisztencia a *hatékony cselekvés igényét* jelenti. Bármennyire is sajátja viselkedésünknek ez a rejtett tulajdonságunk, mivel nincs róla közvetlen tudomásunk, általában kimarad a termelékenység növelésének lehetőségeit kutató kérdőíves, vagy interjú-módszerrel történő motiváció-vizsgálatokból. Jelen tanulmányunk célja ennek a rejtett, az egyén önérvényesítési törekvéseiben, teherbírásában, munkavállalásában, társadalmi aktivitásában mégis fontos szerepet játszó pszichés prediszpozíciónak a feltárása, bemutatása.

*

A szükségleti perszisztencia, azaz a hatékony cselekvés igénye a frusztrációs helyzetben fellépő cselekvési gátoltságtól a makacs, erőszakos kitartásig széles intenzitási skálán helyezkedik el. Erőssége nagymértékben meghatározza az életszervezés sikerességét, a munkára vonatkozóan pedig a teljesítmény szintjét.

Az *alacsony* szükségleti perszisztencia-érték azt jelzi, hogy az illető

nem képes a frusztrációkkal járó problémákat megoldani. Egyebek mellett azért, mert hiányzik belőle a szükséges kitartás, s mert konfliktushelyzetben gátoltta, cselekvésképtelenné válik.

Ezzel ellentétben a *magas* szükségleti perszisztencia-érték a hatékony fellépés igényének, a személy ilyen jellegű késztetettségének *fokozott felerősödésére*, a kitűzött cél elérésében, s a vele járó konfliktusok megoldásában kifejezésre jutó makacsságra, elszántságra, önfejlésre utal. Nem biztos persze, hogy a makacs, erőszakos kitartó magatartás szükségképpen sikerhez vezet. Értelmetlenné váló próbálkozásokat, ismétlődő kudarcokat is eredményezhet ez a hozzáállás. De, ha a magas szükségleti perszisztenciaszint nem is növeli arányosan a szükségleti cél megvalósításának valószínűségét, mindenképpen annak megoldását segíti.

Az *optimális* értéket elvileg az átlagos szükségleti perszisztenciaszint jelenti, ami e két véglet között van. A cselekvési fékek és a belső késztetettség helyes aránya, egyensúlya ugyanis általában az adekvát reakciók mellett szól.

A szükségleti perszisztenciaszint eme hármas tagolása ellenére a gyakorlati élet szempontjából végül is csak az számít, hogy rendelkezik-e valaki a hatékony fellépés igényével — megfelelő kitartással, helytállással —, vagy nem. Így egy kollektíva hatékonyságának megítélésében nem annyira az átlagos és a magas szükségleti perszisztenciaszint közti eltérésekre kell figyelnünk, mint inkább az alacsony és az átlagos perszisztenciaszint közti különbségekre.

A szükségleti perszisztenciaszintet *projektív eljárással*, a Rozenzweig-féle frusztrációs teszt alapján állapítottuk meg. Alábbi kimutatásunk valójában része egy átfogó személyiségdiagnosztikai, szociálpszichológiai és munkaegészségügyi felmérésnek, amely egy ipari munkaszervezet mentálhigiéniai kérdéseinek (alkoholizmus, balesetveszélyesség, munkahelyi kimaradások, érdektelenség, passzivitás, neurózisok stb.) elemzésével foglalkozik. Vizsgálatunk a munkaszervezet dolgozóinak 75%-át öleli fel, ami szám szerint 1150 főt jelent. Mintavételünk tehát eléggé megbízható ahhoz, hogy a kapott eredmények alapján bizonyos statisztikai következtetéseket levonhassunk.

*

Lássuk ezek után, vajon mennyire jellemzi dolgozóinkat a hatékony fellépés igénye? Mi történik motívumaikkal, ha valami keresztezi céljait, szándékukat?

Vizsgáljuk meg először a szükségleti perszisztenciára kapott értékeket nemi, életkori, iskolai végzettségi és nemzetiségi megoldás szerint. Alábbi táblázatainkban az *alacsony*, az *átlagos* és a *magas* perszisztenciaszinttel rendelkező személyek *számát* és *százalékos arányát* tüntettük fel. Alacsony szükségleti perszisztenciaszintnek tekintettük a 0 és 39 közötti N-P (Need-Persistens) értékeket, átlagosnak a 40—60 közötti N-P értékeket, és magasnak a 60 fölötti N-P értékeket. Azzal, hogy hogyan és miként

kaptuk ezeket az értékeket, a teszt beható ismerete nélkül, kár volna olvasóinkat fárasztani.

*A szükségleti perszisztenciára vonatkozó értékek
nemek szerinti megoszlása*

1. táblázat

Neme	N-P érték						Összesen	
	0 — 39		40 — 60		60 fölött			
	n	%	n	%	n	%	N	%
férfi	344	36,36	523	55,29	79	8,35	946	100
nő	88	43,14	101	49,51	15	7,35	204	100
együtt	432	37,57	624	54,26	94	8,17	1150	100

Mi az, amiről mindjárt az első táblázat tájékoztat bennünket? A legfontosabb felismerésnek kétségkívül az a megállapítás kínálkozik, hogy a nemi hovatartozástól függetlenül szembetűnően magas azoknak a személyeknek a száma, akiket a hatékony fellépés hiánya jellemez. A vizsgált személyek több mint egyharmada, pontosabban 37,57 százaléka rendelkezik alacsony szükségleti perszisztenciaszinttel. E nagyarányú *cselekvési gátoltság*hoz viszonyítva, a férfiak és nők közötti különbség nem túl jelentős, bár nem elhanyagolható mégsem. A férfiak javára szóló 6,78%-os eltérés, mintha némiképpen alátámasztani látszana azt a széleskörben elterjedt vélekedést, mi szerint a férfiak hatékonyabbak a nőknél, nehezebben mondanak le szükségleteikről és célkitűzéseikről. Felmérésünk eredményei azonban, éppen a fenti adatok ismeretében, e közhiedelemmel kapcsolatban egyszersmind óvatosságra intenek bennünket, hiszen ez a „férfias” hatékonyság és cselekvésszükséglet igénye legfeljebb a férfiak kétharmadáról mondható el, de az közel ugyanennyi nőnek (56,86%-nak) is jellemzője. Ami pedig a magas szükségleti perszisztenciaszintet — mindenáron való helytállást és érvényesülni-akarást illeti, e téren a férfiak és nők között éppenséggel nincs különbség, illetve az eltérés mindössze 1%.

Egy illúzióval tehát máris kevesebb. De lássuk tovább, hogyan változik az alacsony, az átlagos, és a magas perszisztenciaszint aránya más mutatók mentén.

Befolyásolja-e vajon az életkor a szükségleti perszisztencia erősségét? Ha igen, a fiatalabb nemzedékre, vagy az idősebb generációra jellemző-e a hatékony fellépés igénye?

A közhiedelem azt tartja, hogy a fiatalsággal együtt jár a nagyfokú cselekvésvágy és tetterekészség. Adataink azonban ezt az elképzelést nem igazolják. Amint a második táblázatban feltüntetett adatokból láthatjuk az alacsony perszisztenciaszintre vonatkozó értékek *ugyanolyan* arányban szerepelnek a 18—29 év közötti korosztálynál, mint az 50 évüket

*A szükségleti perszisztenciára vonatkozó értékek
életkor szerinti megoszlása*

2. táblázat

Korcsoportok	N-P érték						Összesen	
	0 — 39		40 — 60		60 fölött			
	n	%	n	%	n	%	N	%
18—19 év	147	38,68	208	54,74	25	6,58	380	100
30—39 év	154	37,11	228	54,94	33	7,95	415	100
40—49 év	80	35,71	125	55,80	19	8,48	224	100
50 fölött	51	38,93	63	48,09	17	12,98	131	100
együtt	432	37,57	624	54,26	94	8,17	1150	100

betöltött személyeknél. A két szélső korcsoport között tehát a hatékony cselekvés igénye tekintetében nincs semminemű különbség. Az alacsony szükségleti perszisztenciaszint mindkét csoportnál 38%, s ettől a 30—39 évesek korosztálya is mindössze egy százalékkal tér el. A *cselekvési gátoltság* legkisebb mértékben még a 40—49 év közötti korcsoporthoz jut kifejezésre, ha ugyan a populáció átlagától való mintegy másfél százalékos eltérésnek egyáltalán jelentőséget lehet tulajdonítani.

A szükségleti perszisztenciára vonatkozó értékek eloszlása alapján azt kell mondanunk, hogy az *életkor nem befolyásolja* a hatékony fellépés igényét. Illúzió tehát a fiatalok nagyobb hatékonyságával kapcsolatos hiedelem is. Mindenképpen túlzó róluk, mint a „forradalmi akciók élharcosairól” beszélni. A hatékony fellépés igénye, illetve az ennek hiányát kifejező cselekvési gátoltság, nem életkori sajátosság. Így nem várható, hogy akár a „fiatalítás”, akár az idősebb korosztály növekvő aránya, jelentős változást hozna e téren.

Makacs előítéletekkel azonban nemcsak a „teremtés koronáival” és a fiatalokkal kapcsolatban találkozhatunk, hanem más téren is. Az egyes nemzetek és nemzetiségek megítélésében is különféle előítéletek tartják magukat. Ilyen előítélet például az a széles körben elterjedt hiedelem is, amely az egyes nemzetek és nemzetiségek cselekvésigényében, hatékonyságában, közéleti fellépésében, munkabírásában stb. jelentős eltéréseket tételez fel.

Felmérésünk eredményei a szükségleti perszisztenciára vonatkozóan mindenképpen cáfolják ezeket az elképzeléseket. A kapott adatok tükrében a szerb és a magyar nemzetiségű személyeket ugyanaz a hatékonysági igény jellemzi. A vizsgált populáció 80%-a ugyanis magyar, 17%-a pedig szerb nemzetiségű. A visszamaradó 3 horvát, macedón, crnogorai, román, szlovák, albán és cigány nemzetiségű. Mivel ezen nemzetek és nemzetiségek tagjainak száma kevés ahhoz, hogy százalékos kimutatásban objektív összehasonlítás alapjául szolgálhatna, így ezeket a személyeket az „egyéb” nemzetiségek kategóriájában tüntettük fel, a magu-

kat „jugoszláv nemzetiségűeknek” tartó személyekkel együtt, ami összesen 34 főt jelent. Mintánk tehát viszonylag homogén, s nem jogosít fel bennünket a nemzeti sajátosságokat illetően messzeszenő következtetésekre. A szükségleti perszisztenciára vonatkozó értékek megoszlásának közelebbi szemügyrevétele talán ennek ellenére sem érdektelen.

*A szükségleti perszisztenciára vonatkozó értékek
nemzetiségek szerinti megoszlása*

3. táblázat

Nemzetiség	N-P érték						Összesen	
	0 — 39		40 — 60		60 fölött			
	n	%	n	%	n	%	N	%
magyar	340	36,96	503	54,67	77	8,37	920	100
szerb	81	41,33	103	52,55	12	6,12	196	100
egyéb	11	32,35	18	52,94	5	14,71	34	100
együtt	432	37,57	624	54,26	94	8,17	1150	100

Amint a 3. táblázat adataiból látjuk, az átlagos szükségleti perszisztenciaszintre vonatkozó értékek csaknem azonosak a magyaroknál, szerbeknél és egyéb nemzetiségűeknél, az eltérés alig 2%. Az alacsony szükségleti perszisztenciaszint a három csoportot összevetve valamelyest nagyobb eltérést mutat, amennyiben az „egyéb” és a szerb nemzetiségűek közötti különbség mintegy 9 (8,98) százalék. A magyarok viszont az „egyéb” nemzetiségűeknél 4,61%-kal alacsonyabb, a szerbeknél pedig 4,37%-kal magasabb értékkel szerepelnek a populáció egészére számított alacsony perszisztenciaszinttől alig eltérően.

Sok minden befolyásolhatja ezeket — az egyébként elhanyagolható mértékű — különbségeket. Például az iskolai végzettség szerinti megoszlásban tapasztalható esetleges eltérés, amennyiben a szakképzettségi szint valamilyen összefüggést mutat a szükségleti perszisztenciaszinttel. Ez utóbbi kérdés tisztázása kulcsfontosságú más vonatkozásban is, többek között az egyes társadalmi rétegek hatékonyságának megítélésében.

Ha a szükségleti perszisztenciára vonatkozó értékek iskolai végzettség szerinti megoszlását feltüntető táblázatot (4. táblázat) figyelmesen szemügyre vesszük, azt tapasztaljuk, hogy az iskolai végzettséget jelölő nyolc kategória a populáció egészére számított átlagos hatékonysági igényhez viszonyítva *két részre* különül el. A nem teljes elemi, a nyolc osztályt végzettek, valamint a félélszakképzettek és szakképzettek csoportja az átlagnál magasabb, a magasszakképzettek, középiskolát, főiskolát és egyetemet végzettek csoportja pedig az átlagnál alacsonyabb hatékonysági igénnyel rendelkezik. Ez az elkülönülés különösen az alacsony perszisztenciaszintre vonatkozó értékek összevetésénél szembetűnő.

Talán nem minden alap nélküli az a feltételezésünk, hogy a haté-

*A szükségleti perszisztenciára vonatkozó értékek
szakképzettség szerinti megoszlása*

4. táblázat

Szakképzettség	N-P. érték						Összesen	
	0 — 39		40 — 60		60 fölött			
	n	%	n	%	n	%	N	%
Nem teljes elemi	35	34,65	55	54,46	11	10,89	101	100
8 elemi	48	34,78	79	57,25	11	7,97	138	100
Félszakképzett	23	29,49	42	53,85	13	16,66	78	100
Szakképzett	128	30,40	246	58,44	47	11,16	421	100
Magasanszakképzett	33	40,74	47	58,02	1	1,24	81	100
Középiskolai végz.	109	46,98	114	49,14	9	3,88	232	100
Főiskolai végz.	30	53,57	25	44,64	1	1,79	56	100
Egyetemi végz.	26	60,47	16	37,21	1	2,32	43	100
Együtt	432	37,57	624	54,26	94	8,17	1150	100

konysági igényben mutatkozó éles elkülönülés (a 16,35%-os eltérés teljességgel kizárja a véletlennel való magyarázat lehetőségét) a *fizikai* és a *szellemi* munka társadalmi elkülönülésének sajátos következményeit jelelni meg. E két kategóriát nálunk — nem túl szerencsés módon — általában mint a *termelő*, és *nemtermelő* munkát végzőket szokták egymással szembehelyezni.

Bármiként is vélekedjünk a fizikai és szellemi munka társadalmi elkülönüléséről, illetve a termelő és nem-termelő munkát végző személyek pszichés habitusában mutatkozó különbségekről, tény, hogy a legnagyobb hatékonysági igény a félszakképzett és szakképzett munkásokat (a munkásosztály derékhadát) jellemzi, míg a többi csoportnál az iskolai végzettség fordítottan arányos a szükségleti perszisztenciaszinttel: minél magasabb az iskolai végzettség, annál kisebb a hatékonysági igény.

Hogy az iskoláztatás vonja-e magával valamiként a cselekvési gátoltság elmélyülését, vagy a szellemi — „rezsi” — munkát végzők munkaköre, szerephelyzete nyesegeti vissza a hatékonyság igényét, e helyen nem tudjuk megválaszolni. Bármilyen legyen azonban a magyarázat, elgondolkodtató, hogy a középiskolát, főiskolát és egyetemet végzett személyek, akik közül a társadalom bürokráciája, vezető-irányító rétege verbuválódik, milyen nagy arányban bizonyulnak tehetetlennek a konfliktusok *cselekvő* leküzdésében.

*

Elvi álláspontjaink szerint a dolgozó, a közvetlen termelő társadalmi munk alappillére. Ez az elvi álláspont azonban, ami gyakorlati megvalósulását illeti, nehezen, kínosan tör magának utat a hatalom bürok-

ratikus, etatista ellenállásával szemben. Az *elvek* és a *gyakorlat* között így nagy az ellentét. Ez az ellentét viszont, amint azt érvként gyakran hallani, fásulttá teszi az embereket, elégedetlenséget, passzivitást vált ki körükben. Különösen azok körében, akik a tettek emberei.

Vizsgálatunk további részében arra kerestünk választ, hogy — mint „ceppben a tenger” — a felmérés alapjául szolgáló ipari munkaszervezet hogyan tükrözi vissza ezeket a társadalmi történéseket. Csakugyan jellemző-e dolgozóinkra a társadalmi-politikai szervezetek és küldött-testületek funkcionálásával szembeni elégedetlenség, s ha igen, milyen formában és milyen mértékben? A *hatékonysági igény* szempontjából kik, milyen arányban képviseltetik magukat a társadalmi-politikai szervezetekben és küldött-testületekben, illetve kik azok, akik passzivizálódva a társadalmi történések perifériájára kerülnek?

Lássuk először a társadalmi-közületi aktivitás legelemibb megnyilvánulási formájaként az öniigazgatási ülések iránti érdeklődést. Befolyásolja-e a hatékonysági igény az öniigazgatási gyűléseken való részvétel gyakoriságát, vagy sem?

A szükségesleti perszisztenciaszint és az öniigazgatási gyűlések látogatottsága közti összefüggés

5. táblázat

Részvételi gyakoriság	N-P érték						Összesen	
	0 — 39		40 — 60		60 fölött			
	n	%	n	%	n	%	N	%
Rendszeresen	137	43,91	145	46,47	30	9,62	312	100
Alkalmanként	176	36,29	282	58,14	27	5,57	485	100
Ritkán vesz részt	119	33,71	197	55,81	37	10,48	353	100
Együtt	432	37,57	624	54,26	94	8,17	1150	100

Felmérési adataink mindenekelőtt arról tájékoztatnak bennünket, hogy az öniigazgatási gyűlések nem túl látogatottak. A dolgozóknak csak 27,14%-a jelenik meg *rendszeresen* az üléseken, 42,17%-a *alkalmanként* vesz részt ezeken, 30,69%-a pedig *ritkán* jelenik meg. A nők és férfiak között e téren nincs lényeges különbség: a rendszeresen megjelenők aránya a nőknél 3%-kal magasabb, minden egyéb vonatkozásban ugyanaz jellemző rájuk, mint a férfiakra.

Ez a nagyfokú érdektelenség már önmagában véve is figyelmet érdemlő körülmény. Ami azonban igazán meglepő és gondba ejtő az a hatékonysági igény és az öniigazgatási gyűléseken való részvétel gyakorisága között mutatkozó nem várt eloszlás. Paradox módon ugyanis a hatékonysági igény leginkább arra a csoportra jellemző, amelyik ritkán vesz részt az öniigazgatási gyűléseken. E csoport 66,29%-a rendelkezik a

hatékony cselekvéshez szükséges kitartással és fellépéssel, míg 33,71%-ára az alacsony perszisztenciaszint jellemző. A hatékony cselekvés igényét illetően rosszabb a helyzet azoknál, akik alkalmanként vesznek részt a gyűléseken. Itt az arány 63,71, illetve 36,29%. A hatékony fellépés *hiánya* azonban azok csoportjában a legkifejezettebb, akik rendszeresen részt vesznek az üléseken. Az e csoportba tartozók 65,09%-a rendelkezik a sikeres cselekvéshez szükséges kitartással és fellépéssel, míg 43,91%-át az alacsony szükségleti perszisztenciaszint jellemzi.

A fenti (5.) táblázat adataiból tehát azt a meglepő következtetést lehet levonnunk, hogy akik rendszeresen jelen vannak az üléseken pszichés habitusuknál fogva általában passzívabbak, kevésbé hatékonyak, akik viszont kellő hatékonysági igénnyel rendelkeznek, s aktívak lehetnének, ritkán jelennek meg a gyűléseken. Bár a helyzet a valóságban korántsem ilyen végletes, vagy kizárólagos a két szélső értékkel rendelkező csoport közti mintegy 10%-os eltérés kétségkívül amellettszól, hogy ez a tendencia jelen van.

Mi lehet e paradox jelenség oka? Talán nem tévedünk, ha az *ülések jellegében* keressük rá a magyarázatot. Köztudott például, hogy az öngazgatási viszonyok mai fejlettségi szintje még gyakran lehetővé teszi, hogy a bürokrata struktúrák és hatalmi vagy irányító szervek az öngazgatás kulisszái mögött hozzák meg döntéseiket, azaz határozataikat csak lefedik a küldött-testületek, a munkástanácsok és öngazgatási szervek határozataival. Az öngazgatási üléseken részt vevő dolgozókra így sok esetben a statisztálás szerepe hárul, amit — úgy tűnik — a hatékony cselekvési igénnyel rendelkező személyek kevésbé vállalnak.

A társadalmi-közületi aktivitást persze nem volna szerencsés pusztán az ülések számával, és az üléseken részt vevők számával mérni. Az öngazgatási gyűlések, mint tudjuk, elvileg demokratikus vitafórumok meghatározott cselekvési programok előkészítésére. A kollektív cselekvési programok kidolgozásának feltétele pedig — kizárva a szakszolgálatok által előterjesztett javaslatokkal való mindennemű manipulálás lehetőségét —, hogy valamennyi dolgozó kinyilvánítsa *véleményét* lehetővé téve így az eltérő érdekek és álláspontok egyeztetését. Semmiféle vita nem lehet eredményes, s minden határozat írott malaszt marad, ha a határozatok végrehajtásában érdekeltek számottevő része nem vesz részt azok kialakításában.

Vajon mennyire hallatják dolgozóink szavukat? Szívesen fejtik-e ki véleményüket, ha erre alkalom kínálkozik? Összefügg-e valamiként a hatékonysági igény a véleménynyilvánítási hajlammal? Következő lépésként ezeknek a kérdéseknek szeretünk volna utánajárni.

Vizsgálati eredményeink szerint dolgozóinknak mintegy kétharmada, pontosabban 61,74%-a, *nem szívesen fejt ki véleményét mások előtt* azaz ritkán, vagy egyáltalán nem szólal fel az öngazgatási gyűléseken. A véleménynyilvánítási hajlam tekintetében egyébként a férfiak és a nők egymástól különböznek. Jóllehet általában a nőket szokták bőbeszédűséggel vádolni, eredményeink tükrében a férfiak azok, akik szívesebben

*A szükségleti perszisztenciára vonatkozó értékek
és a véleménynyilvánítási hajlam összefüggése*

6. táblázat

Véleménynyilvánítási hajlam	N-P érték						Összesen	
	0 — 39		40 — 60		60 fölött			
	n	%	n	%	n	%	N	%
Szívesen fejt ki	179	40,68	211	47,96	50	11,36	440	100
Nem szívesen	253	35,67	413	58,17	44	6,20	710	100
Együtt	432	37,57	624	54,26	94	8,17	1150	100

hallatják szavukat. Gyakran akkor is, ha egyébként cselekvési gátoltságtól szenvednek. Amíg a férfiak 40,80%-a vallja magáról azt, hogy szívesen fejt ki mások előtt véleményét, a nőknek csak 26,47%-a.

Ha a mellékelt (6.) táblázatot figyelmesen szemügyre vesszük, meg lehet bennünket az a felismerés, hogy a hatékony fellépés igénye sajátos módon inkább azokra jellemző, akik nem szívesen fejtik ki véleményüket, míg a véleményüket szívesen hallatóknál a cselekvési gátoltság kifejezettebb. Ha a szükségleti perszisztenciaszintben mutatózó 5,05%-os eltérésnek nem is tulajdoníthatunk nagyobb jelentőséget, kétségtelen, hogy a véleménynyilvánítási hajlam nem jár együtt feltétlenül magas szükségleti perszisztenciaszinttel. Ellenkezőleg, mint látjuk, adataink inkább arra utalnak, hogy olykor a szavak mögött nincs igazán cselekvési fedezet, azaz a véleménynyilvánítás olykor nem több üres verbalizmusnál.

De vajon mi az oka annak, hogy dolgozóink jelentős része nem szívesen fejt ki mások előtt véleményét? Ennyire tartaná magát az a nézet, hogy a „kimondott szóért fejét veszik az embernek”? A jelekből ítélve a más irányú társadalmi tapasztalatnak még kevésbé sikerült semlegesítenie ezt az attitűdöt. Ám, hogy a „bölcs hallgatás” mellett hitet tevők pszichés attitűdjében ténylegesen mennyi a releváns mozzanat, s mennyi az irreleváns elem, azt további vizsgálatok lennének hivatottak tisztázni. Bármilyen felismerésekkel szolgálna is egy ilyen vizsgálat, mit sem változtatna G. B. Shaw meglátásának igazán: „Sohasem szabad figyelmen kívül hagyni azok véleményét, akik hallgatnak.”

Pszichológiai szempontból nézve persze tudjuk, hogy mi az, ami az embereket hallgatásra, s ezzel szükségszerűen belső passzivitásra — énfeladásra — készíti. A félelem. A félelemből fakadó passzivitásnak, vagy énfeladásnak azonban nemcsak a hallgatás lehet kifejezője, hanem az életvitel *látszólagos mozgalmassága* is. Éppen félelmükből kifolyólag egyes emberek a *kifelé mutatott* életükben állandó aktivitást mutathatnak, miközben saját akarataik vagy elképzeléseik érvényesítését illetően valójában passzívak. Az ilyen személyek cselekvési stratégiája nem saját céljaik és szükségleteik megvalósítására irányul, hanem „megbízhatóságuk” folytonos igazolására. „Aktivitásuk” a taktikai mérlegelések sorozatából áll: mindig azt latolgatják, vajon milyen megnyilatkozásukkal,

milyen magatartás-tanúsítással érdemelhetnék ki a félelem forrásául szolgáló „felsőbb fórumok” pártfogó támogatását? Lázás serénykedésük, mivel azt nem a társadalmi gyakorlat által felvetett célok és közvetlen szükségletek irányítják, mind az egyéni élet, mind a társadalom egésze szempontjából maga a megcsontosodott passzivitás.

Tulajdonképpen a *bürokratikus magatartás* az, amit fentebb körülírtunk. A „közreműködni kívánó”, de alárendelt szerepet vállaló bürokrata személyek problematikussága a „hallgatásba burkolódzó” személyeknél is nagyobb, hiszen nagyfokú közreműködési szándékuk miatt hajlamosak elfoglalni a hatékony cselekvési igénnyel rendelkező személyek elől azokat a társadalmi szerephelyzeteket és pozíciókat, amelyek a társadalmi változások szempontjából kulcsfontosságúak. Mivel az egyén és társadalom közötti kölcsönhatás irányát ezeknek az egyéneknek a számaránya jelentősen befolyásolja — mely számarány egyúttal a bürokrácia integráló erejének is mutatója —, az ilyen jellegű vizsgálatok indokoltsága aligha lenne vitatható. Jelen vizsgálatunk nem erre irányul, de a szükségleti perszisztenciára vonatkozó alábbi adataink, ha közvetett módon is, valamelyest érzékeltetni tudják e probléma jelenvalóságát.

*A szükségleti perszisztenciaszint
és a társadalmi-politikai funkció közti összefüggés*

7. táblázat

Funkció, (tisztség, megbízatás)	N-P érték						Összesen	
	0 — 39		40 — 60		60 fölött			
	n	%	n	%	n	%	N	%
Van funkciója	126	44,21	141	49,47	18	6,32	285	100
Nincs funkciója	306	35,38	483	55,84	76	8,78	865	100
Együtt	432	37,57	624	54,26	94	8,17	1150	100

Mielőtt a szükségleti perszisztenciára vonatkozó adatok értékelésébe kezdenénk, azt a felmérésünkből nyilvánvalóvá vált tényt kell leszögeznünk, hogy a vizsgálatban részt vevő 1150 dolgozó 24,78%-ának, azaz szám szerint 285 személynek van valamilyen társadalmi-politikai tisztsége, vagy öngazgatási megbízatása. Ami gyakorlatilag azt jelenti, hogy — legalábbis státusa szerint — minden negyedik dolgozó részt vesz a társult munka körülményeinek irányításában, szervezésében. A társadalmi-politikai angazsáltság imponáló méreteinek ismeretében annál nagyobb meglepetéssel szolgálnak a szükségleti perszisztencia erősségére és elosztására vonatkozó eredmények. A várttal ellentétes módon ugyanis azok a személyek, akik valamilyen fontos funkciót, tisztséget, szerepkört töltenek be, illetve akik küldötként, munkástanács tagként, vagy más bizottságok tagjaiként munkatársaik valamilyen érdekeltségét képviselik, *összességében alacsonyabb* szintű szükségleti perszisztenciával ren-

delkeznek, mint azok, akiknek semmiféle funkciójuk, vagy megbízatásuk nincs. A funkciójuknál, státusuknál, megbízatásuknál fogva *felelős személyeknek* mindössze 55,79%-a rendelkezik a sikeres cselekvéshez nélkülözhetetlen hatékony fellépés igényével, míg 44,21%-uk, ha nehézségekbe ütközik, eláll a problémamegoldás további kísérleteitől, vagy bürokrata látszattevékenység mögé menekül. A társadalmi-politikai funkcióval nem rendelkezők csoportjában ugyanakkor *nagyobb arányban* szerepel a hatékony fellépés igénye. A két csoport közti különbség 8,83%, ami, ha nem is sok, eléggé jelentős ahhoz, hogy a bürokrata magatartás jelentkezésének veszélyére figyelmeztessen.

A férfiaknál, akik a felmérés alapjául szolgáló fémipari munkaszervezetben 82,26%-os részvételi arányukkal abszolút többségben vannak, a különbség a két csoport között még nagyobb, 10,08%. A nőknél viszont az eloszlás arányosabb: a társadalmi-politikai funkcióval, illetve öngazgatási megbízatással *nem rendelkezők* csoportjában a hatékonysági igény ugyan itt is nagyobb, a funkciót, vagy valamilyen tisztséget viselők csoportjához viszonyított eltérés azonban alig 2,9%.

A funkcionáriusok, politikai tisztségviselők, küldöttek stb. *alacsony hatékonysági foka* nyilvánvalóan visszahat a termelés során mutatkozó nehézségek leküzdésére: a konfliktusok tartósabban fennmaradnak, s megnő a bürokratikus megoldási módok veszélye, mindez pedig végső soron a termelékenység rovására megy.

A 7. táblázat figyelmes elemzése alapján megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy *személyi adottságaikat* tekintve nem mindig az arra legalkalmasabb személyek kerülnek vezető pozícióba, mint ahogy a munkástanácsokba, küldött-testületekbe stb. való jelölés során is nyilván elsődlegesen más szempontok érvényesülnek.

A rátermettség egyébként sok esetben a párttagok esetében is kérdéses. Erről győző meg bennünket az a kimutatás, ami a párttagok hatékonysági igényére vonatkozik.

*A szükségleti perszisztenciaszint
és a párttagság közti összefüggés*

8. táblázat

Párttagság	N-P érték						Összesen	
	0 — 39		40 — 60		60 fölött			
	n	%	n	%	n	%	N	%
Nem párttag	321	35,04	510	55,68	85	9,28	916	100
Párttag	111	47,44	114	48,70	9	3,85	234	100
Együtt	432	37,57	624	54,26	94	8,17	1150	100

Amint a 8. táblázat adataiból kitűnik, a párttagok és nem párttagok között jelentős különbség mutatkozik a szükségleti perszisztencia erős-

ségét illetően: meglepő módon a párttagok mintegy 10%-kal a gyári átlag alatt maradnak, a nem párttagok csoportja viszont 2,53%-kal jobb a gyári átlagnál. Másként fogalmazva: a nem párttagok szembetűnően *kitartóbbak* a párttagoknál szükségleti céljaik megvalósításában. A különbség a két csoport között 12,4%, ami már magyarázatot kíván.

Magyarázat helyett itt csak feltevésekkel szolgálhatunk. Gondolhatunk például arra is, hogy a párttagság sok esetben a szükségleti perszisztencia alacsony szintjének, magyarul a cselekvési gátoltságnak a kompenzálását szolgálja. Köztudott, hogy sokan abból a megfontolásból kerülnek a Kommunista Szövetség soraiba, hogy párttagként majd „védelembé”, „fontosabbá” válnak: megnő hatalmuk és cselekvési szabadságuk, zökkenőmentesebb élet vár rájuk stb. De a passzív párttagok között nyilván ott van azok egy része is, akik más egészségtelen ambícióktól vezérelve kerültek a Kommunista Szövetségbe, akik például társadalmi pozíciót, vagy gondtalan megélhetést akartak így biztosítani a maguk számára.

Napjainkban, amikor a JKSZ KB 13. ülésének határozati javaslatairól folyó vita során oly sokszor kerül szóba a Kommunista Szövetség akcióképességének hiánya, s vele a differenciálódás szükségességének gondolata, felmérésünk, melynek tükrében a párttagoknak csak alig több mint fele, 52,56%-a rendelkezik elegendő kitartással ahhoz, hogy a felmerülő nehézségek ellenére is vállalni tudja a kitűzött célokért folyó harcot, legfeljebb illusztratív példaként szolgálhat a vitához.

Nemek szerinti bontásban a helyzet némiképpen módosul. Az átlagértékekhez viszonyítva a férfiaknál 13,13%-ra nő a különbség a párttagok és nem párttagok szükségleti perszisztenciaszintje között, a nőknél viszont 10%-ra „mérésleklódik”. De mivel a nők szükségleti perszisztenciája 6,78%-kal már eleve a férfiakra jellemző érték alatt van, a párttag és nem párttag nők hatékonysági szintje közötti „mérésleklótnak” mondott 10%-os eltérés a valóságban azt jelenti, hogy a párttag nőknek *több mint a fele*, pontosabban 51,43%-a nem rendelkezik a hatékony fellépéshez és cselekvéshez szükséges perszisztenciaszinttel. A férfiakra jellemző tendenciák a nők esetében tehát valójában felerősödnek, melynek paradox eredményeként a nem párttag nők között mintegy *háromszor több* megfelelő hatékonysági igénnyel rendelkező személy van, mint a párttag nők között.

A szükségleti perszisztencia és a társadalmi-politikai aktivitás összefüggéseinek vizsgálata során végül egy összesítő kimutatást készítettünk, amelyben figyelembe vettük a személyi magatartás minden olyan korábbi jellemzőjét, ami kifelé, mások irányába, a mozgalmasság látszatát kelti. Alábbi táblázatunkban tehát a véleménynyilvánítási hajlamra, az öngazgatási gyűléseken való részvétel gyakoriságára, a társadalmi-politikai funkcióra, az öngazgatási megbízatásra és a párttagságra vonatkozó adatokból állítottuk össze a közéleti aktivitás igényét kifejező három kate-

góriát. E három kategória szerint a közéleti aktivitást illetően valaki lehet teljesen passzív, érdeklődést mutató, vagy aktív.

*A szükségleti perszisztenciaszint
és a közéleti aktivitás igénye közti összefüggés*

9. táblázat

Közéleti aktivitási igény	N-P érték						Összesen	
	0 — 39		40 — 60		60 fölött			
	n	%	n	%	n	%	N	%
aktív	197	42,83	229	49,78	34	7,39	460	100
érdeklődő	42	40	54	51,43	9	8,57	105	100
passzív	193	32,99	341	58,29	51	8,72	585	100
Együtt	432	37,57	624	54,26	94	8,17	1150	100

Eredményeink szerint a közéleti aktivitást illetően a dolgozók 40%-a aktív, 9,13%-a érdeklődést mutató, 50,87%-a pedig teljesen passzív. A közéleti aktivitást mutató személyek csoportján belül 51,17% az átlagos vagy magas szükségleti perszisztenciával rendelkező személyek aránya, az „érdeklődők” csoportjában 60%, a teljes érdektelenséget mutatók csoportjában pedig 67,01%. A hatékonysági igény tehát, mint látjuk, sajátos módon fordított arányban áll a közéleti aktivitással.

Korábbi eredményeink után a társadalmi-közéleti szerepkörrel felruházott személyek alacsony perszisztenciaszintje nem lehet különösebben meglepő számunkra. Nyilvánvaló, hogy a közéleti szerepvállalás sokak számára csak *látszattervékenység*. Ennek személyi és társadalmi okairól már szó volt. Megválaszolásra vár viszont még az a kérdés, hogy miért nem mutatnak nagyobb érdeklődést az átlagos és magas szükségleti perszisztenciával rendelkező személyek a társadalmi-politikai szervezetek, küldött-testületek munkája iránt? Más szóval, hogy miért olyan kedvezőtlen ezekben a szervezetekben a megfelelő hatékonysági igényű személyek aránya?

Ennek okát részben a társadalmi cselekvés alapjául szolgáló intézményes keretek elbürokratizálódásában, hatástalanságában kell keresni, ami azonban nem független ezeknek a szervezeti kereteknek a belső struktúrális megoszlásától. Felmérésünk egyik legfontosabb tanulságaként ki-mutattuk, hogy a szakképzett és félszakképzett munkások rendelkeznek relatíve a legmagasabb szükségleti perszisztenciával, így, a megfelelő hatékonysági igényű személyek kedvezőtlen arányát szóvá téve volta-képpen a *munkástöbbséget* hiányoljuk.

Különböző elméleti megfontolásokból, vagy gyakorlati indítékokból kiindulva már sokan és sokszor rámutattak arra, hogy ha a munkások-nak nagyobb befolyásuk lenne a társult munkában, sikeresebben oldhat-nánk meg az anyagi termelés és társadalmi újratermelés problémáit. Ezt

a tézist most a szükségleti perszisztenciára vonatkozó vizsgálatunk eredményei is igazolják.

A dolgok jelenlegi állása, vagyis az adott szereposztás mellett dolgozók 40%-a mutat több-kevesebb érdeklődést a közéleti tevékenység iránt. Mintánkon belül ez 460 személyt jelent. A közéleti szerepvállalás azonban, mint ahogyan arról már szó volt, sokak számára látszattervékenység csupán. Így például esetünkben a 460 személy közül 197 nem rendelkezik kellő hatékonysági igénnyel a társadalmi cselekvésvállaláshoz, ami azt jelenti, hogy a társadalmi akciók során ténylegesen csak 263 főre, azaz a dolgozók 22,86%-ára lehet alapozni.

Lehetne a helyzet más is? Ami a pszichés predispozíciókat illeti, igen. Mivel dolgozók 62,43%-a rendelkezik átlagos, illetve magas szükségleti perszisztenciaszinttel, szerencsésebb strukturális megoszlás és közéleti szerepvállalás mellett a 263 fővel szemben 718 főre lehetne számítani a különböző akciók során. A különbség a hatékonyság adott szintje és az elméleti lehetőség felső határa között 40%. Hogy egy 40%-os „helycserevel”, átstrukturálódással mennyire lehetne akcióink hatékonyságát növelni, mennyire lehetne a munkakörülményeken változtatni, és a termelékenységet fokozni, azt aligha tudnánk megválaszolni. Kétségtelennek látszik azonban, hogy pusztán az átstrukturálódás révén: „megfelelő embert, a megfelelő helyre” téve, hatalmas cselekvő energiát lehetne felszabadítani.

Hogy hogyan lehetne a hatékonyság igényét másoknál is, végső soron mindenkinél növelni, hogy miként lehetne dolgozók legszélesebb rétegeit a társadalmi cselekvési gátoltság alól feloldani és a közéleti aktivitásba bevonni, ez már újabb kutatások tárgyául kínálkozik.

Rezime

Persistencija potrebe i ljudska aktivnost

Motivisano ponašanje, ili motivisane radnje se uvek izvode radi postizanja nekog određenog cilja. Međutim, pre ili kasnije dolazimo u situaciju kada nam znanje, iskustvo ili istrajnost ne obezbeđuje postizanje željenog cilja. U ovakvim slučajevima preživljavamo frustraciju. Na frustracije, različite osobe različito reaguju. Kod jednih aktivnosti rastu i u tom slučaju frustracija još više pojačava motive. Kod drugih frustracija smanjuje pokretačku snagu i gasi motivisanu radnju. Ove osobe jednostavno prihvataju novonastalu situaciju i zbog neočekivanih poteškoća odustaju od prvobitnog cilja. Pored toga možemo naći na slučajeve kad se motivacija ne gasi, ali aktivnosti zbog frustracije uzimaju drugačiji pravac.

Izdržljivost, ustrajnost, postojanost u postizanju prvobitnog cilja psihologija naziva persistencijom potrebe. Praktično rečeno persistencija potrebe označava težnju za efikasnim postupanjem.

Persistencija potrebe, odnosno želja za efikasnim postupanjem počev od upornog nepopustljivog stava do ometanosti u određenim radnjama nalazi se na

širokom spektru intenziteta. Njen intenzitet u velikoj meri određuje uspešnost formiranja života, a u okviru toga stepen radnog učinka.

U koliko meri je kod naših radnika prisutan zahtev za efikasnim nastupom? Kako reaguju na frustraciju? Šta se dešava sa njihovim motivima, ukoliko su sprečeni u postizanju cilja? Ova studija proučava ovakva i slična pitanja. Na osnovu reprezentativnog uzorka od 1150 osoba (što čini 75% jedne radne organizacije) istraživali smo kakve razlike možemo zapaziti u odnosu i intenzitetu persisterencije potrebe u zavisnosti od doba života, pola, školske spretnosti, nacionalnosti i sl. Pri tom naglasak smo stavili na pronalaženje motiva preuzimanja društveno-javnih funkcija i samoupravne aktivnosti, pošto je „sudbina“ ovih u najtešnjoj vezi sa potrebom proučavanja produktivnosti rada i pitanjima rešavanja društvenih problema.

Summary

Need-persistence and human activity

Motivated behaviour or motivated actions are always performed for the sake of achieving a definite goal. However, sooner or later, we find ourselves in a situation where knowledge, experience or persistence do not secure obtaining the desired aim. In such cases we experience frustration. Each person reacts differently to frustration. With some, activity increases and in that case frustration strengthens the motives. With others, frustration diminishes the driving force and the motivated action is lost. These persons simply accept the new situation, and due to the unexpected hardships, abandon the original goal. Besides, we can find such cases where the motivation is not lost, but activities, due to the frustration, take another course. Endurance, persistence, steadiness in achieving the original goal, in psychology is called the persistency of need. Simply speaking, the persistency of need denotes a striving for an effective performance.

The persistency of need, i. e. the desire for an effective performance, beginning with a persistent, unyielding attitude, to interference with certain actions, are to be found on a wide range of intensity. Its intensity to a great extent denotes a successful formation of life, and within this, the degree of the effect of the work performed.

To what degree can the demand for an effective performance be found with our workers? How do they react to frustration? What happens to their motives if they are thwarted in obtaining a goal? This study deals with these and similar questions. On the basis of a representative sample of 1150 persons (which makes 75% of a working organisation), we made a research to find out what differences could be noticed in relation to and intensity of the persistency of need regarding the age, sex, education, nationality and alike. The stress was put on discovering the motives of taking up socio-political functions and self-managing activities, as their destiny is closely related to the need of studying the productivity of work and questions of solving social problems.

Rehák László

MARX EMBERFELFOGÁSA

I. RÉSZ

Az ember létezésének legősibb korszakától szüntelenül törekedett önmaga számára tisztázni mibenlétének lényegét, helyét emberi közösségében, továbbá saját maga és közössége helyzetének meghatározóit a természetben, valamint létezésének értelmét. Ez a tudatosulási igény és erőfeszítés emeli ki az emberi fajt a többi élőlény sorából, még akkor is, ha az évezredek hosszú során felmerülő emberi sorskérdésekre csak a vallási elképzelések csalóka és hamis magyarázatai által adhatott választ. Az igazi válasz ugyanis csak az emberi társadalom fejlődésének egy magasabb szintjén, a tőkés társadalom létrejöttével és a marxizmus kialakulásával vált lehetségessé, hogy tudományosan megalapozott emberfelfogás alapján tudatosuljanak — legalábbis az adott társadalom leghaladóbb részére — az emberi lét állandóan felmerülő sorskérdései.

Ez a fordulópont nem véletlenül következett be, hanem a társadalmi fejlődés alapvető elemei és az emberi eszmélés sok emberöltőjének eredményei határozták meg, s tette lehetővé a valós viszonyoknak a megfelelő emberfelfogás szilárd alapjainak lefektetését. De ez a körülmény még korántsem jelenti, hogy Marx képes lett volna kimerítően megválaszolni minden lényeges kérdést, a részletkérdéseket nem is említve. Marx és Engels is gondolatviláguk kialakítása kezdetén az egész társadalmat és sorskérdéseit, közte az emberfelfogást is a tudományos megalapozottság legáltalánosabb kifejezése, a filozófia által közelíti meg. Az efféle vizsgálódás pedig, mint minden filozófiai megközelítés, a szemlélet átfogó voltával, a totalitás elve megvalósításának előnyeit nyújtja, de természetesen magába foglal feltételezéseket, megsejtéseket és társadalmi elvárásokat, vagyis ideológiai elemeket is. Világképük fokozatos kialakítása, különösen pedig a részletezése során Marx és Engels áttérnek az általánosról a szociológiai, történelmi, gazdasági stb. vizsgálódásra, továbbra sem hanyagolva el az elméleti általánosítás és tudományos összegezés kimunkálásának szükségességét.

A tudományosan megalapozott emberfelfogás tehát Marx és Engels munkásságával indul erőteljes fejlődésnek; a korábbi eredményekre épít-

ve, de távolról sem velük zárul le. Marx követői ugyanis jelentős eredményekkel és általánosításokkal építették tovább azt az emberfelfogást, amelynek tudományos alapjait Marx vetette meg, s amelyet a jövő marxistái is kétségtelenül tovább fognak mélyíteni és gazdagítani a társadalmi fejlődés és az emberi megismerés eredményeként.

1. Indítékok Marx emberfelfogásának kialakulására

A polgári társadalmi rend eszmei meghirdetői és a tőkés társadalom kialakításának folyamata, forradalmi megvalósulása hozzák előtérbe az embert mint elvben egyenlő egyedet a burzsoá társadalomban. A hűbéri társadalom tagadásának ugyanis még a legradikálisabb formája, a francia burzsoá forradalom és annak hármass jelszava is csak elvileg hirdette meg mindenki egyenlőségét, szabadságát és testvériségét. Ezt a burzsoá társadalmi osztályra jellemző következtetlenséget még maguk a francia forradalom résztvevői is (különösen Francois Noël Babeuf és követői, az általuk közreadott újságok¹ és a bennük hirdetett elvek alapján, valamint szervezetük, az egyenlők összeesküvése) kipellengézték. Ezenkívül a XIX. század első évtizedében kialakuló utópisztikus szocializmusnak is egyik múlhatatlan érdeme, hogy leleplezte a tőkés rendszer gyakorlata és a meghirdetett elvei közötti eltérést és a létrehozott új társadalmi igazságtalanságokat. De azért mindennek ellenére a tőkés társadalom eszmei meghirdetése és kezdeti kialakulása hozza előtérbe az embert mint a társadalom alapvető tényezőjét és értékét a hűbéri és még régibb társadalmak globális közösségében fakadt szemlélettel és társadalmi gyakorlattal szemben.

Az őstársadalom végtelen évezredeinek egalitarizmusa, a pusztas létért folyó görcsös küzdelem és a természet erőinek való kiszolgáltatottság során csak a közösség volt mérvadó, az egyednek semmilyen jelentősége sem volt. Az első osztálytársadalmat, különösen pedig a keleti rabszolgatartó államokat és az ázsiai termelési mód társadalmait ugyancsak ez jellemezte. A hűbéri társadalom, noha már kiemelte a kiváltságos egyéniségeket, sokszor még a szellemi alkotás területén is, lényegében mégis csak az alakatlan, emberi méltóságától megfosztott jobbágytömegek kizsákmányolására alapozta létezését, és a természetfeletti erők előtt emberi esendőség (hirdetése) volt az alapvető szemlélete.

Csak a polgárság fokozatos kialakulása tereli a figyelmet az emberi megismerés és alkotó lehetőségei felé. Ezzel párhuzamosan ismerik fel az emberi munka jelentőségét és alakítják ki azt a szemléletet, amely az emberközpontú társadalomszemléletet hirdeti meg — a burzsoá osztályra jellemző ellentmondásos kettősség ellenére —, hisz a burzsoázia és a vele gyakran szövetkező nagybirtokos, katonai köztisztviselői bürokrácia kifejezetten a társadalmi kisebbséget képviselő osztály, amely a dolgozók nagy tömegeinek kizsákmányolására alapozza létezését.

Ezekkel a polgáriasulási eszmékkal és a francia polgári forradalom kö-

vetkezetlenségeivel találja szembe magát Marx és Engels már a családi környezetben és a középiskolai légkörben,² ami kétségtelenül nyomorot hogy mindkettőjükön. Engels családja pl. zárt és reakciós pietista volt.³ Ez a szellemi légkör fontos indítéka annak, hogy az eszmélő Marx és Engels már a valós emberi-társadalmi viszonyok tudatos feltárásának igényével tanul és vizsgálódik, s ilyen céllal keresi kora nagy sorskérdéseire a tényleges választ.

Marx és Engels eszmei fejlődésének egyik jelentős kutatója, A. Cornu pl. a következőket írja a tudományos szocializmus megalapítóiról: „... a Szent Szövetség ellenforradalmi korszakában születtek és nőttek fel a Rajna-vidéken, Poroszország gazdaságilag és társadalmilag legfejlettebb tartományában, ahol a legmélyebb volt a francia befolyás, és ahol a leginkább kiéleződött a liberális és demokratikus mozgalom harca az ellenforradalmi erőkkal.”⁴

Noha a társadalmi fejlődés és a vele járó szellemi áramlatok még nem éreztetik hatásukat a széttagolt Németországban, helyesebben a Német Szövetség minden zugában, a Rajna-vidéken azonban ismeretesebb Európa három fejlett nagy országának a társadalomtudományok terén elért legjelentősebb szellemi vívmányai. Ezt a körülményt hangsúlyozza Lenin már a II. Internacionálé időszakában, közvetlenül az első világháború előtt.⁵ Így a marxizmus ismertetésével foglalkozó írásában, 1914-ben, többek között leszögezi: „Marx folytatója és zseniális betetőzője volt a XIX. század három fő eszmeáramlatának, amely az emberiség három legfejlettebb országának vívmánya: a klasszikus német filozófiának, a klasszikus angol politikai gazdaságtannak és a francia szocializmusnak, kapcsolatban a francia forradalmi tanokkal általában...”⁶

A XIX. század első évtizedeiben Németország eszmélő értelmiségi ifjúsága a felmerülő sorskérdésekkel kapcsolatban, elsősorban az irodalom terén, az Ifjú Németország mozgalomban hallat magáról. A mozgalom vezéregyéniségeinek, Heinrich Heinének és Ludwig Börnenek közírói megnyilatkozásai azonban még formai szempontból sem korlátozódnak csupán irodalmi szövegek közreadására. E mozgalom tevékenységéből Friedrich Engels is kiveszi a részét nemcsak kézirat-alkotással, de azok leközlésével is.⁷ Megjegyzendő, hogy Karl Marx is kézírásos versfüzetei — amelyeket leendő feleségének és apja születésnapjára küldött Berlinből, egyetemista évei alatt —, s annak ellenére, hogy 1937-ben felégeti szépirodalmi írásait „abban a tévhitben, hogy teljesen fel tudok hagyni ezzel” (ahogy apjához intézett levelében írja),⁸ visszatér a verseléshez is, noha akkor már szilárd eltökéltsége, hogy számára csakis a filozófia adhat megnyugtató választ az elméjét izgató kérdésekre.⁹

Az irodalminál szűkebb körben a német klasszikus filozófia mindinkább a vallás bírálatával foglalkozik. Ez természetesen nemcsak a megismerés kibontakozásának bölcséleti kérdése, ahogy erre Vranicki akadémikus egyik első munkájában, még 1953-ban felhívja a figyelmet,¹⁰ mert abban a korban a hivatalos intézményesített vallás bírálata, amelyet Friedrich Schelling és Georg Wilhelm Friedrich Hegel, majd egy

egész sor követője képvisel, az akkori német hűbéri egyeduralkodó politikai rendszer egyik alappilléreinek közvetett rombolását is jelentette. Mivel tehát politikai szempontból ez a bírálóat csak közvetett volt, könnyebben megvalósíthatónak bizonyult, mint a meglevő politikai rendszer közvetlen bírálata.

Az akkori szellemi légkör és felfogások érzékeltetésére hadd hivatkozzunk Marx érettségi dolgozataira. Nem azért utalunk rájuk, mintha ezzel lényegesen megvilágítanák Marx gondolatvilágának az egyetemi évek alatt történő gyors kialakulását. Lukács György lekicsinylően nyilatkozik azokról az aprólékos bogarászókról, akik részletesen elemzik Marx érettségi dolgozatait, „költői-filozófiai Sturm und Drang időszakát”, mert ennek „... elemzése életrajzíróinak feladataihoz tartozik. Tulajdonképpen filozófiai fejlődése csak a hegeli filozófia elsajátításával indul meg. Csak ezzel kezdődik világtörténelmileg jelentős életpályája”.¹¹

Engels irodalmi hagyatéka talán még jellegzetesebb a kor ifjainak gondolatmenetére és az akkori szellemi légkörre, de az érettségi írásbeli dolgozatok mégis tömören fejezik ki egy alig 17 éves ifjú gondolatvilágát. Marx latin nyelvű dolgozata Augustus principátusáról az elemzők szerint¹² szokványos. Gajo Petrović ezzel kapcsolatban meg is jegyzi, hogy vajon mit várhatnók egy előre megadott, elcsépelet témájú, idegen nyelven írt dolgozattól, amelynek már maga a címe is csak banális kidolgozást sugallhat.¹³ A vallástamból írt dolgozat már egyénibb. Nem is berzenkedik ok nélkül a dolgozat bírálója, Küpper atya, az érettségiző nem szokványos, erősen profán érvelései miatt. — Tegyük hozzá: joggal. A. Cornu elemzése alapján, azért mert vallás-dogmatika szempontjából nem volt a hitoktatói tétel alátámasztva, és az érettségiző nem hivatkozott „sajátos vallási okokra”, amit a tiszteletes atya elvárt volna, hanem csak erkölcsi és racionalista szempontokra építette fel dolgozata érveléseit.

Sokkal jelentősebb a mai olvasó számára az anyanyelvi szabadon választott témájú dolgozat, amit Marx Egy ifjú elmélkedése pályaválasztáskor címmel írt. Ezen dolgozat sokatmondó jelentősége sem abban van, amit egyes szakírók hangsúlyoznak. Ugyanis ebben vélük felfedezni az alig 17 éves Marx történelmi materialista szemléletét. Ezért szorgalmasan idézik dolgozatának ama részét, amelyben az ifjú érettségiző a következőket írja: „De nem mindig választhatjuk azt a foglalkozást, amelyre hivatottnak érezzük magunkat, viszonyaink a társadalomban bizonyos mértékben már megkezdődtek, még mielőtt módunk lenne meghatározni őket.”¹⁴ Szerintünk és témakörünk szempontjából, sokkal jelentősebb Marx anyanyelvi dolgozata, mivel a pályaválasztó egyén és a társadalom kapcsolatának vissza-visszatérő gondolata, különféle változatban az egész dolgozaton végigvonuló alaptéma.

Ezt a kapcsolatot dolgozatában az ifjú Marx többek között így fogalmazza meg: „... tetszőleges foglalkozást válasszunk . . . , ahol a legtágabb terület nyílik arra, hogy az emberiségért tevékenykedjünk és mi magunk

közeledjünk az általános célhoz, amelynek bármely foglalkozás csak eszköze, a tökéletességhez.” — „Az ifjú számára, akinek az ételvel még nem megalapozottak, akinek a meggyőződése még nem szilárd és rendíthetetlen, azok a legveszélyesebb foglalkozások, amelyek ahelyett, hogy bekapcsolnák őt az életbe, elvont igazságokkal foglalkoznak, jöllehet ezek tűnnek fel egyszersmind a legmagasztosabbnak...” — „A fő irányító azonban, amelynek a pályaválasztásban vezetnie kell bennünket, az emberiség java, önmagunk tökéletesítése. Ne vélje senki, hogy ez a két érdek ellenségként hadakozik egymás ellen, hogy az egyiknek meg kell semmisítenie a másikat; olyan az ember természete, hogy csak akkor érheti el tökéletesedését, ha emberbarátai tökéletesedéséért, javáért tevékenykedik.” — „... a tapasztalat azt mutatja, hogy az a legboldogabb, aki a legtöbb embert tette boldoggá... Ha azt a pályát választottuk, amelyben a leginkább munkálkodhatunk az emberiségért, a terhek nem törhetnek meg bennünket...”¹⁶

Ezek a nézetek, természetesen, nem jelentenek valami eredeti és mélyenszántó elmélkedést, de tükrözik azt a szellemi légkört, amely hatással lehetett és indítékot adott egy gimnáziumot végző ifjú eszméléséhez. Az ember egyéniségének, méltóságának és jelentőségének figyelembevétele és a társadalom iránti kötelezettségének és kapcsolatának elfogadása más, Marxhoz hasonló ifjak előtt is érthető volt és adótnak tűnhetett — még ha olyan általános és közhelyes formában is, mint ahogyan az érettségiző Marx fogalmazásában jelentkezett. Marx esetében azonban az ember fontossága és szoros egybefonódása a társadalommal mint valóságunk egyik meghatározóan lényeges elemével néhány évvel később már tudományos megfogalmazásban lát napvilágot.

Ez elsősorban L. Feuerbach nézeteinek a bírálata kapcsán jut kifejezésre, de még inkább közgazdasági kérdésekben, már tudományos részletes érveléssel alátámasztva veti el az akkori idők emberközpontú fel fogásából fakadó olyan nézeteket, amelyek az embert önmagába véve, mint szuverén, saját magában létező egyént szemlélik, és nem veszik figyelembe társadalmi jellegét, az ember társadalmi beágyazottságát. Ismeretes, milyen maró gúnnyal veti el Marx a „robinsonoskodó” szemléletet, ami nem volt ritka a XVIII. és a XIX. század társadalomtudósainál, mint tudományos alapot nélkülöző téves és tarthatatlan nézetet.

A tájékozódás és tudatosodás folyamata, Marx és Engels gondoskodásának kialakulása koruk haladó általános szemléletének befogadása alapján ment végbe. Az első új minőségi fokot, az elmélyültséget és a tudományos igényű megalapozottságot számukra koruk élenjáró bölcselete, a német klasszikus polgári filozófia, közvetlenül pedig ennek a filozófiának neohegeliánus, baloldali, radikális értelmezése nyújtja, és ez adja meg a válaszokat a felmerülő sorskérdésekre. Ezen alapvető kérdések közé — amelyeket Marx saját maga számára, de mások számára is törekszik kielégítő bizonyossággal megválaszolni —, tartozik ez az emberi létezés és az ember jövője is. Ezt Marx első eszméléseitől kezdve az em-

bernek mint társadalmi lénynek a felfogása alapján, a társadalmi folyamatok megértése és figyelembevétele alapján, valamint az embert a társadalom lényeges alkotó tényezőjeként értelmezve szemléli.

2. Hegel emberfelfogása

Mivel Marx és Engels gondolatrendszerében jelentős szerepet játszott Hegel filozófiája — pontosabban ennek a filozófiának neohegeliánusi, baloldali radikális értelmezése, majd az egész hegeli rendszer bírálata —, így bizonyos, hogy Hegel emberfelfogásának is fontos hely jutott Marx emberfelfogásában.

Megjegyzendő, hogy noha Hegel a XIX. századeleji német filozófia — gondolunk itt a filozófia akkori, tágabb értelmére, amikor az a mai értelemben vett társadalomtudományok elméletének fogalmát is jelentette — központi alakja volt, nem robbant be közvetlenül Marx érdeklődési körébe.

Joghallgató lévén Marx eleinte a jogrendszer gyakorlati kérdéseibe mélyed el, és az előtte felmerülő jogelméleti-jogfilozófiai kérdéseket Immanuel Kant és Johann Gottlieb Fichte nézetei alapján igyekszik tisztázni,¹⁶ mígnem rájön, hogy a jogon túlmutatóan a filozófia adhat számára kielégítő választ.¹⁷ Ezért átfogóan, rendes tanulmányai keretében felvett tanfolyamokon is, de magánszorgalomból is, széles felölelve elmélyed a görög klasszikus filozófusok tanulmányozásában, amiről fennmaradt jegyzetei is tanúskodnak.¹⁸ 1837-ben az alig 19 éves másodéves joghallgató apjának írt levelében megvallja: „Az idealizmustól, amelyet, mellesleg szólva, a kantival és a fichteivel vetettem egybe és rápláltam, eljutottam oda, hogy magában a valóságosban keressem az eszmét. Ha az istenek ezelőtt a föld felett lakoztak, most annak középpontjává váltak.

Olvastam néhány töredékét Hegel filozófiájának, s groteszk szírtméliája nem volt ínyemre... Írtam egy körülbelül 24 oldalas dialógust... Utolsó mondatom az volt, amivel a hegeli rendszer kezdődik, s ez a munka, amelyhez némiképpen megismerkedtem a természettudománnyal, Schellinggel, a történelemmel, ez a munka, amely nekem rengeteg fejtörést okozott... ez a legkedvesebb gyermekem, akit holdfény-nél babusgattam, mint álnok szíren az ellenség karjába visz.”¹⁹

Hegelt kifejezési formája, de kinyilatkoztató magatartása miatt sem kedveli a fiatal Marx. Hegel mondanivalójának újszerűsége, a filozófus minden ellentmondása ellenére is, és kiállása nézeteiért, visszakozásai és helyenkénti meghunyászkodása, főleg későbbi műveiben, bizonyára elismerést vált ki Marxból, de fenntartást is. Marx ezt a fenntartását gúnyosan, verses formában rögzíti a „Hegel. Epigrammák”-ban. Közülük a legérdekesebb az első kettő:²⁰

„1. Mind megmászta a csúcokat én s lehatoltam a mélybe, / Istenként zengek, hányavetin, ködösen. / Gondolatoknak tengereit bevezte a sajkám, / S ím megleltem a Szót, s lőn ez a kincs az enyém.

2. Démoni egyvelegét halljátok hát szavaimnak, / S véljen utána ki-ki bármit a kedve szerint. / Így legalább zavaró béklyó sohasem köti többé. / Mert ahogyan szavakat s mondatokat kitalál / — S látja, amit kitalál, s kitalálja legott, amit érez — / Az, ki szerelméért égve dalokra fakad, — /Bárki vedelheti bölcsességem büszke tanomból, / Minden benne lehet: benne a semmi lebeg!”

A már említett hosszú, 1837 novemberében, apjának írt levelében Marx megállapítja: „... ismét megvilágosodott előttem, hogy filozófia nélkül nem lehet boldogulni. Így hát tiszta lelkiismerettel vettem magam megint ennek karjaiba, és írtam egy új metafizikai alaprendszert, a végén azonban kénytelen voltam megint belátni ennek az egész korábbi törekvésnek a fonákságát... Gyengélkedésem idején elejétől végig megismerkedhettem Hegellel és a legtöbb tanítványával. Több stralow-i baráti összejövetel révén bekerültem egy Doktorklubba, amelynek tagjai között van néhány magántanár...”²¹

Mint minden szellemóriást, akinek létezését és életművét nem lehet elhallgatni a mai kiélezett ellentmondásos világban, amelyben a gondolkodás szemmel láthatóan az osztályérdekek korlátai közé szorul, Hegelt is sokféleképpen értelmezik, sőt vissza is élnek vele. Erre utal Lukács György 1938-ban az ifjú Hegelről írt tanulmánya, amely 1948 óta több kiadást is megért.²² De Hegel másik elmélyült marxista tanulmányozójának, Ernst Bloch könyvének 1975-ös hazai kiadása kapcsán a bevezető tanulmány írója idézi azokat az ismertebb szerzőket, akik a maguk eszmei elkötelezettségüknek megfelelően értelmezik és mutatják görbe tükrökben Hegel életművét.²³ Az ilyen mesterkedésre Hegel saját ellentmondásossága is alapot nyújt, mert nemcsak bölcséleti rendszere, hanem egész gazdag életműve is jelentős változásokat és ellentmondásokat mutat fel.

Minket ezúttal természetesen életművének csak egy meghatározott vetülete érdekel, Hegel emberfelfogása, amelyet Hegel névlegesen sohasem munkált ki mint önálló esettanulmányt, de ez a kérdéskör határozottan jelen van életművében, és így serkentőleg hatott Marx emberfelfogásának kialakítására, úgy is, hogy bizonyos meglátásait elfogadta, másokat pedig elvetve formálta a saját nézeteit.

Hegel emberfelfogására is érvényes az, ami Bloch szerint egész életművére vonatkozik,²⁴ nevezetesen: „A filozófia, ideológia és az idealizmusok úgynevezett világsszelleméhez fűződő látszólagos kérdései letűntek Marxnak köszönhetően; a marxizmus valódi kérdései viszont elkerülhetetlenül felmerülnek...”

Alapjában véve, amire sokan utalnak, Hegelnél „az abszolút szellem”, illetve „az általános vagy az abszolút szubsztancia” változásai és fejlődése a maga idealista zárt gondolatrendszerében nem csak az emberi tudat és az önfelismerés vonulata. Ez a vonulat Hegel idealista dialektikájának korlátai és ellentmondásai alapján egyben az ember történelmi fejlődésének odisszeája is, a polgári társadalom felfogásának eszményeivel körülhatárolva, de ezeket a határokat helyenként meg is haladva.

Így a szellem filozófiai tételei szerint, amely kifejezi a szellem természetfilozófiai létéből való befejező szakaszába jutását, mint önfejlődésének utolsó szakaszát, utat törve önmaga számára az abszolútum öntudata és szabadsága eléréséhez, magába foglalja nemcsak az emberi tudat, hanem az emberi tevékenység különböző módozatait is. A jog a hegeli gondolatrendszerben a szabadság kifejezője, az ember állampolgári — alattvalói mivoltában fejezheti ki teljes szabadságát, és noha az antifeudális nézetektől vezérelve felállítja tételét, miszerint a magántulajdon a személyiség meghatározó lényege, ezáltal is a jog- és államfilozófia terén nyilvánul meg leginkább Hegelnek a kibontakozásban levő polgári társadalom által követett korlátozottsága. Ami azonban nem jelenti azt, hogy Hegel nem tesz éles bíráló megjegyzéseket az óhajtott polgári társadalmi viszonyokra. Így állapítja meg pl. hogy a polgári társadalomban „mindenki önmaga célja, mindenki más semmi számára”, hogy a polgári társadalomban az individuumból hiányzik az egyéni kezdeményezés és szabadság, szem előtt tartva elsősorban a tökéletes munkamegosztás hatását. Figyelemre méltó Hegel fejtegetése úr és szolga viszonyáról, továbbá az a megállapítása, hogy a polgári társadalomban a társadalmi gazdaság növekedésével párhuzamosan növekszik a szegénység és a nyomor. A maga módján, de kifejti, hogy az emberek társadalmi élete az egyén élete felett áll, mert az emberek különböző kapcsolatba és viszonyokba kerülnek, amelyek létrejöttében a munkának, a szakképzettségnek és a törekvésnek jelentős szerep jut.

Eredeti, az emberre vonatkozó Hegel által megfogalmazott tételeket első nagyterjedelmű művéből, *A szellem fenomenológiájából* sorakoztathatunk fel. Erről a könyvről írta Marx: „...A hegeli »Phänomenologie«-val kell kezdenünk, a hegeli filozófia igazi szülőhelyével és titkával.”²⁵ Arra, hogy mennyire lényeges Hegel gondolatrendszere egészének tárgyilagos értelmezése szempontjából *A szellem fenomenológiája*, Lukács is felhívja a figyelmet.²⁶ Hivatkozik a mai polgári reakciós irányzatok szószólóira, akik (mint Th. Halring) igyekeznek minimalizálni Hegel első átfogó művét, levelezésével bizonygatva, hogy az nagy hirtelenjében, nem pedig átgondoltan keletkezett, előadásai jegyzeteiből összefércelt kötet, ami nyilvánvaló hamisítás, mert nyomdai előállítás körül bonyodalmak merültek fel.²⁷ Lukács meg is jegyzi: „A polgári Hegel-kutatás számára a Fenomenológia nagyon kényelmetlen, sőt ijesztő valami. Sajátos jellegét különféle »szellemdús« hipotézisekkel akarják eltüntetni.”

De lássunk néhány példát Hegel gondolataiból, olyanokat, amelyek példaként kiragadott formájukban is érthetők. Így például az elvont szellem-eszmefogalom és az érzéki világ kapcsolatának, valamint az egyed és a közösség tényének elismerését Hegel a maga elvont abszolút szubsztanciájának elsőbbségét hangoztatva a következőképpen ismeri el: „... Ha egy öntudat a tárgy, akkor, és éppúgy én, mint tárgy. — Ezzel előttünk van már a *szellem* fogalma. A tudat további fejleménye az a tapasztalat, mi a szellem, ez az abszolútum szubsztancia, amely ellentétnek — tudniillik különböző magáért-való tudatoknak — tökéletes sza-

badságában és önállóságában ezek egységét alkotja: *én*, amely *mi* és *mi*, amely *én*. A tudatnak mint a szellem fogalmában van fordulópontja, amelyen az érzéki evilág színes látszatából és az érzék feletti másvilág üres éjszakájából belép a jelen szellemi nappalába.”²⁸

Az egyed társadalmiasultságát Hegel a maga abszolút idealista rendszerében többek között így fogalmazza meg: „Az egyénnek *tisztán egyedi* tevése-vevése azokra a szükségletekre vonatkozik, amelyek neki mint természeti lénynek, azaz mint *léttel* bíró egyediségének szükségletei. Hogy még ezek a legközönségesebb funkciói sem semmisülnek meg, hanem valóságuk van, az az általános fenntartó közegnek, az egész nép *hatalmának* tudható be...” Ezt a gondolatsort Hegel még megtoldja és kapcsolja a munkamegosztás társadalmasító hatásával, a következőképpen: „Ahogyan az egyes ember a maga *egyéni* munkájában már *általános* munkát végez *tudattalanul*, úgy végzi ismét az általános munkát is mint a maga *tudatos* tárgyát; az egész *mint* egész lesz a műve, amelynek feláldozza magát, s épp ezáltal kapja vissza önmagát tőle... A másért-való-létnek, vagyis a magát-dologgá-tevésnek és a magáért-való-létnek ez az egysége, ez az általános szubsztancia egy nép erkölcsében és törvényeiben találja *általános nyelvét*; de ez a léttel bíró változatlan lényeg nem egyéb, mint kifejezése magának az egyes egyéniségnek, amely elmentésnek látszik e szubsztanciával;...”²⁹

Hegel emberközpontságáról nem beszélhetünk, gondolatrendszere „abszolút szubsztancia”-központú. Mégis jellemző, hogy mennyire figyelembe veszi magát az embert, természetesen saját zárt filozófiai rendszerén belül. Így többek között kifejti: „... Az ember, a maga közvetlenségében mint *magánvaló* természetes tudat, *jó*, mint egyedi *abszolút*, s más az *ő* számára van; mégpedig, mivel számára mint öntudatos élőlény számára a mozzanatok az általánosságot jelentik, azért *minden* az *ő* gyönyörűségére és élvezetére van, s amint kikerült isten kezéből, úgy jár a világban, mint számára ültetett kertben. — „Ezt a fejtegetését még Hegel megtoldja a következő megállapításokkal, amelyek révén kidomborítja az ember társadalmi lényének tényét: „... Ahogy az embernek minden bizonyos, úgy *ő* szintén az, s rendeltetése éppen annyira az, hogy a közösségnek hasznos és általánosan alkalmazható tagjává váljék. Amennyire gondoskodik magáról, éppannyira oda is kell magát adnia a többieknek, s amennyire odaadja magát, annyira gondoskodik önmagáról; kéz kezet mos. De bárhol van is, a maga helyén van: hasznára van másoknak és felhasznál másokat.”³⁰

S végül egy példa, hogyan és mennyire képes Hegel érezni és kifejezni a társadalmi különbségeket. Könyve „Uralom és szolgaság” című részében többek között kifejti a következőket is: „A lényegtelen tudat ebben az *úr* számára az a tárgy, amely az önmagáról való bizonyosságának *igazságát* alkotja. Kitűnik azonban, hogy ez a tárgy nem felel meg fogalmának, hanem hogy abban, amiben az *úr* megvalósította magát, valami egészen más jött létre, s nem önálló tudat. Nem ez jutott neki, hanem inkább önállótlan tudat; nem bizonyos tehát *magáért-való-lété-*

ben mint az igazság, hanem igazsága inkább a lényegtelen tudat s ennek lényegtelen cselekvése.

Az önálló tudat *igazsága* eszerint a *szolga tudata*. Ez először úgy jelenik meg ugyan, hogy önmagán *kívül* van, és nem az öntudat igazsága. De ahogyan az uralom azt mutatta, hogy lényege megfordítottja annak, ami lenni akar, úgy bizonyára a szolgaság is megvalósulásában is inkább annak ellentétévé lesz, ami közvetlenül; mint magába *visszaszorított* tudat magába száll majd és az igaz önállósággá változik át.”³¹ Ezt a fejtegetését Hegel a továbbiakban még a következő módon sarkosítja, természetesen saját filozófiai rendszerén belül fejezve ki meglátásait: „Az abszolút hatalom érzése azonban egyáltalán és a szolgát különös formájában a feloldás csupán *magánvalósága szerint*, s noha az úr félelme a bölcsesség kezdete, mégis a tudat benne *ön maga számára* van, s nem a *magáért-való-lét*. A munka által azonban e szolgai tudat magára eszmél.”³²

Figyelembe véve Hegel zárt idealista filozófiai rendszerének szükségszerű gondolati és történelmi korlátait, emberfelfogásában két általános szempontot kell szem előtt tartani, annak ellenére, hogy az idevonatkozó fejtegetései is ellentmondásosak — s alapot nyújtanak ellentétes értelmezésre is, amely már Hegel követőinek első nemzedékénél is megnyilvánult. Az egyik szempont tehát az osztálytársadalmak körülményeiben elidegenedett ember felszabadulási távlatának felvetése. A másik pedig az embernek a munkával kapcsolatban való tárgyalása és átfogóbban fogalmazva, a közgazdaság szempontjainak kapcsolása az ember létezésével és fejlődésével. Erre a két fontos szempontra Hegel gondolatrendszerének és életművének két legalaposabb marxista tudósa: Lukács György (1938-ban befejezett kéziratában) és Ernst Bloch (először 1951-ben megjelent kötetében) is utal.

Az elidegenedetség kérdéskörének Lukács külön fejezetet szentel,³³ s ezt tartja Hegel: *A szellem fenomenológiája* központi fogalmának. Ebben kiemelkedő szerepet juttat már Hegel Jenában töltött időszakának „az ember társadalmi gyakorlatának kapcsolata a maga teremtette tárgyak” vonatkozásában. Ezzel kapcsolatban hívja fel Lukács a figyelmet Hegel terminológiai váltására és törekvéseire: „... hogy az ember társadalmi gyakorlatában meghaladja, és szükségképpen haladja meg az eredeti közvetlenséget, a természetadta mozzanatot, s ez olyan képződményrendszernek adja át a helyét e folyamatban, amelyet az emberi gyakorlat saját munkájával és teljesítményével teremtett meg; s ez a munka nemcsak ezeket a társadalmi tárgyakat hozza létre, hanem az emberi szubjektumot is átformálja, amennyiben az eredeti közvetlenséget itt is megszünteti és a szubjektumot elidegeníti önmagától. ... kialakul az ellentmondások mozgásának és megszűnésének kibontakozott — sajátosan hegeli értelmű — elmélete. A »külsővé-válás« vagy »elidegenedés« terminusok ennek a fejlődésnek a folyamán foglalják el központi helyüket a hegeli rendszerben.”³⁴

Lukács nyomon követi, hogyan jelentkezik a fenti fogalom, és azt

követően a szakkifejezés Hegel 1803—1804-es, majd 1805—1806-os előadásában, azzal a megállapításával, hogy „az új fogalomrendszer következetes végigvitelére csak a Fenomenológiában kerül sor”. Lukács rámutat arra a körülményre is, hogy „az elidegenedés” szakkifejezés, amelyet azután a Hegel követők konzervatív és neohegeliánus szárnya, Feuerbach és Marx is használ, egyáltalán nem Hegel által létesített szakkifejezés. Az „elidegenedést” már egy fél évszázaddal Hegel előtt használják a társadalom- és jogtudományban a társadalmi szerződés álláspontján levők, valamint az angol közgazdaságtan képviselői is a XVIII. században, akiknek műveit és nézeteit Hegel az őket megillető méltánylással tanulmányozta, annak ellenére, hogy munkásságukat a kontinensen kevesen értékelték, beleértve még a nagy francia forradalom vezető egyéniségeit is, akik a fiziokrata elméletek álláspontján voltak, és nem fogták fel a munka-értékelmélet jelentőségét, amit Hegel a maga módján megtett. Ezzel kapcsolatban Lukács ki is fejt: „Maguk a »külsővé-válás« és az »elidegenedés« kifejezések nem újak. Egyszerű német fordítások az »alienatio« szóra, amely használatos volt mind az angol gazdaságtanban az áru elidegenítésének megjelölésére, mind a társadalmi szerződés csaknem valamennyi természetjogi elméletében az eredeti szabadság elvesztésének, a szerződés révén létrejött társadalomra való áruházasának, a társadalomban való külsővé-tételének megjelölésére. Filozófiai értelemben tudtommal — jegyzi meg Lukács — már Fichte használta a »külsővé-válást«, mégpedig mind abban a jelentésben, hogy az objektum tételezése a szubjektum egyfajta elidegenedése, mind pedig abban, hogy az objektumot mint »külsővé-tett« észet kell megérteni.”³⁵

Természetesen, ilyen alapvető kérdésben, mint az emberi lényeg, az ember helye és szerepe az őt környező természetben és az általa alkotott társadalomban, teret nyújt, hogy itt is megnyilvánuljon Hegel zárt bölcséleti rendszerének belső tartalmi ellentmondásossága. Ezért nem róható fel túlságosan az induló Blochnak, hogy első könyvében, amely 1918-ban jelenik meg *Az utópia szelleme (Geist der Utopie)* címmel, még Hegel emberfelfogásának szembeütköző fogyatékoságait is felsorakoztatja, bizonyítva akkori meggyőződését, amely szerint Kant sokkal lényegesebb és maradandóbb gondolkodó, mint Hegel. Bloch „Szubjektum-objektum, Magyarázatok Hegel filozófiája kapcsán”³⁶ című hazai szerbhorvát nyelvű második kiadásának bevezető tanulmányában Gajo Petrović tíz pontban összegezi, miben marasztalja el Bloch Hegelt az első világháború alatti svájci emigrációban írt és 1918-ban Münchenben megjelent könyvében. Így Bloch megállapítja, hogy Hegel filozófiája rossz, mert nemcsak hogy nem hajlandó a rossz világ megváltoztatásáért szót emelni, hanem, hogy elkerülje felelősségét és kézenfekvő kötelességét, kész a rossz világot jónak nyilvánítani. Ily módon, aki jó, annak könnyű továbbra is jónak lennie. Csakhogy Hegel ezt helytelenül cselekszi, mert ő nem jó, és mindent jónak nyilvánít azért, hogy neki magának ne kelljen jónak lennie. Így azután gondolatrendszerében megszűnik a szenvedés és a törekvés,

de az emberré maradás is. Ez abban nyilvánul meg, hogy Hegel nem mutat hajlandóságot semmilyen követelés igénye iránt.

Bloch kifogásaiban kifejti, hogy Hegel gondolatvilága nem mutat érdeklődést az emberi gondok iránt, mert azon az úton halad a bölcseleddő, hogy megszűnjön ember lenni, mert büszkén levertközi emberi mivoltát, s így még az elvont érdekeket is alig érinti. Ezen túl Bloch felrója Hegelnek azt is, hogy gondolatvilága nem törődik a rossz világ emberi problémáival, mert cserben hagyja az igaz gondolkodás elhivatottságát azáltal, hogy gondolatrendszerében minden már befejezett és elintézett, a gondolkodó viszont csak a világszellem szerény magántitkára. Bloch még epésen megállapítja: „... A lélek elbukik, de a fogalom, ami immár maga vált szubsztanciává, ezenfelül még értelmezéssé, triumfál a szubjektum nélküli, pánlogikus objektivitásban, mint a világszellem titkára.”³⁷

Természetesen ez is Hegel, pontosabban Hegel emberfelfogásának a visszaja, az érem másik oldala. De Hegelről kialakított akkori véleménye ellenére, amely annyiban volt hamis, hogy egyoldalú volt, Blochot nem akadályozta, ahogyan Gajo Petrović megállapítja,³⁸ hogy a harminc év után befejezett Hegelnek szentelt esettanulmányában Hegelt teljesen másképp tárgyalja.

Lukács Hegellel foglalkozó esettanulmányában, amelynek kéziratát még 1938-ban befejezte, utal a kor élenjáró nemzetgazdasága eredményeinek jelenlétére Hegel zárt filozófiai rendszerében, természetesen a maga gondolatvilágának megfelelően, amelyben, ahogyan Marx bírálóan rámutat, „a *szellem* az ember igazi lényege” és „az a munka, amelyet Hegel egyedül ismer és elismer, az *elvont szellemi munka*”³⁹ Lukács idézi Marx megállapítását Gazdasági-filozófiai kéziratából, amelyben Hegel átfogó bírálatát fejt ki: „Hegel a modern nemzetgazdaságtan álláspontján áll. A *munkát* úgy ragadja meg, mint az ember *lényegét*, magát igazoló lényegét; a munkának csak pozitív oldalát látja, a negatívát nem. A munka az ember *magáért-levése* a *külsővé-idegenné váláson* belül, vagyis *külsővé-idegenné vált emberként*.”⁴⁰

Ehhez a Marx által kifejtett megállapításhoz fűzi hozzá Lukács a következő magyarázó megjegyzését: „Természetesen nem Hegel az első, aki összekapcsolja a gazdaságtant, a társadalomtudományt, a történelmet és a filozófiát. A gazdaságtan elszigetelése a társadalomtudomány egyéb területeitől a polgárság hanyatló korszakának specialitása...”⁴¹ Lukács még utal arra, hogy a XVII. és a XVIII. század vezető gondolkodói nézeteik kifejtésekor és álláspontjaik alátámasztásaként széles körben felölelték a társadalomtudományokat, de arra is, hogy Petty, Stuart, Smith, akik elsősorban nemzetgazdászok voltak, műveik megszerkesztésekor és a tárgyalat összefüggések feltárásakor „ismételten átlépik a szorosán vett gazdaságtan határait”.

3. Feuerbach emberfelfogása

Feuerbach jelentősége Marx emberfelfogásának kialakítása szempontjából nem kerülhető meg két okból. Először is, Feuerbach bölcseletét naturalizmusával jellemzik általánosan elfogadottan, amely kapcsán vallásfilozófiájában — ez alkotásának alapvető témaköre — az ember a kiindulópont és az alap. Másodszer, Hegel gondolatrendszerét Feuerbach alapjában véve materialista alapon fejti ki, s ez a bírálóat kétségtelenül hatott Marx gondolatvilágának kialakítására.

Feuerbach gondolatvilágára jellemző, hogy formailag a vallással foglalkozik, akkor is, amikor egy-egy filozófus életművét elemző esettanulmányt ír, ami már azért is érthető, mert ahogyan már szó esett róla, a vallás bírálata által közvetlenül a politikai intézményeket és viszonyokat is bírálta, s azért is, mert pályája kezdetén a jenai egyetemen teológiát tanult, igen elmélyülten, s csak azután vált Hegel nem nagyszámú filozófiai hallgatóinak egyikévé, a berlini egyetemen. De Feuerbachnál, tekintettel arra, hogy egyik alapvető felfogása szerint vallja: nem létezik isteni lét, az valójában az adott történelmi helyzettől függően különböző fokon és formában az emberi lét, méghozzá elvonatkoztatva a természettől, az érzékitől és általában a konkrétumtól, s ilyen alapon az abszolútum filozófiájának a kulcskérdése szerinte a teológia. Ezért az új filozófia feladata, ahogyan Feuerbach nevezi a saját és szerinte egyedüli létjogosultságú filozófiát, hogy kimutassa minden teológiának antropológiai jellegét, illetve hogy felfedje Hegel spekulatív filozófiájának sajátos módon jelentkező antropológiai jellegét.

Feuerbach filozófiai gondolkodásának kialakulása során először az istenség, majd az eszmélés, vagyis az elme volt, hogy végül eljusson az emberhez mint az új filozófia lényegéhez. Az általa főművének tekintett könyve, *A kereszténység lényege* (első kiadása 1841, második bővített kiadása jelentős előszavával 1843-ban jelenik meg) című könyve akkor kerül az olvasók kezébe, amikor már egy évtizede a porosz államhatalom eltiltotta (1843) az egyetemi tevékenységtől, ateizmus vádjával. Könyvében Feuerbach kifejti nagyszámú teológiai forrásra hivatkozva, hogy az ember a természettel, amely valóságos háttere, a filozófia és általában a tudományok kezdete, annak alapvető tartalma és legfőbb elve, ebből következően az ember a vallás kérdéséhez, külön meg a kereszténység lényegéhez szolgáló kulcs.

Feuerbach igyekszik kimutatni, hogy az emberiség történelme során az isten tulajdonképpen az ember szellemi terméke, az ember különböző viszonyulása önmaga és elvárásai iránt. Emberközpontúságának lényege abban van, hogy azzal, amit az ember az istenről vall, valójában önmagáról tesz hitet — a vallás az ember meghasonultságát fejezi ki. Kifejezi törekvéseitől elidegenített valós helyzetét. Ezért bölcseletének alapvető feladata, hogy ember és isten kettősségéről, amely minden vallás kiindulópontja, kimutassa, hogy ténylegesen ez az ember létén belüli kettősség, amelyben, kettősségen, illetve meghasonultságában az ember

alkotóelemként van jelen. Feuerbach különböző változatban bizonygatja, hogy a vallás lényege az emberek által elképzelt természetfeletti lényeknek elidegenült és objektivizált emberi tulajdonságokkal való felruházása van.

Feuerbach gondolatvilágának központjában az ember áll, illetve a természet és a tudattól függetlenül létező anyagi természetű valóság, amelynek legkiemelkedőbb és gondolkodni képes teremtménye az ember. Feuerbach emberfelfogása lényegesen különbözik Hegelétől. Ugyanis Hegel zárt filozófiai idealista rendszerében külön kell kutatnunk emberfelfogása után. Feuerbach filozófiája viszont, a saját értelmezése szerint, emberközpontú. Az embert elsősorban mint természeti lényt szemléli, s ezért egész bölcséletét naturalista antropológiai szemléletűnek tekintik.

Bogdan Šešić a szokványos jellemzésen túlmenően hangsúlyozza,⁴² hogy Feuerbach naturalista felfogását antropologizmusra és humanizmusra szűkíti. Ezekből az alapvető felfogásokból kiindulva Feuerbach kifogásolja Hegel idealizmusát, mert elvont általános szellemében az ember elvesz, vagy a legjobb esetben elmerül a lényegében személytelen öntudatosulásban. Feuerbach számára az ember realitással bíró természeti lény, és az emberi lét megfejtésének nyitja nem az elvont eszmében vagy szellemében van, hanem az ember természetében, mert az ember szelleme, tudata és gondolatvilága a természet műve és eredménye. Az elvonatkoztatott általános fogalmakkal ellentétben Feuerbach a dolgok, a lét konkrét egyedi érzéki képzeleteit hangsúlyozza. Feuerbach alapján véve helyesen fejt ki nézetét, miszerint az elvonatkoztatás oda vezethet, hogy a természet lényegét a természeten kívülre helyezzük, az ember lényegét az emberen kívülre, a gondolkodás pedig a gondolkodás folyamatán kívülre kerül. Ezért Hegel zárt filozófiai rendszere az embert önmagától idegenítette el, mert egész gondolatrendszere ilyen természetű és fokú elvonatkoztatásokon alapszik.

Mellesleg jegyezzük meg, hogy a neohegeliánusok képtelenek voltak Feuerbach jelentőségét teljes értékében felfogni. Gondolatvilágából elsősorban a tagadás, mindenekelőtt pedig az intézményesített keresztény vallásosság tagadása ragadta meg őket. Nem voltak képesek Feuerbach tagadásán túlmenően magukévá tenni gondolatvilága pozitív állítását, mondanivalójának pozitívumát, az idealizmus tagadására alapozott materialista nézőpontját.

Kétségtelen azonban, hogy Feuerbach ateizmusa is figyelemre méltó vívmány, mert mélyebb és általánosabb, mint azok az előtte közreadott, vallással foglalkozó és nagy visszhangot keltő írások, melyeknek szerzője David Friedrich Strauss (1835 és 1836-ban kiadott kétkötetes esettanulmánya)⁴³ és Bruno Bauer (tanulmányai 1839 és 1842 között jelentek meg,⁴⁴ és bevezetőt jelentettek a később közreadott összefoglaló könyvéhez⁴⁵) volt.

Ezért Feuerbach főművének 1841-ben való megjelenésekor a mű tudományos eredményeit összegezve többek között Nyikolaj Ivanovics Lapin joggal állapítja meg a következőket: „Harmadszor, egészen újszerű követ-

keztetéshez jutott: a vallás lényege nem a szellem szubsztanciális tulajdonsága az őskeresztény közösségek szelleméből fakadóan (ahogyan azt Strauss tekintette), sem az evangélium egyes szerzői öntudatosulásának eredménye (ahogyan azt Bauer vélte), hanem az ember saját szellemi és testi, egyéni és generikus sajátossága teljességének kifejezője. *Az embernek az isten irányában megnyilatkozó szeretete*, idézi Feuerbachot, ami a vallás alapját és tartalmát képezi, nem más, mint *az ember szeretete önmaga iránt*, mint az objektivizált és elképzelt legfőbb igazság, mint az ember legfőbb lényege. Más szóval, a keresztény vallás kapcsán kifejezésre jut az ember önmaga irányában megnyilvánult viszonya, vagyis még pontosabban, saját lényege iránt, amelyet valami önmagától idegennek fog fel, azaz saját elidegenedett lényege iránt.”⁴⁶

Feuerbach emberfelfogását áthatja materialista alapállása, ami az ember természetközpontú értelmezésében nyilvánul meg. Ezt az ifjú hegelianus radikális baloldal képtelen volt felfogni és méltányolni a nagy gondolkodónál. Ők megmaradtak a szellem világában, Hegel idealizmusát sajátos módon fogadva be és alkalmazva nézetük kialakításában, írásaik megfogalmazásában. Teszik ezt annak ellenére, hogy Feuerbachot tekintik zászlóhordozójuknak, s annak ellenére, hogy kezdeti eszmélésétől eltekintve Feuerbach sohasem volt neohegelianus, mert a hegeli idealizmussal szembehelyezkedett, s nemcsak ateista volt, ahogyan annak a neohegelianusok szerették volna Hegelt is látni,⁴⁷ hanem meggyőződéses materialista, amit már 1839-ben, *A hegeli filozófia kritikájához* című írásában⁴⁸ is részletesen kifejtett. Főművében, az 1841-ben megjelent *A kereszténység lényege* kötetében, a sajátos teológiai modorossággal burkolt érvelésével materializmusát a következő módon fejtí ki:

„A tárgyon ébred tehát az ember öntudatra, a tárgy tudata az ember *öntudata*. A tárgyból ismered meg az embert: rajta mutatkozik meg számodra az ember lényege: a tárgy az ember *nyilvánvaló* lényege, *igazi objektív* énje. És ez semmiképpen sem csak a szellemi hanem magukra az *érzéki* tárgyakra is érvényes. Még az embertől legtávolabb eső tárgyak is, *mivel és amennyiben* ezek tárgyak számára, az emberi lényeg megnyilatkozásai. Még a Hold, még a Nap és a csillagok is ezt kiáltják az embernek: ismerd meg tennemmagadat.”⁴⁹

Nem egészen két évvel később, könyve kiegészített, második kiadásának 1843. február 14-i előszavában materialista alapfelfogását így fogalmazza meg: „... Írásom gondolatai csak olyan premisszákból eredő konklúziók, *következtetések*, amely premisszákat *nem ismét csak gondolatok*, hanem *tárgyi, vagy eleven, vagy történelmi tények*... Feltétlenül elvetem az *abszolút, az anyagtalan, a magával elégedett* spekulációt — azt a spekulációt, amely *önmagából* meríti anyagát. Mérhetetlen különbség van köztem és azok között a filozófusok között, akik behunyják *szemüket* azért, hogy annál jobban tudjanak gondolkodni. Nekem a gondolkodáshoz szükségem van *érzékeimre, legfőképpen szememre*, gondolataimat *anyagokra* alapozom, amelyeket mindig csak *érzékeink* tevékenysége segítségével tudunk elsajátítani. Nem a tárgyat teremtem a

gondolatból, hanem megfordítva: a gondolatot a *tárgyból*, tárgy viszont csak az, ami *a fejen kívül létezik*. Csak a *gyakorlati* filozófia területén vagyok *idealista*, azaz... ami ma a rövidlátó, kislelkű gyakorlati ember szemében fantáziának, sohasem realizálható eszmének, sőt pusztá agyrémnek számít, már holnap, azaz a következő évszázadban (az egyes ember szemlélete szerint vett évszázadok az emberiség életében és szemlélete szerint vett évszázadok az emberiség életében és szemléletében napok) teljes realitásában megvalósul.”⁵⁰ Ezt az alapvető materialista szemléletet vonatkoztatva magára az emberre, Feuerbach kifejti: „... az ember, tehát a legpozitívabb anyagi elv. Ez a filozófia gondolatát saját ellentétéből, az anyagtól, a lényegtől, az érzékekből teremti, tárgyához előbb érzékileg, azaz szenvedően, receptíven viszonylik, még mielőtt gondolkodással meghatározná.”⁵¹

Predrag Vranicki utal⁵² arra, hogy *A kereszténység lényegének* megjelentetése után Feuerbach materialista alapállását világosabban fejti ki a vallás kérdéskörén túlmenően már az 1842-ben megírt és a következő évben Arnold Ruge által Svájcban megjelentetett *Anegdota* (adalékok)⁵³ II. kötetében leközölt *Előzetes tézisek a filozófia megreformálásához* című munkájában. A munka első bekezdésében Feuerbach kifejti: „A teológia titka az antropológia, a spekulatív filozófia titka viszont — a teológia — a spekulatív teológia, amely abban különbözik a közönségestől, hogy az isteni lényeket, melyet amaz félelemből és tudatlanságból a túlvilágra távolít, a földi létbe helyezte, vagyis *jelenualóvá tette, meghatározta, realizálta.*”⁵⁴

Emberközpontú gondolatvilága alapján Feuerbach még *A kereszténység lényege* című művében kifejti a vallás kérdéseinek elemzése alapján. „... Itt tehát minden korlátozás nélkül érvényes ez a tétel: az ember tárgya nem más, mint saját *tárgyasított lényege*. Ahogyan az ember gondolkodik, amilyen az érzülete, olyan az istene is: amennyi érték az emberben van, annyi — és nem több — van istenében. *Isten tudata az ember öntudata, isten megismerése az ember önmegismerése.* Az embert istenéből ismered meg, viszont az emberből ismered meg istenét is; mindkettő egy és ugyanaz.”⁵⁵ Összegezve fejtegetéseit *A kereszténység lényegében* elmondottak alapján, a Függelékek XXIV. részében Feuerbach többek között hangsúlyozza: „... Csak isten és ember azonossága igazság..., hamisság, ha mint teológia tagadja őket, elválasztva isten az embertől mint egy másik lényt... A legnagyobb kritikátlanság, álnokság, önkényesség tehát a keresztény vallást, ahogyan azt a spekulatív filozófiát tette..., Krisztus *mint ember*, nem *mint isten* szenvedett... Az isteni lényeg az emberré válásban, azon állítás ellenére, hogy Krisztus egyszerre igazi isten és igazi ember volt, éppannyira meghasonlottságban van az emberi lényeggel, mint az emberré válás előtt, amennyiben mindegyik lényeg *kizárja magából* a másik meghatározását...”⁵⁶

Általánosan elterjedt Feuerbach emberfelfogásának egyoldalú és leegyszerűsített jellemzése, mely szerint naturalista materializmusa és antropocentrista gondolatvilága — noha az emberi lényeket és a világban el-

foglalt helyének kérdését hozza előtérbe — csak arra képes, hogy az embert csupán általánosságában értelmezze elvont, csak biológiai lényként, s így nem is elemzi az idő és a történelem által meghatározott lényként. Az efféle jellemzés különösen azoknál a tankönyv- és kézikönyvíróknál gyakori, akiknél ez nem központi kérdés, s ezért nem veszik igénybe a forrásirodalmat, hanem a kész megfogalmazást átveszik egymástól, mint a célnak megfelelő tömör megállapítást.

Az ilyen jellemzés nem egészen igaztalan, hiszen Marx is utalt arra, hogy Feuerbach a társadalom és a történelem területén alapjában véve idealista maradt, mert materializmusa mint alapállás és a történelmi folyamatok nem képeznek átfogó egységet. Ám az ilyen megállapításokat mégiscsak úgy foghatjuk fel, mint alapjában helytállókat. Ugyanis Feuerbach lényegében, polgári világnézete keretein belül — noha Marxnak egy időre úgy tűnt, hogy kora legjelentősebb német filozófusa —, politikai szempontból mégis bírálólag viszonyult az akkori társadalmi állapotokhoz.

Gondolatvilágát és politikai állásfoglalását Roger Garaudy a következőkben összegezi: „Feuerbach célja az embert megszabadítani a valástól. Ő úgy hiszi, hogy ez megvalósítható a megismerésen belül a kritikai filozófia alapján. Mint ahogy Hegelnél is az »elidegenültség« csakis a megismerés révén haladható meg; a különbség abban van, hogy számára a megismerés arra szolgál, hogy lehetővé teszi a külső tárgy meghaladását, és ezáltal felismerhetővé válik a szellem terméke, Feuerbach számára a megismerés az isteni transzcendentalitás meghaladására szolgál.”⁵⁷

Nemcsak a vallás reakciós társadalmi célokra való felhasználása ellen emeli fel szavát Feuerbach, hanem az uralkodó osztályerők kétszínűsége és a számukra kellemetlen igazságok elhallgatása miatt is úgy, hogy abból rendőrségi ügyet csinálnak. Íme néhány példa társadalmi elkötelezettségére saját megfogalmazásában:

„... mind *azokét* a politikusokét, akik a vallást úgy tekintik, mint az emberek leigázásának és elnyomásának politikai eszközét, mind pedig *azokét*, akik a vallást politikailag a legközömbösebb dolognak tartják és ezért, bár az ipar és a politika területén barátai, a vallás területén egyenesen ellenségei a világosságnak és a szabadságnak.”⁵⁸ „A kor *lényege* ugyanis a *látszat* — látszat a politikánk, látszat az erkölcsösségünk, látszat a vallásunk, látszat a tudományunk. Aki most kimondja az igazságot, az *szemtelen*, modortalan, aki »*modortalan*« az »*erkölcstelen*«. Az *igazság* korunk számára *erkölcstelenség*.” Gondolatmenetének folytatása: „... Ahol a tudomány eljut az igazsághoz, igazsággá válik, ott megszűnik tudomány lenni, *rendőrségi ügy* lesz. A rendőrség a határ igazság és tudomány között.”⁵⁹

A maga társadalmi idealizmusa alapján a gondolkodó szellem vagy a kritikai filozófia túlbecsült mindenhatóságára építve, de a társadalmi különbségek felett nem hunyva szemet, Feuerbach megállapítja: „... Magában az emberiség fogalmában rejtett az, hogy a nemzeti különbségek

feloldódtak. A gondolkodó szellem már korán legyőzte az ember polgári és politikai elkülönítését... Rabszolgák is voltak filozófusok. Epiktétosz, a rabszolga sztoikus volt; Antonius, a császár szintén az volt. Így egyesítette a filozófia az embereket... A sztoikusok gyakorlati elve ennyiben a szeretet elve. Számukra a világ egy közös város, az emberek polgártársak... Ezeknek az emberieségi törekvéseknek különös megnyilvánulása — ennek az új elvnek a népszerű, populáris, ezért vallásos, mindenestre legintenzívebb megnyilvánulása volt a kereszténység.”⁸⁰

Feuerbach emberfelfogására jellemző az *Előzetes tézisek a filozófia megreformálása* című írásának részletesebb kimunkálása és külön kiadványként való Svájcban, 1843-ban *A jövő filozófiájának alapelvei* címen való megjelentetése. Ez a munka, amely szerzője véleményétől függetlenül, legjelentősebb alkotásának tekinthető, 67 rövidebb-terjedelmesebb paragrafusban fejti ki alkotója nézeteit. Ebből az alkotásából, Feuerbach antropologizmusát példázva három rövidebb paragrafust idézünk.

Az első paragrafusban a szerző tömören a következőket szögezi le: „Az újabb kor feladatai isten megvalósítása és emberiesítése volt — a teológia átváltoztatása és feloldása antropológiává.” Az 55. paragrafus: „Az új filozófia az embert, beleértve a természetet is mint az ember alapzatát, a filozófia egyetlen, egyetemes és legmagasabb rendű tárgyává — ezért az antropológiát, beleértve a filozófiát is, egyetemes tudományná teszi.” Majd az 56. paragrafust a következőképpen fogalmazza meg: „Művészet, vallás, filozófia, vagy tudomány csak az igazi emberi lényeg megnyilvánulása vagy jelenségei. Ember, tökéletes, igazi ember csak az, akinek van esztétikai vagy művészi, vallási vagy tudományos érzéke — ember általában csak az, aki semmi lényegileg emberit nem zár ki magából. »Ember vagyok, semmi emberi nem idegen tőlem« (ezt a Terentius-idézetet latinul iktatja be szövegébe) — ez a tétel, ha legegységesebb és legmagasabb rendű jelentésben vesszük, az új filozófia jelmondata.” És még egy illusztris paragrafus, a 61.: „A magáértvaló egyes ember nem rendelkezik az ember lényegével önmagában, sem önmagában mint morális, sem önmagában mint gondolkodó lényben. Az ember lényegét csak a közösség, az embernek az emberrel való egysége tartalmazza — olyan egység, amely azonban csak az Én és Te különbségé a realitásra támaszkodik.”⁸¹

Hamis az a leegyszerűsített álláspont, amely szerint Feuerbach hátat fordít a dialektika módszerének, illetve Hegel idealizmusa ellen küzdve tagadja egyben annak dialektikáját is. Az igazság az, hogy a dialektika mint módszer az egész klasszikus német polgári filozófiában jelen van Kanttól kezdve Feuerbachig. Viszont tény, hogy másképpen értékelendő Kant dialektikájának következetlensége, amikor ez a módszer a német polgári filozófia vonulatában felfelé ívelőben van, és másképpen a Feuerbach dialektikájának korlátai és következetlenségei Hegel után, aki a dialektika módszerét ebben a filozófiai vonulatban a legkifejtettebb fokra és a legátfogóbban munkálta ki, de ugyancsak korlátokkal és következetlenségekkel. Feuerbach materializmusa — általános mércével mérve

— csak az akkori német polgári filozófiában hatott újszerűen. Valójában az új filozófiájának Hegel-bírálata, „előzetes tézisei” és „téziseiben” az akkor már a materializmus ismert tételeit hangsúlyozza, részletezéseiben pedig részben a XVIII. század francia materializmusa mögött kullog. Feuerbach jelentősége mégsem becsülhető le, noha tény, hogy egyetlen évtizeden belül zajlott le üstökösként való feltűnése és hirtelen letűnése is.

Amikor Engels 1886 elején megírja *Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége* című hosszabb tanulmányát, amit később (először két év múlva) külön kötetben is megjelentettek, valójában a feledéstől menti meg Feuerbachot, akinek hirtelen feltűnését (nem egészen helyesen) csak 1841-hez köti, kifejtve:

„Ekkor jött Feuerbach »Wesen des Christentums«-a. Egy csapással elsöpörte az ellentmondást, amennyiben a materializmust minden keretelés nélkül újra trónra emelte. A természet minden filozófiától függetlenül létezik; a természet az az alapzat, amelyen mi emberek, magunk is a természet termékei, sarjadtunk; a természetén és az emberen kívül semmi sem létezik, s a felsőbb lények, melyeket vallásos fantáziánk teremtett, csak saját lényünk fantasztikus visszatükröződései. A varázs megtört...”⁶²

Visszaemlékezve Feuerbach hirtelen letűnésére, Engels tanulmányában kifejti: „Egyelőre azonban az 1848-as forradalom minden teketória nélkül éppúgy félretolta az egész filozófiát, akárcsak Feuerbach az ő Hegeljét. És ezzel maga Feuerbach is a háttérbe szorult.”⁶³

Az érdeklődés Feuerbach életműve és a marxizmus kialakulásában betöltött tanulmányozása irányában kétségtelenül tovább hullámozott. Újabban élénkül az érdeklődés, amire Ágh Attila is rámutat.⁶⁴ A „Feuerbach-kutatás legújabb fellendülését a hatvanas évektől számíthatjuk”, ami egybeesik az ifjú Marx értékelése körüli viták elmélyülésével.

Feuerbachnak tehát korlátozottsága ellenére is jelentős szerepe volt a marxizmus kialakulásában. Feuerbach emberfelfogása ugyancsak figyelemre méltó, hisz ez a kérdéskör materialista naturalizmusának egyik központi témája. Feuerbach jelentőségét Predrag Vranicki munkássága első évtizedében megjelentetett már említett könyvében, amelyet Marx gondolatvilágáról írt, miután a vallásfilozófus fogyatékoságait és korlátoztságait elemezte, a következőkben összegezi: „Mégis meghatározott történelmi helyet és értéket képvisel. Az akkori Németország fejlődése szempontjából korszakot jelentett, noha — ahogy egy ízben Marx megjegyyezte — Hegel gondolatgazdagságával összehasonlítva gondolatvilága igen szegényes volt. De ő Németországban a materializmus úttörője volt, rombolva a spekulatív idealista filozófia kétségtelenül vaskos páncélzatát. Ez viszont nemcsak bátor, de korszakalkotó cselekedet volt. Ezáltal a történelmi láncszemet képviseli Marx felé, s ebben van legjelentősebb történelmi érdeme.”⁶⁵

Vitatott volt Feuerbach hatásának kérdése Marx eszmei fejlődésében. Engels utolsó évtizedében a négy évtized előtti eseményekre emlékezve

1841-et, *A kereszténység lényege* című könyv megjelenését jelöli meg mint alapvetően új helyzetteremtő eseményt Marx gondolatvilágában. Ezt a kérdést már régen tisztázta Mehring 1918-ban megjelent, Marx életművét ismertető és elemző terjedelmes esettanulmánya. Ő mutat rá Engels pontatlanságára,⁶⁶ arra, hogy Marxnak a Rheinische Zeitungban közzétett írásaiban még nem ismerhető fel Feuerbach hatása, annál inkább viszont az 1844 februárjában megjelent Deutsche-Französische Jahrbücherben közölt írásaiban és az évkönyv előkészítése kapcsán, Arnold Rugeval létrejött levélváltásában. Franz Mehring ebből a megállapításából indul ki, amit azután dokumentál is, hogy „Ludwig Feuerbachnak az »Anekdotá«-ban megjelent műve, az »Előzetes tézisek a filozófia reformjához« (II. kötetben, 1843 eleje) Marx számára is kinyilatkoztatás volt” — majd fejtegetése során hozzáfűzi: „Persze, az »Előzetes tézisek« tartalma már »A kereszténység lényegé«-ben is benne van, s így Engelsnek ez a pontatlansága nem is látszik lényegesnek.” Ez a pontatlanság elsősorban időbeli eltolódásra vonatkozik, meg arra a tartalmi körülményre, amelyre Ágh Attila hívja fel a figyelmet. Nevezetesen annak ellenére, hogy Feuerbach „*A kereszténység lényege* folytatásának tekinti az *Előzetes téziseket* és az *Alapelveket* is. Maga Feuerbach sincs eléggé tisztában azzal, hogy 1842—1843-as írásai mennyire túlmennek főművének problematikáján.”⁶⁷

Ezért is érthető, hogy a „konkrét politikai küzdelmet vívó Marx számára *A kereszténység lényege* nem jelentett igazi társadalmi és filozófiai programot. Feuerbach nagyságát számára az 1839-es Hegel-kritika, valamint az *Alapelvek* (1843) jelentették. *A kereszténység lényegére* egész életművében alig történik utalás, — még »Feuerbach-kultuszának« tetőpontján, 1844—1845-ben sem, — viszont az 1843-as írása kapcsán »filozófiai forradalmat« emleget”⁶⁸ — állapítja meg Ágh saját elemzésére, de a legújabb Feuerbach-kutatások irodalmára is támaszkodva, majd hozzáfűzi még: „Feuerbachnak a filozófia reformjával foglalkozó *Ideiglenes tézisei* viszont éppen akkor jelentek meg, amikor a hegeli filozófia teljesen alkalmatlannak bizonyul azoknak a gazdasági kérdéseknek a megoldására, amelyek Marx előtt a Rheinische Zeitungban felmerültek. Feuerbach radikalizálódása a politikai *hatású* valláskritikai írásokról a politikai kérdéseket tárgyaló vagy legalábbis érintő írásokra való áttérése 1842—1843 februárjában megfelelt a német ellenzék általános aktivizálódásának és radikalizálódásának. Az ellenzéki politikai mozgalmak aktivitása azonban 1844 folyamán megtorpant, s ez a visszaesés Feuerbach munkásságában is érezhető.”⁶⁹ Ezért válik Marx számára 1843—1845-ben alapvető fontosságúvá Feuerbach antropológiai humanizmusa és materializmusa. Marx és Feuerbach 1838 és 1845 közötti kapcsolatának 1843—1844-es időszakára amelyben némileg egybecseng kettőjük társadalmi törekvése, már Mehring említett könyve is megadja a magyarázatot: „Marx azonban az idő tájt, amikor ez a könyv megjelent (»*A kereszténység lényegé*«-ről van szó), a politikai küzdelem felé fordult; ... és itt nem voltak használhatók a Feuerbach e művében ki-

kovácsolt fegyverek. De amikor a hegeli filozófia teljesen alkalmatlannak bizonyult... megjelentek Feuerbach »előzetes tézisei« a filozófia formájára; ezek halálos csapást mértek a hegeli filozófiára. Érthető, hogy mély benyomást tettek Marxra, jöllehet azonnal voltak kritikai észrevételei is.”⁷⁰

Marx nem alaptalanul feltételezte, hogy Feuerbachot megnyerheti a kommunizmus ügyének. Ilyen értelemben nemcsak Marx, de mások is, levélben és személyes ismeretség útján keresik a kapcsolatot Feuerbachhal.

Így például Marx 1844. augusztus 11-én Párizsból keltezett levelében, amelyben közli, hogy *A kereszténység lényege* készülő francia fordításával párhuzamosan az angol fordítást Engels készíti, Feuerbachnak többek között ezeket írja: „... örülök, hogy alkalmam nyílt Önt biztósítani nagyrabecsüléséről és — ne vegye zokon e kifejezést — szeretetéről. »Philosophie der Zukunft« és »Wesen des Glaubens« című műveinek kis terjedelmük ellenére is kétségtelenül nagyobb a jelentőségük, mint az egész mai német irodalomnak együttvéve.

Ön ezekben az írásokban — nem tudom, szándékosan-e — filozófiai alapot adott a szocializmusnak, s a kommunisták nyomban így is értelmezték ezeket a munkáit. Az emberek olyan egysége az emberekkel, mely az emberek közötti reális különbségen alapul, az emberi nem fogalma az absztrakció egéből a valóságos földre lehozva — mi más ez, mint a *társadalom* fogalma!”⁷¹ Mellesleg megjegyezhető, hogy noha csak Marxnak levélben kifejezett véleményéről van szó, ez a vélemény is figyelmeztet arra, hogy mennyire leegyszerűsített az a gyakran hangoztatott értékelés, amely szerint Feuerbach emberfelfogása csak naturalista és képtelen az ember társadalmi jellegét felfogni. Valójában arról van szó, hogy Feuerbach értelmezése milyen mértékben fogja fel az ember társadalmi jellegét. Fűzzük hozzá mindjárt, hogy Feuerbach e jelleget elégtelenül veszi figyelembe, viszont Marx, erről az iménti levélidézet is tanúskodik, a társadalmi jelleg még elégtelen hangsúlyozásait is külön értékeli Feuerbachnál.

A nézetek valamikori egybecsengéséről, vagy legalábbis közelségéről tanúskodik Engelsnek a *The New Moral World*-ben három részben írt beszámolója *A kommunizmus gyors előrehaladása Németországban* címmel (amelyet mint a szerkesztő *Egy régi németországi barátja* megjelöléssel ír alá), s második közleményében (1845. március 8. szám) ezt is írja: „... A legfontosabb tény azonban, amely legutóbbi levelem óta tudomásomra jutott, az hogy dr. Feuerbach, jelenleg Németország legkiválóbb filozófiai géniusza, kommunistának vallotta magát. Egyik barátunknak, aki nemrégiben meglátogatta magányos falusi otthonában, Bajorország egy isten háta mögötti zugában, kijelentette, hogy meggyőződése szerint a kommunizmus csupán szükségszerű következménye az általa hirdetett elveknek, és hogy a kommunizmus valójában csupán *gyakorlata* annak, amit ő elméletileg már régen hirdetett...”⁷²

Kétségtelen azonban, hogy amit Engels kifejt, az nem mindenben pontos. 1886-ból eredő visszaemlékezései alapján, Feuerbach főművének

megjelenésére utalva, a következőképpen ecseteli a kialakulóban levő forradalmi kör hangulatát: „A lelkesedés általános volt: pillanatnyilag mindannyian feuerbachianusok voltunk.” De ugyanakkor mindjárt hozzáfűzi visszaemlékezéséhez Marx lelkes üdvözlésével kapcsolatban, amelyel az új felfogást üdvözölte, hogy teszi ezt „minden kritikai fenntartása ellenére”.⁷³

A fenntartás a naturalizmus túlhangsúlyozására és vele szemben az osztályharc, a társadalmi csoportok, a politikai küzdelem jelentőségének mellőzésére vonatkozott. Ezért írja Marx 1843. március 13-án Kölnben keltezett, Arnold Rugenek írt levelében amire Mehring is felhívja a figyelmet,⁷⁴ hogy „Feuerbach aforizmáival csak abban a pontban nem értek egyet, hogy túl sokat utal a természetre és túl keveset a politikára. Pedig ez az egyetlen szövegség, amely által a mostani filozófia igazsággá válhat.”⁷⁵

Feuerbach feltűnése önálló, ahogyan nevezte: kritikai vagy reális filozófiájával nemcsak Hegelnek, valamikori professzorának zárt idealista filozófiai rendszerét vetette el. Materializmusával és ebből fakadó, a természetre alapozott emberközpontú ateizmusával elvetette a baloldali neohegeliánusok nézeteit is, és szükségszerűen szembekerült velük. Ezen a síkon találják magukat egy arcvonalon egy időre Feuerbach, Marx, Engels és Hess.

Azt a közeledést, amelyről egy időben Marx úgy véli, hogy Feuerbachnak a kommunizmus álláspontjára való átállásával fog végződni, maga Feuerbach kijelentései is sejtetik, noha ismeretei a kommunisták akkori nézeteiről nagyon hiányosak voltak. Tudott, hogy érdeklődött Marx kialakuló gazdasági nézeteiről, de már nem bizonyos, hogy falusi elzárkózottságában megismerkedett-e Marx és Engels *Szent család* vitakötetével, amelyben Feuerbachot is védelmezik. Marx és Engels még jelentősebb művükben, *A német ideológiában*, amelyet 1845–1846-ban, közösen írtak Brüsszelben, fenntartásaik ellenére, de ugyancsak oltalmukba veszik Feuerbachot. Eredetileg *A német ideológiának A lipcsei zsinat* címet szánták, mivel Bauer és Stirner „egyházatyák” lipcsei sajtóorgánumának „szent inkvizíciója” ellen léptek fel az öntudatfilozófia ítélőszéke által eretnekeknek nyilvánítottak védelmében,⁷⁶ vagyis a Feuerbach, Marx, Engels és Hess ellen irányuló méltánytalan, meddő és társadalmilag már meghaladott szűklátókörű, dölyfös és német nemzeti elfogultságú támadásokkal szemben.

A közismert 11 tézis Feuerbachról és a kézirat első fejezete, amelyet Feuerbachnak szenteltek, eredetileg 1845-ben készült el, amikor fenntartásaik ellenére Marx és Engels nem támadják nyíltan Feuerbachot, csak bírálják. *A német ideológia* tehát eredetileg Feuerbach pártján áll, ám a bajorországi vidéki magányban élő filozófus nem volt képes túljutni a kommunizmus kispolgári, elvont humanista-filantrop felfogásán és a társadalmi cselekvés mezejére lépni, amit már a XIX. század első évtizedeiben nagy utópista szocialistái is megkíséreltek — sikertelenül ugyan, de a tudományos szocializmus előfutáiraiként. Szerintük elégtelen az el-

jövő igazságos társadalom beköszöntését hirdetni, annak érdekében cselekedni is kell.

Marx és Engels részéről csak 1846 tavaszán és nyarán kerül sor Feuerbach explicit kritikájára, amit *A német ideológia* I. kötetében utólag igyekeznek véglegesíteni az első Feuerbachról szóló fejezet lényeges átjavításával, 1846 folyamán. Maga a kézirat, illetve nyomtatott formában: vaskos kötet,⁷⁷ hosszú alcíme: „a legújabb német filozófia kritikája képviselőinek: Feuerbachnak, B. Bauernak és Stirner személyében és a német szocializmus kritikája különböző profétái személyében”.⁷⁸ Maga a főcím, amelyet az újabb kiadások csak egymagában közölnek mint *A német ideológia*, nem teljesen hiteles, utólagos lelkiismeretes kézirat-rekonstrukció eredménye.

4. Adam Smith emberfelfogásának lényege

Marx emberfelfogásának kialakításában Adam Smith és az angol klasszikus közgazdaságtan képviselői, sőt kevésbé jelentős követői is fontos szerepet játszottak. Először is Hegelnek az emberre vonatkozó filozófiai rendszerébe foglalva, másodszer pedig amikor Marx kölni újságíráskodása idején (1842—43-ban) rádöbben hiányos közgazdasági ismereteire, s már párizsi tartózkodása idején majd félszáz közgazdaságtudományi művet tanulmányozott át, főleg az angol klasszikus közgazdászok és követők munkáit, francia fordításban. Így franciaországi kitűtése után, amikor papírra veti belgiumi tartózkodása alatt végzett megfigyeléseit és ekkor szerzett kutatásai eredményeit, amelyekből három terjedelmes kézirat maradt fenn (először a Marx-Engels Intézet tette közzé Berlinben, 1932-ben, *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* címmel), Marx már messze előrehaladt a gazdaságtudományban. Ez az ismeretszerzés azonban nem csupán öncélú, hanem az alkotó, bíráló viszonyulás kialakítását szolgálja, gazdasági kérdésekben, valamint a dialektikus és történelmi materialista módszer alkalmazását a társadalmi valóság vizsgálásában — egységes formában közelítve meg a valóságot filozófiai, gazdaságtudományi és társadalomelméleti (ma: szociológiai és politológiai) síkon.

Az angol klasszikus gazdaságtannak Hegel filozófiai rendszerére vonatkozó jelentőségét egy olasz esettanulmány szerzőjének, Pasquale Salvucci idézetével kívánjuk érzékeltetni:

„A klasszikus politikai gazdaságtannak nagy jelentősége van a modern filozófia számára. Erről a tényről Hegelnek *A jogfilozófia alapjai* című művében találhatjuk az eddig legelismertebb nyilatkozatot. Hegel megállapítja, hogy »a képzet konkrétumáról, amelyet embernek nevezünk«, csak akkor beszélhetünk, ha »a szükségletek álláspontján« veszszük őt tekintetbe — ahogy azt Smith és a gazdaságtan nagy teoretikusai teszik. Az emberi szükségletekre és dialektikájukra vetett átható tekintetet szabadítja meg, az »ember« képzetét régi elvontságától. Ettől

a pillanattól kezdve a filozófia, ha emberi és világi akar maradni, nem mellőzheti többé az ember konkrét szükségleteit.

A filozófiatörténet-írás (Márcusa, Löwith, Lukács stb.) sokrétűen bebizonyította, hogy Hegel állandóan a modern politikai gazdaságtan nagy képviselőihez igazodott. Gondolkodásuknak — elsősorban Smith eszméinek — kritikai elsajátítását Frankurtban kezdte, a jénai években mélyítette el, és érett korában, Berlinben is folytatta, már csak azért is, mert közben megismerkedett Ricardo munkásságával. Ismeretes, hogy Hegel, mielőtt elolvasta volna *A nemzetek gazdagságának*, Smith művének német fordítását (1794—96), lelkesen tanulmányozta és kommentálta James Stuart *Inquiry*-ját, ezt a Németországban annak idején közismert művét...⁷⁹

Az idézett Salvucci még hozzáfűzi a következőket is: „Hegelnek az angol filozófiai irodalommal való találkozásai a munka problematikáját illetően nem pusztán a klasszikus gazdaságtan nagy neveihez kötődnek. A német gondolkodó Locke művét is vizsgálta, Locke azonban nem fedezi fel a munka dialektikus jellegét, mint később Hegel. Csupán egyetlen, bár alapvető oldalát ragadja meg: a természet humanizálását a munka révén, ama tevékenység révén, amellyel az ember a természetbe vetít valamit önmagából...⁸⁰

Főművében Smith még az emberi önzést jelöli meg a csere alapvető tényezőjeként és hordozójaként. Ez mindenképpen olyan nézet, amelyet Marxnak nemcsak hogy meg kellett haladnia, de mechanikusan el is kellett vetnie.⁸¹ Így, főművében (röviden rendszerint mint *A nemzetek gazdagságának eredete* jelölve) Smith kifejti (I. kötet, II. fejezet): „... Soha senki sem látta még, hogy egy kutya a másikkal alkudozott volna, vagy csontdarabját kicserélte volna a másikkal. ... A civilizált társadalomban mindenkinek számos ember közreműködésére van szüksége, míg egész élete alig elégséges arra, hogy egypárnak a barátságát kinyerje. A többi állatfajok majdnem mindegyikénél minden teljesen kifejtett egyed tökéletesen független, s nincs szüksége semmi más élő állat segélyére; míg az ember majdnem mindig embertársai segélyére szorul, s ezt hiába várná amannak pusztá jóakarától. Hamarabb célhoz jut, ha kimutatja neki, hogy a maga előnyét mozdítja elő, ha megadja neki azt, amit kér. Mindenki megkísérli ezt az eljárást, aki másnak valami üzletet ajánl. Adj nekem, amire szükségem van, s én is adok, amire neked van szükséged — ez az alapgondolata minden ilyen ajánlatnak, s így kapjuk mi meg másoktól legnagyobb részét azon javaknak, melyekre szükségünk van. A mészárosnak, sörfőzőnek, péknek nem jó akaratától várjuk ebédünket, hanem a saját maguk érdekére való tekintetből. Nem humanitásukhoz, hanem önzésükhöz fordulunk, s nem a magunk szükségletéről, hanem a saját maguk hasznáról beszélünk nekik.”⁸²

Ez az álláspont módosult későbbi etikai-filozófiai művében, a *Filozófiai értekezésekben* (Essays on Philosophical Subjects), azért is hívja fel a figyelmet Salvucci arra, hogy Smith-nél „Az önző szenvedélyek (selfish passions) arra ösztönöznek bennünket, hogy abszolutizáljuk saját

hasznunkat, és mindent (a dolgokat és az embereket) pusztán a magunk személyes előnye szempontjából mérlegeljük. ... az embernek a maga hasznára kell ugyan törekednie, ez azonban nem azt jelenti, mintha a társadalom bárkit is feljogosítana a korlátlan önzésre ... Smith erélyesen elutasítja, hogy az önzést teljességgel átengedjék saját dialektikájának. A közösség rendezett életét, a közösségben pedig az egyént, többek közt az antiszociális szenvedélyek mérsékelt gyakorlására bízta.”⁸³

Adam Smith emberfelfogására jellemző, hogy bár a XVIII. században alakult ki, de angol földön az akkor már tőkés társadalom talaján, közelebb áll Marx emberfelfogásához, mint a Németországban Hegel meg Feuerbach által különbözőképpen megfogalmazott felfogások. Noha Smith az angol polgári rend rideg józanságával mérlegel, és nem részletezi felfogását annyira, mint a későbbi német gondolkodók, az ő emberfelfogása mégis sokkal átfogóbb és jobban megközelíti Marx későbbi totalitásának elvét. Nyilvánvaló tárgyalási módjában az emberi lét társadalmi beágyazottsága jelentőségének figyelembevételére, és a törekvés, hogy az embert mint egyedet és mint a társadalom alkotórészét demisztifikálja. Teszi pedig azért, mert a gazdaságtudományok területén állva az embert nem csak mint közgazdász vizsgálja — noha közismerten a közgazdaságtudomány megalapítójának tekintjük, és négykötetes művének megjelenése óta (1775), számítjuk a politikai gazdaságtannak mint külön tudománynak a kialakulását —, hanem mert Adam Smith filozófus is, és 1751-től a logika, egy évvel később pedig az etika tanára a glasgow-i egyetemen. Ezekből a tárgykörökből is több művet alkotott és jelentetett meg.

Ilyen értelemben összegezi vizsgálódásait Salvucci, amikor megállapítja: „Smith embere »tökéletlen teremtmény, melynek léte rajta kívüli dolgok sokaságától függ«. Szüksége van a világra és a többi emberre. A modern társadalomban, az életszínvonal állandó emelkedésének következményeként, egyre erősödik az egyén függősége a rajta kívüli dolgoktól és mások munkájának közvetítő szerepétől. Szükségletei megsokszorozódtak és tökéletesedtek...”⁸⁴ *Filozófiai értekezések* című kötetének egyik megállapítását idézi Salvucci, amelyben Smith leszögezi: „Nem élhetünk hosszú ideig a világon anélkül, hogy észre ne vennénk a társadalomban, ahol élünk, felebarátaink *tisztelete, hírnevünk, rangunk* jórészt azon múlik, hogy milyen mértékben rendelkezünk külső javakkal a valóságban vagy mások hite szerint.” — Majd tovább kommentálja Salvucci a polgári logika alapján Smith fejtegetéseit az ember, ezúttal az angol polgáriasult társadalom emberének, társadalmiasultságáról: „A közösség közvetítő szerepe keresztezni látszik a természet által elének tűzött célt (az önfenntartáshoz szükséges eszközök keresését). Ugyanis szemlátomást a test fenntartása és egészséges állapota — állapítja meg Smith — a legfőbb cél, amelyet a Természet az egyén gondjaira bíz, a polgári társadalomban viszont az egyén nem elsősorban a létfenntartás biztosítása érdekében keresi a külső javakat, hanem azért, mert tapasztalata szerint ezek vívják ki birtokosuknak a közösség megbecsülését és csodálatát.

Igy hát a közösség által megbecsült javakat keresi, mert ezeknek a birtoklása révén differenciálódik a többiektől a (polgári) közösség szemében, ahogyan Smith mondja . . .⁸⁵

Salvucci elemzésének eredményét Smith emberfelfogása kapcsán — miszerint az ember egyidejűleg természeti és társadalmi lény is — a következőkben összegezi: „Az egyén megszokja, hogy alkalmanként »egy részrehajlás nélkül értékelő harmadik ember szemével lásson és álláspontjáról ítéljen«, méghozzá olyan gyorsasággal, hogy csak ritkán vagy alig van ennek tudatában. Ez a »bennünk lakozó ész vagy öntudat« készlet hangjával az egyént arra, hogy lecsillapítsa a *self-love* (önzés) szertelenségét, felemelkedjen annak tudatáig, hogy ő maga csupán »egyetlen személy a sokaságban«, és ne abszolutizálja saját egyediségét . . . El kell utasítani, hangsúlyozza Salvucci, azt a tézist, hogy Smith emberfogalma egy tökéletesen kiegyensúlyozott, racionális emberre vonatkozik . . . Smith embere részt vesz kereskedelmi és ipari tevékenységével az élet fenntartásában és folytatásában, amit minden élőlény legfőbb feladatává tett a természet. A társadalmi (polgári, rendezett) világ nem a természetes szenvedélyek dialektikájának ösztönös működéséből születik, hiszen szüksége van az emberi bölcsesség (a döntések, az intézmények, a számító előrelátás stb.) közbelépésére is. E mesterséges, de nélkülözhetetlen alkotómunka nélkül (itt önkéntelenül is Hume-ra gondolunk) az ember nem vehetne részt a természet tervének megvalósításában, abban a tervben, amelynek nem pusztá tárgya, hanem felelős és bizonyos határokon belül önálló munkatársa is.”⁸⁶

Jelentős még Adam Smith-nél az, hogy felfigyel és részletezi a munka társadalmi jellegét, hangsúlyozza, hogy a haladás és a munka termelékenységének növekedése a társadalmi munkamegosztásnak és a termelés szakosításának eredménye. Négykötetes gazdaságtudományi művét azzal is kezdi, hogy kifejti: a termelőerők fejlődése a fokozott ügyesség, a szakértelem és az ítélőképeség következtében kifejlődött nagyobb fokú munkamegosztás eredménye. Kertelés nélkül felfedi a munkamegosztás negatív oldalát is, amely a kapitalista termelési viszonyok között az ember egyéniségére is hat. Megállapítja, hogy a munkamegosztás az ember személyiségére oly módon hat, hogy olyan bárdolatlanná és ostobává teszi, amilyené azt csak ember teheti.⁸⁷

Smith emberfelfogása jelentős helyet foglal el egész gondolkodásában. Ezért összegezésként idézzük Salvucci jellemzését, amelyet Smith egész társadalomszemléletére vonatkoztat: „Smith politikai filozófiája az antropológián alapul. Az eredendő (társadalmi, társadalomellenes, egoisztikus) szenvedélyek az »emberi természet« és a valóság, közösségbeli emberi magatartások leírását — a közösségben az ember szenvedélyeit elkerülhetetlenül módosítja a történelmi világ közvetítése: az objektív morál, a társadalmi és politikai intézmények rendszere, a gazdasági világ — annak a filozófiai hagyománynak a keretében kell megértenünk, amely Newtont tekinti legkiválóbb képviselőjének, a természetet pedig bármely (fizikai, állati, emberi) szinten úgy szemléli, mint ami kísérleti módszer-

rel meghatározható és rögzíthető törvények szerint működik. Ebből a szemszögből Smith álláspontja döntő fontosságú hozzájárulás »a humanizmus keretében folyó vitához« (hogy Dal Pra kifejezésével éljünk), amely az »új angol filozófiát« jellemzi Bacontól a XVIII. századbeli nagy angol moralistákig, Hume-ig, Smithig.⁷⁸ A társadalmi célok alapján, amelyekért küzdött az osztályelkötelezettsége miatt, emberfelfogása kapcsán éppen úgy, mint általában egész társadalmi szemléletét illetően, kertelés nélküli elemző módszerével Smith a kérdések viszonylag széles skáláját tárja fel, s így eredményei beépülnek a tudományos szocializmus alapjaiba, anélkül, hogy konklúziókat vonna le, vagy meghatározásokat adna.

Adam Smith emberszemléletének tárgyalásakor is szembevetendő, hogy mennyire összefüggő a marxista, a tudományos szocializmus alapjaiból kiinduló szociológiai szemlélet. A Lenin által feltüntetett három forrásról és három összetevő részről ezúttal is bebizonyosodik, hogy tudniillik nem három vagy négy elkülönült részről van szó, hanem több részegységről, amelyek mint alkotórészek egységes egészet képeznek. Ennek ellenére találkozhatunk olyan magukat marxista szociológusnak tartott emberekkel, akiket figyelmeztetni kell arra, hogy a szociológiában mint a tudományos szocializmus szerves részében mind a fejlődés, mind az elemzés kérdésében összefonódik és egységet képez a szociológiai, a filozófiai, a politikai gazdaságtani és a politológiai tényező. E körülmény világossá teszi, hogy a marxista szociológia nem kizárólag az utópista szocializmusból ered, hanem a társadalmi tudat összes eredményére épül — ezért igazoltan tekinthető az angol klasszikus politikai gazdaságtan és a német klasszikus filozófia is a marxista szociológiának közvetlenül alapot biztosító emberi vívmánynak.⁸⁰

Következő számunkban:

5. A korábbi felfogások Marx által való meghaladása
6. Az elidegenülés és a szocialista humanizmus
7. A marxista emberfelfogás időszerűsége és a XX. századvég...

Jegyzetek

- ¹ Correspondant Picard, Journal de la liberté de la presse, Tribun de peuple
- ² Lásd a trieri gimnázium jelentősebb tanárai eszmei irányzatának és politikai beállítottságának jellemzését és azoknak rendőrségi zaklatását Cornu átfogó négykötetes műve I. kötetében (Auguste Cornu: Marx és Engels 1818—1844. I. kötet, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968, 83—85. oldal).
- ³ Engels ifjúkori, családi, iskolai és környezetének jellemzését lásd többek között: A. Cornu idézett könyve első kötetében, a 147—163. oldalig Engels élete dokumentumokban 1820—1895 (összeállította és kom-

mentálta Manfred Kliem) Kossuth Könyvkiadó, 1980, 37—100. oldal; Jevgenyija Sztjepanova: Engels, Rövid életrajz. Kossuth Könyvkiadó—Progressz Kiadó, 1979, 5—20. oldal; Társszerzők: Friedrich Engels, életrajz; Kossuth Könyvkiadó, Budapest—Kárpáti Kiadó, Uzsgorod, 1974, 13—33. oldal; Predrag Vranicki: Historija marksizma, Treće izdanje, I. knjiga, Naprijed, Zagreb, 1975, 49—58.

⁴ Auguste Cornu: idézett mű, I. kötet, 360. oldal.

⁵ Vlagyimir I. Lenin a Proszvescsenyije című folyóirat 1913. márciusi 3. számában írt K. Marx halálának 30. évfordulójára. A marxizmus három forrása és három alkotórésze című összefoglaló közismert írás, egyes tételével gyakran visszaéltek és önkényesen magyarázták (V. I. Lenin művei, 19. kötet, 1913. március—december; Szikra Kiadás, Budapest, 1955, 3—8. oldal). 1914 július—novemberében írja Lenin a Grant Lexikon felkérésére Marx Károly (Rövid életrajzi tanulmány és a marxizmus ismertetése) című cikkét, amely rövidítésekkel 1915-ben meg is jelenik az említett lexikon 28. kötetének egyik mellékleteként. Teljes terjedelmében először 1918-ban, Moszkvában, külön broszúráként lát napvilágot (Lenin művei, 21. kötet, 1914. augusztus—1915. december; Szikra Kiadás, Budapest, 1951, 31—82. oldal).

⁶ V. I. Lenin művei, 21. kötet, Budapest, 1951. 38. oldal.

⁷ Karl Marx és Friedrich Engels művei, 41. kötet, Engels fiatalkori írásai. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1979.

⁸ Marx levele apjához Trierbe, keltezve: Berlin, 1837. november 10. Karl Marx és Friedrich Engels művei 40. kötet, 1835—1843, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1980, 7—16. o.

⁹ MEM 40. kötet, 12—13. oldal.

¹⁰ Predrag Vranicki: Misaoni razvitak Karla Marxa, Drugo izdanje; Matrica hrvatska, Zagreb, 1963, 35.

¹¹ Lukács György: Adalékok az ifjú Marx filozófiai fejlődéséhez (1840—1844). Először németül jelent meg 1954-ben (magyarul 1957-ben, szerbhorvát nyelven 1976-ban) — Idézve a szerző kétkötetes tanulmánygyűjteménye alapján (II. kötet, 209—300.), amelyet a Magvető Könyvkiadó adott ki 1971-ben Bp-en: Utam Marxhoz, Válogatott filozófiai tanulmányok címen. II. 212. oldalon.

¹² Így Auguste Cornu idézett könyve I. kötetének 86. oldalán.

¹³ Karl Marx: Od filozofije do proletarijata. Izabrani tekstovi 1838—1843 (Priredio: Gajo Petrović; Školska knjiga Zagreb, 1975, 11.

¹⁴ MEM 40. kötet, 4. oldal.

¹⁵ MEM 40. kötet, 5—6. oldal.

¹⁶ Nikolaj Ivanovič Lapin: Mladi Marks. Mladost, Beograd, 1984; str. 20. -- A. Cornu I. kötet, 108. és 134. oldal.

¹⁷ MEM 40. kötet: Marx levele apjához, 1837. nov. 10, 12—13. és 14. oldal.

¹⁸ MEM 40. kötet, 19—248. oldal.

¹⁹ MEM 40. kötet, Marx levele apjához, 1837. november 10, 13. o.

²⁰ MEM 40. kötet, 352—354 (Eredeti németben: MEGA I. rész, 1. kötet, 2. félkötet, 41. oldal és tovább) — a magyar nyelvű fordítást Cornu kötetéből idézzük, mert noha szabadabb átköltésű, mégis közérthetőbb (A. Cornu, I. könyv, 135. oldal).

²¹ MEM 40. kötet, 12. és 14. oldal.

²² Lukács György: A fiatal Hegel, A dialektika és az ökonómia összefüggé-

- seiről. Kossuth Könyvkiadó—Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976, 12—16. oldal.
- ²³ Ernst Bloch: Subjekt-Objekt, Objašnjenja uz Hegelovu filozofiju; Drugo, prošireno izdanje (Uvodna studija: Gajo Petrović, Bloch i Hegel ili mogućnost filozofskog sistema danas, Naprijed, Zagreb, 1975, 4.
- ²⁴ E. Bloch idézett szerbhorvát nyelvű könyve alapján, 12. oldal.
- ²⁵ Karl Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből; Második változatlan kiadás; Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1970; (Harmadik kézirat) 10. oldal.
- ²⁶ Lukács a fiatal Hegelről írt már idézett esettanulmánya, 1976-os kiadás, 454. oldal.
- ²⁷ Arseni Gulyga: Georg Wilhelm Friedrich Hegel. Verlag Philipp Reclam jun. Leipzig, 1980, 74—81. Seiten.
- ²⁸ Hegel: A szellem fenomenológiája, fordította: Szemere Samu (Első kiadás, 1961) változatlan utánnyomás 1973, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961; („Az önmagából való bizonyosság igazsága”, című rész), 100. oldal.
- ²⁹ Hegel idézett Fenomenológiájának kiadása, („Az eszes öntudat megvalósulása önmaga által” című rész), 183. oldal.
- ³⁰ Hegel idézett Fenomenológiájának kiadása („A felvilágosodás harca a babonával” című rész), 289. oldal.
- ³¹ Hegel: Idézett mű, 105—106. oldal.
- ³² Hegel: Idézett mű, 106. oldal.
- ³³ Lukács Hegel esettanulmányának idézett kiadása, A „külsővéválás” mint „A szellem fenomenológiájá”-nak központi fogalma című fejezet; idézett kiadás, 536—567. oldal.
- ³⁴ Lukács idézett műve, 537—538. oldal.
- ³⁵ Lukács idézett műve, 538. oldal.
- ³⁶ Valószínűleg így fordítanak le magyarra, tekintettel, hogy a magyar nyelvű Hegel-fordításban és Lukács németül írt idézett Hegel esettanulmányában is a fordítók megmaradtak a „szubjektum” és az „objektum” kifejezéseknél.
- ³⁷ Gajo Petrović: Bloch i Hegel ili mogućnost filozofskog sistema danas. Megjelent Ernst Bloch: Subjekt-Objekat, Objašnjenja uz Hegelovu filozofiju. Drugo prošireno izdanje, Naprijed, Zagreb, 1975, 8—9.
- ³⁸ Uo. 12. oldal.
- ³⁹ Karl Marx Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből; Második, változatlan kiadás, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1970, 104. és 105. oldal.
- ⁴⁰ Uo. 105. oldal.
- ⁴¹ Lukács idézett műve, 327. oldal.
- ⁴² Bogdan Šešić: Razvoj i savremeni problemi filozofije marksizma. Treće, ispravljeno i dopunjeno izdanje, Zavod za izdavanje udžbenika i nastavna sredstva, Beograd, 1980, 21.
- ⁴³ D. F. Strauss: Das Leben Jesu (Jézus élete). I—II. kötet; Tübingen, 1835. és 1936.
- ⁴⁴ B. Bauer: Kritik der Geschichte der Offenbarung (A kinyilatkoztatás történetének bírálata); B. Bauer: Herr dr. Hengstenberg. Kritische Briefe über den Gegensatz des Gesetzes und des Evangeliumus (Dr. Hengstenberg úr. Kritikai levelek a törvény és az evangélium ellentétéről), Berlin 1839); B. Bauer: Kritik der evangelischen Geschichte der Johannes

- (János evangéliumi történetének kritikája) 1840.; B. Bauer: Kritik der evangelischen Geschichte der Synoptiker und des Johannes (A szinoptikusok és János evangéliumi történetének kritikája) 1841—1842.
- ⁴⁵ 1852-ben Berlinben jelenik meg Bruno Bauer összefoglaló műve *Die theologische Erklärung der Evangelien* (Az evangéliumok teológiai magyarázata) címmel.
- ⁴⁶ Nikolaj Ivanovič Lapin: *Mladi Marks. Mladost*, Beograd, 1984, 74.
- ⁴⁷ Die Posaune des jüngsten Gerichtes über Hegel, den Atheisten und Antichristen (Az utolsó ítélet harsonája Hegel, az ateista és antikrisztus felett), Lipcsében két részben (1941-ben és 1942-ben) névtelenül megjelent pamflet; Bruno Bauer munkája, melynek első része elkészítésében Marx is közreműködött.
- ⁴⁸ A hegeli filozófia kritikájához, lásd. magyar nyelven: Ludwig Feuerbach, *Filozófiai kritikák és alapelvek* (Utószó Ágh Attilától, 425—480. oldalig), Magyar Helikon, Budapest, 1978, 89—163, 399—408. oldal.
- ⁴⁹ Feuerbach: A kereszténység lényege. Harmadik változatlan kiadás, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983. 40—41. oldal.
- ⁵⁰ Feuerbach idézett művének 1983. kiadása, 21—22. oldal.
- ⁵¹ Feuerbach idézett művének 1983. kiadása, 23. oldal.
- ⁵² Predrag Vranicki: *Misaoni razvitak Karla Marksa*. Drugo izdanje, Matica hrvatska, Zagreb, 1963. 66.
- ⁵³ Anekdota zur neuesten deutschen Philosophie und Publizistik.
- ⁵⁴ Előzetes tézisek a filozófia megreformálásához (Vorläufige These zur Reformation der Philosophie), lekötölve: Feuerbach, *Filozófiai kritikák és alapelvek*. Magyar Helikon, Budapest, 1978, 207. oldal.
- ⁵⁵ Feuerbach: A kereszténység lényege. 1983. 48—49. oldal.
- ⁵⁶ Idézett mű (1983-as kiadás), 428. oldal.
- ⁵⁷ Roger Garaudy: U povodu Marxovih „Rukopisa iz 1844” i nekih filozofskih eseja (Althusserovi članci i knjiga Luciena Sevea), megjelent a Vjekoslav Nikecin szerkesztette szöveggyűjteményben a zágrábi Naše teme kiadásában, 1971-ben „Otvoreni marksizam” címen, 100. oldal.
- ⁵⁸ Előszó a II. kiadáshoz (1843. március 31-én), A kereszténység lényege idézett kiadása, 16. oldal.
- ⁵⁹ Uo. 16. és 17. oldal.
- ⁶⁰ Uo. 318. oldal.
- ⁶¹ Ludwig Feuerbach: *Filozófiai kritikák és alapelvek*. Magyar Helikon, Budapest, 1978. 241., 343 és 345. oldal.
- ⁶² MEM 21. kötet (1883—1889), Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1970., 261. oldal.
- ⁶³ MEM 21. kötet, 262. oldal.
- ⁶⁴ Ágh Attila: Utószó, megjelent: Feuerbach, *Filozófiai kritikák és alapelvek*. Magyar Helikon, Budapest, 1978, 427. oldal.
- ⁶⁵ Predrag Vranicki: *Misaoni razvitak Karla Marxa*. Drugo izdanje, Matica hrvatska, Zagreb, 1963. 67.
- ⁶⁶ Franz Mehring: *Karl Marx, Életrajz*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1982, 83. oldal.
- ⁶⁷ Ágh Attila: Utószó az idézett 1978-as Feuerbach kiadványban, 452. oldal.
- ⁶⁸ Ágh Attila idézett utószó, 453. oldal.
- ⁶⁹ Ágh Attila, uo. 454—455. oldal.
- ⁷⁰ Franz Mehring idézett műve, 1982-es kiadás, 84. oldal.

- ⁷¹ Marx Ludwig Feuerbachhoz Bruckbergbe. MEM 27. kötet, Levelek 1842—1851. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1971, 400. oldal.
- ⁷² (Friedrich Engels): A kommunizmus gyors előrehaladása Németországban. MEM 2. kötet, 1844—1846. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1958, 484. oldal.
- ⁷³ Friedrich Engels: Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége. MEM 21. kötet, 1883—1889. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1970., 261. oldal.
- ⁷⁴ Mehring idézett 1982-es kiadású Marx-monográfiája 84. oldal.
- ⁷⁵ Marx Arnold Rugéhoz, Drezdába, MEM 27. kötet, levelek 1842—1851. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1971. 392. oldal.
- ⁷⁶ Ágh Attila idézett utószó Feuerbach írásainak 1978-as kiadásához, 476—477. oldal.
- ⁷⁷ A Magyar Helikon (Budapest, 1974) kiadásában Karl Marx és Friedrich Engels: *A német ideológia* kötet 796. oldal terjedelmű.
- ⁷⁸ MEM 3. kötet 1845—1846. Kossuth Könyvkiadó, 1960, 11. oldal.
- ⁷⁹ Pasquale Salvucci: Adam Smith politikai filozófiája. Filozófiai tanulmányok (első olasz kiadás 1966-ban), Gondolat, Budapest, 1976, 112—113. oldal.
- ⁸⁰ P. Salvucci: Idézett mű, 120. oldal.
- ⁸¹ Rehák László—Ana Tot: Szociológiai témák Adam Smith *A nemzetek gazdasága* című művében. *Létünk*, V. évfolyam, 5—6. szám, 1975. szeptember—december, 114. oldal.
- ⁸² Smith Ádám: Vizsgálódás a nemzeti vagyonosság természetéről és okairól (Bevezetéssel Kautz Gyula által). Második, olcsó kiadás, Pallasz Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, 1899, 16—17. oldal.
- ⁸³ Salvucci: Idézett mű, 38—39. oldal.
- ⁸⁴ Salvucci: I. m., 40. oldal.
- ⁸⁵ Salvucci: I. m., 51. oldal.
- ⁸⁶ Salvucci: I. m. 94., 170. és 110—111. oldal.
- ⁸⁷ Rehák L.—A. Tot, idézett tanulmány, 114—115. oldal.
- ⁸⁸ Salvucci: i. m. 37. oldal.
- ⁸⁹ Rehák L.—A. Tot, idézett tanulmány, 113—114. oldal.

Tóth Lajos

AZ INTÉZMÉNYESÍTETT OKTATÁSON KÍVÜLI NEVELÉS ÉS OKTATÁS

1. CSALÁDI NEVELÉS

Társadalmunkban és általában a felgyorsult élet keretében a családban is az utóbbi évtizedekben komoly változások mentek végbe. Egyesek a család válságáról beszélnek. A régi patriarchális viszonyok maradványainak fokozatos felszámolásával a családban az apa „egyeduralma” helyett rendszerint két- (helyenként: több-) központú családi „tűzhelyek” jöttek létre. Az ilyen irányú változások intenzitása jelentős mértékben függ a család műveltségi szintjétől és a családi élet demokratizálódásának fokától. Sok családban ez a demokratizálódás, a szabad, egyenjogúságon alapuló légkör egy másik végletbe ment át. Oda vezetett, hogy a gyermekek senkitől sem függnek, illetve „tartanak”, nem tisztelik eléggé a szülői tekintélyt, aminek nevelési szempontból igen káros következményei lehetnek. A családok nagy számában bekövetkező felbomlási fokozatok (válások) által szaporodott a nevelés tekintetében elhanyagolt gyermekek száma. A jobb létért, a magasabb életszínvonalért folyó küzdelemben sok családban a nevelés többé-kevésbé háttérbe szorult. Nem kicsiny az olyan szülők száma, akik úgy vélik, hogy a jobb életfeltételek, az anyagi javak bősége mindent pótol. Közben nem veszik észre, vagy nem akarják észrevenni, hogy az érzelmi kapcsolatok lazulása a családtagok közötti kölcsönös bizalmatlansághoz és elhidegüléshez vezethet.

A családi nevelés fontosságát senki sem vonja kétségbe; a szakemberek különösen a személyiségalkítás kezdeti fázisaiban tulajdonítanak elsődleges szerepet a családnak. Erről gazdag szakirodalom tanúskodik, amely azonban ritkán jut el a szülőkhöz. Legfontosabb mozzanatként — a családi nevelés alappilléreként, legfőbb erejeként — a családtagok között kialakult érzelmi kapcsolatokat, a gyermek szeretetigényét emelik ki. Ezt semmiféle más szervezet, tényező, vagy közösség nem pótolhatja teljesen. Itt bontakoznak ki személyiségjegyei, itt tanulja meg a társadalmi élet viselkedési és társalgási szabályait, s alakul át társadalmi lénné; itt sa-

játítja el a beszédet, a szokásokat, itt ébred rá, hogy az emberi együttélésnek szabályai vannak, és abból bizonyos követelmények erednek. A családban fektetik le a gyermek erkölcsi magatartásának alapjait, itt ébresztgetik érdeklődését, és igyekeznek ezt a maguk módján kielégíteni: kérdéseire választ adni, problémáira megoldást találni.

Tudatában vannak-e a szülők nevelői szerepkörük fontosságának? Erre az igen fontos kérdésre a válasz csak globálisan, általánosítva lehet egyértelműen igen. Minden szülő érzi, tudja, hogy reá ilyen feladatok is hárulnak, azonban ők ezt — műveltségi szintjüktől, tájékozottságuktól és családi hagyományaiktól függően — különbözőképpen értelmezik és valósítják meg.

A legtöbb szülőben kialakul egy olyan törekvés, és megfogalmazódik egy olyan cél, miszerint gyermekéből különb embert fog nevelni, mint amilyen ő. Ez azonban a legtöbb esetben a magasabb képzettségi szint és az ezzel járó (feltételezett) nagyobb anyagi jólét elérését, mintsem a személyiség magasabb fejlettségi szintjét jelenti sokak felfogásában. Ősi problémát képez, hogy a szülőket (legalábbis nagy többségüket) nem képesítik, nem készítik fel nevelői szerepkörük betöltésére. Ezért a családi nevelés, amelyben a szülők egyéni felfogása, „nevelési elvei” érvényesülnek, nem lehet mentes az ingadozásoktól, ösztönzésektől és egyéb hibáktól. A legtöbb családban a hagyományokon, az elődöktől átvett módszereken, eszközökön alapszik, illetve arra támaszkodik, így sok elavult vonást hordoz magában. A nevelés, a személyiségformálás olyan bonyolult folyamatok sora, amelyekben állandóan több tényező és körülmény játszik közre, így szinte lehetetlen hibátlanul végezni. Különösen ha olyan, nem képesített személyek végzik, akik a nevelés alanyát, a gyermeket sem, és a neveléssel kapcsolatos elveket, elméleti tételeket sem ismerik eléggé. Ez persze nem mentesít egyetlen szülőt sem a neveléssel járó felelősség alól.

Ilyen helyzetben vannak tehát a szülők, akik rendszerint a legjobb tulajdonságokat kívánják gyermekeiknél kialakítani, de ahhoz nem rendelkeznek a szükséges elméleti támponttal, és sokszor kellő tapasztalattal sem.

Ebben a fejezetben a családi nevelésnek csak néhány, lényeges és időszzerű kérdését érintem. Mindenekelőtt óvni kívánom a családokat, hogy a nevelés terén ne támasszanak önmaguk iránt túlzott, nem reális követelményeket, ne vállalkozzanak a lehetetlenre: eddigi mulasztásaik és hibáik gyors pótlására és kiküszöbölésére. Természetesen, a másik végletet — a passzivitást, a nevelési kudarcukba való beletörődést — is helytelennek, elfogadhatatlannak tartom. A kitűzött célok, az önmagunkkal szemben támasztott elvárások legyenek minél realisabbak.

Elsősorban az adott *nevelési feltételek, körülmények mérlegelésére és megváltoztatására* vállalkozhatnának a szükségleteknek megfelelően, ami egyben nevelőmunkájuk elemzését, értékelését is magában foglalná. Az életfeltételekből, a gyermek érésének és fejlődésének biztosításából, a család szocioökonómiai státusának a nevelésben kifejezésre jutó elemeiből

indulhatnak ki, hogy aztán bonckés alá vehessék a családban kialakult generációs és személyi kapcsolatokat és az uralkodó légkört is. Sok szülő egyéni tapasztalatai alapján is rájön, legalábbis sejti, hogy gyermeke (a kisgyermekkorban, de részben később is) őt (illetve őket) utánozza, az ő viselkedésmódját követi — vele akar azonosulni. A pszichológia ezzel részletesen foglalkozik, és (rendszerint) felhívja a szülők figyelmét *a példaadás, a jó példa fontosságára a családi nevelésben*. Sokszor a szülők nincsenek is tudatában, mi mindent figyel meg a gyermek viselkedésükben, eljárásaikban — az étkezéstől, beszédmódjuktól, a testápolásuktól kezdve egészen viselkedésmódjukig, munkavégzésükig.

A családi nevelés szempontjából különös jelentőségű a családtagok egymáshoz való viszonya: az egymás iránti bizalom, megbecsülés, tapintat, segítőkészség. A gyermek fejlődésének következő fázisaiban úgyszintén igen jelentős a családban kialakult értékorientáció, hiszen a gyermek elsősorban a családban sajátítja el a társadalom értékrendjét. Ezen a téren manapság, a bekövetkezett változások, „törések”, bizonyos fokú tájékozatlanság folytán, a felnőtteknek is elég nehéz eligazodniuk, ezért a szülőknek nagyon óvatosaknak, körültekintőeknek kell lenniük, amikor gyermekükkel erről beszélgetnek, ezt mérlegelik és ilyen (pozitív) értékeket kívánnak beléjük átültetni.

Legfőképpen a családi nevelésben előforduló hibákat és mulasztásokat kell (időnként) nyíltan feltárni, hogy az egész család összefogásával sor kerülhessen azok kiküszöbölésére.

A családi nevelésben előforduló, többé-kevésbé tipikus hibák

Mivel a családban, a családi nevelésben végbemenő változások a társadalom életében bekövetkezett változások függvénye — sok esetben tükröképe —, így az anyagi jólét, az életszínvonal emelkedése (a hatvanas és a hetvenes években is) sok családban maga után vonta a *kényeztetés* „elburjánzását”. Nagyon sok szülő, tévesen, abból a megfontolásból indult (és indul) ki, hogy „ha már nekem gyermekkoromban a sors nem adott meg bizonyos javakat (csokoládét, játékszereket, motorkerékpárt, esetleg gépkocsit), akkor ezt most legalább a gyermekeimnek megadom”. Ilyenkor a szülő nem is gondol arra, hogy a kényeztetés milyen káros következményekkel járhat — a kisebbségi érzés, agresszivitás stb. kialakulását vonja maga után —, és hogy annak, amikor a gyermek a család „kis és nagy zsarnokává” válik, jórészt ő maga is érezni fogja a visszahatását: a kellő tisztelet és segítőkészség hiányát, a zsarolásban tornyosuló igényességet gyermeke részéről.

A kényeztetés lényegében egy másik gyakori nevelési hiba, a *következtetlenség* eredménye, amely leginkább *a helytelen jutalmazásban*, a gyermek és ifjú ésszerűtlen elhalmozásában, a vele szemben tanúsított túlzott *engedelmességben* — hibáinak elnézésében, sőt elkendőzésében —

jut kifejezésre. Megnyilvánul ebben a szülők gyermekük iránti kötelezettségének téves felfogása és megvalósítása is. A szülők gyakran tévesztik szem elől, hogy a jutalmazás (és a büntetés) egyben értékelés, megerősítés is, és ezáltal fontos motiváló hatása lehet.

A túlzott engedékenységnak a másik véglete a *túlzott szigor*, amely túlméretezett követelményekben, elvárásokban, állandó idomításba átmenő figyelmeztetésekből, az állandó dorgálásban, fenyegetésben és túl szigorú *büntetésekben* nyilvánul meg. A gyermekek állandó „sakkban tartása”, kényszerítése, korlátozása, megrövidítése több rossz tulajdonságot és attitűdöt, viszonyulást (állásfoglalást) alakít ki. Az ilyen módszerek alkalmazásával összefüggésben szokták emlegetni a különböző *szülőtypusokat*:

— az önkényes, „abszolút tekintélyt” képező, túl szigorú, sőt kérlelhetetlen szülőt,

— ellenpólusát: a „vajszívű” engedékeny, illetve nemtörődő — gyermekét elhanyagoló szülőt, és

— a kettő között helyet foglaló: következetes demokratikus, gyermekével törődő, együttérző, sorsáért, fejlődéséért felelősséget vállaló, saját hibáit is bevallani kész szülőtypust.

Kellő önbírálat és tájékozottság (értékelő kritérium) birtokában minden szülő képes saját magatartását, álláspontjait, nevelési módszereit felmérni és azokon változtatni. Ez voltaképpen az egész család ügye és gondja, hiszen a családon belül, a nagyszülők és testvérek nevelői tevékenységét, szerepvállalását is beleértve, többször különböző típusok „kereszteznek” egymást és ellensúlyozza egyik a másikat, ami jó és rossz irányban egyaránt megnyilvánul.

E típusok felsorolásával egyben a családi nevelésnek még egy jellemző hibáját említem: a *gyermek elhanyagolását*, drasztikusabb esetekben — *mellőzését*. Felelőtlen magatartásról van itt szó, amit egyes szülők nagy elfoglaltságukkal igyekeznek önmaguk előtt (és gyermekeik előtt is) megokolni azzal, hogy a felelősséget gyermekük fejlődéséért, az életükben bekövetkezett törésekért rendszerint az iskolára és a társadalomra hárítják.

A családi nevelés területei, főbb irányai

A családi nevelés felöleli a nevelés összterületét, a személyiségformálás összes komponensét. Vannak azonban bizonyos súlypontjai, fő irányai, amelyek részben a gyermek fejlettségi foka, részben a szülők lehetőségei, a család társadalmi és anyagi helyzete, valamint a gyermeknél előforduló fogyatékoságok, nevelési problémák határozzák meg.

Említettem már a család szerepét a gyermek magatartásának és kultúrszokásainak kialakításában, amelyekhez szorosan tapadnak a higién-

nikus, a test ápolásával és az egészségvédelemmel kapcsolatos szokások. A szokások hosszan tartó, következetes ellenőrzéssel, többszörös értékeléssel (megerősítéssel) és példaadással alakíthatók ki.

A családi nevelés egyik fontos feladata a gyermek *szocializálódásának* elősegítése, amivel előkészítik a társadalmi életre, a különböző közösségekbe való beilleszkedésre, szociális kapcsolatok kialakítására. Ehhez nem elegendők a család felnőtt tagjai, akiktől a viselkedés szabályait elsajátítja. Kortársakra is szükség van, hogy játék közben érezze, mit jelent másokhoz idomulni, másokkal együttműködni. Az „egykek” ebből a szempontból rendszerint hátrányban vannak, de ezt a hátrányt is pótolni lehet ilyen kapcsolatok (szituációk) létrehozásával (szomszédgyerekek erre igen alkalmasak). Ilyen „előjáték” után aztán a gyermek már könnyebben illeszkedik bele az óvodai (napközis) csoportokba, és a szocializáció folyamata nála zökkenésmentesebben, eredményesebben megy végbe.

A családi nevelés egyik legjelentősebb területe a *munkára nevelés*. Ezt a kérdést Komlói Sándor tudományos formában vizsgálta, és sok érdekes, alkalmazható megállapításra jutott.

Már a 3 éves korig tartó kisgyermekkorban, de különösen az óvodáskorban, amikor a gyermek mozgásos fejlődése és a különböző használati eszközök (szerszámok) használata ezt lehetővé teszi, a játék mellett és ahhoz szorosan kötődve, kezdetét veheti a munkára nevelés. Meghatározott feladatokat lehet a gyermekre bízni, amelyek saját ruházatának, lábbelijének, játékszereinek, fekvőhelyének a rendbentartására vonatkoznak.

Később a gyermek fokozatosan beleilleszkedhet a családi munkamegosztásba, és fejlődésével, erősödésével összhangban mind összetettebb, nehezebb feladatokat vállalhat. Az alapvető kérdés itt az, hogy létezik-e egyáltalán munkamegosztás a családban; milyen a szülők példaadása ezen a téren?

A legtöbb családban a gyermek bizonyos információkhoz jut a szülőknek a munkahelyükön, munkaszervezetükben való helytállásáról, szakmai, dolgozói értékeiről, illetve fogyatékoságairól. Hall az ottani viszáltságokról, ellentmondásokról, a munka szerinti díjazás terén felmerülő problémákról. Tudomást szerez szüleinek nehéz, becsületes munkával vagy esetleg könnyű („kerülő”) úton történő pénzkeresetéről. Mindez a serdülőkortól kezdve nagy hatással lehet rá.

A munkával kapcsolatos hobbyk, általában a hasznos hobbik, amelyek a gyermeknél kialakulnak, rendszerint a családban is keresik a maguk támpontjait, „kiélési” formáit. Sokszor a család anyagi lehetőségein is múlik, mennyiben tud a gyermek kedvében járni és fejlődését elősegíteni pl. a modellezéshez, rádióamatőrséghez munkaterem (műhely) vagy munkasarkok biztosításával, a szükséges szerszámok, gépek és anyag előteremtésével.

Fontos, hogy a gyermek fizikai munkát is végezzen: a kertben, a nyaralónál, a falun élő rokonoknál, hogy semmiféle munkát ne szégyelljen,

hogy minden munkát örömmel, készségesen vállaljon. Ez már a munkára nevelés eredményességét bizonyítja.

A munkával szoros kapcsolatban van a *helyes, ésszerű időbeosztás*, amire ugyancsak kiskorától szoktatjuk a gyermeket, hogy később mindenre — tanulásra, játékra, szórakozásra, a család munkájában való részvételre, olvasásra, tv-nézésre stb. — jusson ideje.

Hogy miben segíthetnek a szülők gyermeküknek a tanulásban, arra vonatkozóan az iskolában rendszerint sok jó tanáccsal látják el őket. Előszörban a munkaszokások kialakításában, a helyes időbeosztásban, az ésszerű, hatékony tanulási módszerek alkalmazásában, az ellenőrzés gyakorlásában — ami később a gyermekek többségénél önellenőrzésbe megy át —, egy szóval az aktív, eredményes tanulás feltételeinek biztosításában. Erre vonatkozólag és általában a szülők szerepének megvilágításában, Ljubica Prodanović könyvében sok jó tanácsot és elfogadható nézetet találunk.

Ezzel kapcsolatban több fontos feladat hárul még a szülőkre és a felnőtt családtagokra:

- a gyermek fejlődésének, tanulmányi előmenetelének állandó követése, ami a szülőket az iskolával való együttműködésre utalja, és

- a gyermek motiválása, bátorítása, serkentése — megerősítése —, amivel a szülők segítik felmerülő nehézségei áthidalásában, az esetleges kudarcok enyhítésében — növelik munkakedvét, önbizalmát.

A gyermeknél erőt adó motiválás összefügg bizonyos (lehetőségekből, adottságaikból eredő, pozitív) ambíciók és aspirációk (becsvágy, buzgóság, törekvés) kialakításával. Nem a szülők esetleges nagyravágásának a gyermekbe való átültetésére gondolok, hanem a reális érvényesülési vágy és a gyermek sorsának alakulására ható nemes törekvések táplálására, kialakítására, ami a pályaválasztással is szorosan összefügg. A vágyak, törekvések és a gyermek adottságainak, hajlamainak összhangjára kellene minden családban törekedni, és az egyes szakmákkal kapcsolatos, a jövő lehetőségeit, kilátásait feltáró tájékozottság birtokában — amelyet a szülők előszörban az iskolában és a korszerű tájékoztatási eszközök révén szerezhetnek meg — kerülhet sor a végleges döntésre: a pályaválasztásra. Ez a gyermek és a szülők, valamint az iskola és a társadalom közös ügye és gondja. Ma már az „irány az egyetem” jelszó mind kevésbé tűnik sokaknál reálisnak és célszerűnek.

A 13—14 éves korban kezdődő *kamaszkorban* — amikor a gyermek önállóvá, bírálóvá, ingerlékenyvé és a maga módján lázadóvá válik — a családi nevelésben is rengeteg új keletű (és már előzőleg is felvetődött) probléma merül fel az ifjúvá váló gyermek erkölcsi felfogásában, magatartásában és a nemi érésével kapcsolatosan. Sok családban ilyenkor bizalmatlanná, ingadozóvá válnak a gyermek iránt, nem tudnak mit kezdeni egyes fellépéseivel, követeléseiével, és némi elhidegülés következhet be szülő és gyermek között. A szülőkből többször olyan téves benyomás alakul ki, hogy gyermekük többé nem igényli szeretetüket, támogatásukat — a maga külön világát éli. Ugyanakkor hányszor megtörté-

nik, hogy a családját ideiglenesen elhagyó gyermek bizonyos idő elteltével visszatér a családi tűzhely melegébe.

A gyermek gyakran új baráti kapcsolatokat alakít ki, igaz barátokra vágyik, és a másik nem iránti érdeklődése, vonzódása is mindinkább kifejezésre jut. Ebből különböző konfliktushelyzetek adódhatnak. A szülők helytelenül járnak el, ha gyermekük „különcködésére” a tilalmak, fenyegetések özönével reagálnak. Elfogadhatatlan az is, ha egyéni problémáikról, a társadalmi valósággal, ellentmondásokkal kapcsolatos kétségeikről, többször éles bírázataikról nem hajlandók vele egyenrangú félként, komolyan tárgyalni.

A kiút, a helyes megoldás csupán az őszinte *párbeszédre*, a meghitt, nyílt problémafeltárássra és annak alapos megvilágítására épülhet. Ezek a beszélgetések a családi környezetben gyakran válhatnak ideológiai, politikai jellegűvé, így a világnézeti és politikai nevelés szolgálatába lehet őket állítani (amennyiben a szülők erre képesnek érzik magukat). Az ifjúkorban, a felnőtté válás korában az ilyen beszélgetésekre még nagyobb szükség van. Akkor már felmerülhet a pályaválasztás, sőt később a családalapítás kérdése is (a pályaválasztásról mindig idejekorán, annak korhatárától függően kell beszélgetni). A fiatalok ekkor már többé-kevésbé önállósulnak — ilyennek kell őket elfogadni.

Sok családban kellő (vagy bizonyos) gondot fordítanak a gyermek *esztétikai nevelésére*: jó ízlésének alakítására, érzelmi világának gazdagítására. A lakás berendezését, díszítését, rendben tartását, a családtagok ruházkodását is igyekeznek ennek szolgálatába állítani. A szülők elbeszélgetnek gyermekükkel egy-egy film, könyv, képkiallítás művészi értékéről — eszmei-erkölcsi mondanivalójáról —, magukkal viszik képzőművészeti kiállításokra, moziba, színházba. Mások viszont nem érzékelik eléggé ennek fontosságát családi otthonuk díszítésében sok a giccses tárgy stb. Nem ritka eset, hogy a szülők divathajszolással, sznobizmussal nyújtanak rossz példát gyermeküknek. A példa ereje az esztétikai műveltség kialakításában is igen jelentős.

Komoly szerepet vállalhatnak a szülők gyermekük *technikai műveltségének* fejlesztésében. A közeljövőben már sok családban a számítógép hozzáférhető eszközzé válik, ami ezt a feladatot még időszerűbbé teszi.

Fontos a *testi kultúra* (sportműveltség) fejlesztése, és nem utolsósorban az *értelmi képességek*, az önálló gondolkodás, az alkotásvágy kibontakoztatása, továbbá a takarékosagra való nevelés (zsebpénz bevezetése), a hasznos könyvek olvasására (és vásárlására) való szoktatás, valamint a környezetvédelemre, a természet szeretetére való nevelés, amit a család közös kirándulásai, portyázásai, nagyszerűen szolgálhatnak.

Felszínes hozzáállással és felemás megoldásokkal tehát a nevelés terén nem sokat lehet elérni. A külső hatások belsővé válása, tudati tartalommal válása csakis alapos, kitartó nevelőmunkával érhető el.

Tudatában vagyok annak, hogy a sok felsorolt követelménynek, tennivalónak egy családban sem tudnak maradéktalanul eleget tenni. Fő az,

hogy mindenütt a gyermek személyiségének minél harmonikusabb kialakítására, becsületes életmódjának egyengetésére törekedjenek.

Ebben a fejezetben főleg a családi nevelés fogyatékoságaira igyekeztünk rámutatni. Kétségtelen, hogy a családi nevelésben majd minden környezetben sok jó vonást, pozitív törekvést, hatékony eljárást lehetne felfedezni. Érdemes volna mindezt behatóan tanulmányozni és közkinccsé tenni.

Társadalmi fejlődésünk érdeke azt sugallja, hogy a szülők gyermekük iránti kötelezettségeit törvényileg is szabatosabban kellene meghatározni.

Végül Füle Sándor nyomán a családi nevelés értékelésére javasolt szempontokat, kritériumokat sorolom fel:

„1. Vizsgáljuk meg, hogy a gyermek, mint a család teljes jogú tagja, megkapja-e az ezzel járó őszinteséget és bizalmat?

2. Össze tudjuk-e egyeztetni a szülői szeretetet, a követeléseket és a szülői felelősséget?

3. A családi élet jó légkörére kölcsönösen vigyáznak-e a szülők és a gyermekek?

4. El tudjuk-e kerülni a családi nevelés túlzásait: a kényeztetést és a túlzott szigorúságot?

5. Sikerült-e kialakítani a szülők között egységes nevelési eljárásokat?

6. A szülő és a gyermek kapcsolatában vajon a megértés, az öröm és a boldogság a legszorosabb összekötő kapocs?

7. Kellőképpen nevelünk-e önállóságra már a legkisebb kortól kezdve?”

2. A TELEVÍZIO A NEVELÉS SZOLGÁLATÁBAN

Mindössze négy évtized múlt el azóta, amióta a televízió terjedni kezdett a fejlett világban és a tájékoztatás fontos eszközévé vált. Az iskolatelevízió csak az ötvenes évek elejétől vált jelentős kiegészítő tényezőjévé a tanulóifjúság iskolai képzésének — nevelésének.

Azóta, különösen az utóbbi egy-két évtizedben, a televízió nálunk is életünk szerves részévé vált. Általa tartalmasabbá tesszük mindennapjainkat — gyakran járul hozzá kedélyállapotunk javításához, gondjaink elűzéséhez. Vidámabbakká tesz bennünket, hozzájárul munkaképességünk fokozásához. Általa válunk tájékozottabbakká, nyerünk bepillantást a világpolitika zajlásába, a tudomány világába, népek életébe és fejlődésébe. Közvéleményformáló ereje is óriási.

Ugyanakkor gyenge, unalmas műsoraival, felszínes tájékoztatásával, „mellébeszélésével” sok bosszúságot is okozhat számunkra. Egyeseknél fennáll a veszély — vagy már be is következett —, hogy a televízió rabjává válnak, hogy nem tudják az életüket nélküle elképzelni; üresnek tartalmatlannak tartják az olyan napot, amikor nincs alkalmuk az ekrán elé ülni.

A televízió okozója lehet bizonyos villongásoknak, ellentéteknek a családban, amikor az egyes családtagok más-más műsorszámokat akarnak nézni. Építő jellegű, érdekes vitákat is kiválthat az egyes műsorok eltérő értékelése. Hozzájárulhat ahhoz is, hogy esetleg elkényelmesedjünk, illetve „begubózzunk”, és minden más tevékenységgel szemben közömbösek legyünk.

Kétségtelen, hogy behatolt az élet minden zugába, és terjedésének végső határát még a futurológusok is csak találgatják.

Legfőbb funkciói: a tájékoztatás, szórakoztatás és az oktatás-nevelés. Voltaképpen a tájékoztatás, és sokszor a szórakoztatás is jórészt oktató-nevelő jellegű. Emberformáló, társadalomalakító hatását senki sem vonhatja kétségbe. Tükrözi a társadalmi élet feszültségeit, ellentmondásait, felszínre hozza a fejlődés tendenciáit, buktatóit. Jórészt általa ismerkedünk meg a közművelődésben, művészetekben és az anyagi termelésben elért eredményeinkkel, felemelkedésünk és megtorpanásaink tárgyi és személyi tényezőivel, tágítja világszemléletünket, fejleszti látásmódunkat, gondolkodásunkat, képzeletünket, ízlésünket. Felébreszti és táplálja bennünk a kritikai szellemet, de gyakran kételyeket, aggályokat is ébreszt. Hatását nem szabad sem túlbecsülni, sem lebecsülni.

Nagy előnye és egyben ereje, hogy az információkat érdekes illusztrációkkal tarkítva, élményszerűen nyújtja, és gyorsan tud alkalmazkodni az újabb helyzetekhez, követelményekhez. Akit egyszer „hatalmába kerít”, az nem vonhatja ki magát hatása alól. Ezért rendkívül fontos, hogy a televízióval szemben is őrizzük meg önállóságunkat, tartsuk ébren saját értékelő képességünket, hogy alkalmasak legyünk „rejtett információinak” a felfedésére és helyes értelmezésére is. Gyermkeinket is ilyen hozzáállásra kell nevelnünk.

A televízió nagy szerepet vállalhat magára a *családi nevelésben* a különböző nevelési situációk, konfliktusok, helyes és helytelen eljárások, megoldási módok — módszerek, eszközök —, az egyes elméleti tételek gyakorlati, életízü bemutatásával, megfelelő szakemberek (pedagógusok, pszichológusok, szociológusok, orvosok stb.) megszólaltatásával, az erre vonatkozó kiadványok kritikai ismertetésével stb.

Igen tanulságosak lehetnek a családban végbemenő változásokról, régi és új értékek befogadásáról, a generációs ellentétekről, a család szociális funkciójáról, gazdálkodásáról, hagyománytiszteltéről, környezetével kialakított kapcsolatairól szóló adások, amelyeknek sok nevelési vonatkozása van. A családban kialakult szerepváltozatok bemutatása, az anya irányító-szervező szerepkörének megvilágítása, a családtagok egymás közti viszonyának érzékeltetése igen hasznos mondanivalókat, üzeneteket tartalmazhat minden család, de különösen a jövődő és fiatal házastársak számára.

A televízió és a gyermek

A világ fejlett és gyorsabban fejlődő országaiban óriási, helyenként aggasztó méreteket öltött a televízió térhódítása a gyermekek körében. Egyes országokban ezt vizsgálat tárgyává tették és a következő megállapításokra jutottak:

„ — Franciaországban a gyermekek átlagosan heti 13—15 órát töltenek a képernyő előtt; hétköznapiakon 18—20 óra között a gyermekek 85%-a nézi a tv-műsort. Ezzel magyarázható, hogy egy francia pszichológus a televíziót »rémes ládának« nevezte el.

— Az NSZK-ban munkanapokon 18—20 óra között a 3—6 évesek 30%-a, a 7—9 évesek 40%-a a 10—13 évesek 55%-a nézi rendszeresen a televíziót.

— Az NSZK-ban átlagosan 2,5, Japánban napi 2 órát ülnek a gyermekek a tv előtt.”

Magyarországon — a Tömegkommunikációs Kutatóközpont 1979—81—82-es adatai szerint — egy átlagos gyermek a 18. születésnapjáig 15 hónapot tölt el tévénezéssel. Legtöbbet a 12 évesek, hetente 20 órát nézik a tévét. Ez a kamaszkorban némileg (14—15 órára) csökken.

A fejlettebb vidékeken valószínűleg nálunk is hasonló adatokhoz jutnánk. Emellett az utóbbi időben, ha lassú ütemben is, de terjedőben van a televízió felhasználása az iskolákban is. Ezért a kérdés fokozottabb figyelmet érdemel.

Az *iskolatelevízió* kifejezetten a tanulóknak, illetve az iskoláknak szánt adás, amelynek meghatározott oktatási-nevelési feladatai vannak. Nem helyettesítheti, de nagyszerűen, igen eredményesen kiegészítheti a tanítást — a korszerűsítés, az oktatástechnológia alkalmazásának hatékony eszközévé válhat. Az televízió lehetőségei az információközlésben a tananyag feldolgozásában, különösen a szemléltetésben és a tanulók aktivizálásában szinte kimeríthetetlenek. Színes adásaival lenyűgözi a tanulókat, és a leggyengébb, lepasszívabb diák érdeklődését is képes felcsigázni. Nagy előnye, hogy a valóság erejével hat, és képes a természet és a társadalom világának legrejtettebb zugaiba is behatolni. Hozzájárulhat:

— a tananyag, az információk jobb megértéséhez, a lényeges és lényegtelen különválasztásához, a homályos, illetve elhalványodó ismeretek rögzítéséhez, a tartósabb és szelektáltabb elsajátításhoz;

— a tanulók szellemi erőinek kibontakoztatásához, különösen megfigyelőképességük és gondolkodásuk fejlesztéséhez, érzelmi világuk gazdagításához;

— az érdeklődés felkeltésével kifejezésre jut motiváló hatása;

— felébresztheti bennük az „intellektuális türelmetlenséget”, a kutatási vágyat, továbbá

— az önképzést is szolgálja, arra is képesít, és a permanens képzés megalapozásához, beindításához megfelelő útmutatással és impulzusokkal szolgál.

Ezáltal valóban szerencsésen egészítheti ki a tanítást. Mindez azonban csak lehetőség, kihasználáskor sok múlik a pedagóguson, az iskolában uralkodó felfogásokon.

Mindenekelőtt sok múlik azon, miként tudja a pedagógus az iskolatelevízió adásait beilleszteni az oktatás folyamatába. Ezt jelentősen megkönnyíti majd a videomagnó elterjedése, ami lehetővé teszi az élő műsorok tárolását. A speciális terem, a zártláncú televízió bevezetése is ezt, és általában a televízió felhasználását, nagymértékben elősegítheti. Mindezt egy *multimediális rendszer* keretei között kellene megvalósítani, így a televíziós terem is voltaképpen az elektronikus tanterem részét képezné.

Az iskolatelevízió adásainak alkalmazására megfelelő belföldi és bővítéses külföldi módszertani-didaktikai irodalom áll a rendelkezésre. Minden szerző igen fontosnak tartja az *előkészítő fázist*: a pedagógus előkészületeit és a tanulók előkészítését meghatározott adások felhasználására. Nem mindegy, hogy az egyes adások új anyag feldolgozásánál, avagy (gyakrabban) bizonyos témakörök rendszerezésénél, illetve az elsajátított anyag alkalmazásánál használják fel. Ez az adások jellegétől és célrendeltetésétől függ.

A pedagógusnak az adás előtt tudnia kell, mire kívánja a hangsúlyt helyezni, milyen oldalról — kognitív, affektív, pszichomotorikus avagy szociatív oldalról — kívánja a tanulók személyiségét fejleszteni. Ennek alapján következhet aztán a tanulók pszichológiai-módszertani előkészítése, a szükséges légkör kialakítása. A tanulóknak lehet egyéni és csoportfeladatokat adni egy-egy mozzanat megfigyelésére, leírására, illetve a vele kapcsolatos előzetes és utólagos adat- és információgyűjtésre, valamint feldolgozásra.

Az adás közös vagy egyéni nézését (a második fázist) követi aztán a harmadik fázis: a *feldolgozás fázisa*. Legfőképpen ezen múlik az egyes adások oktató-nevelői hatékonysága. Itt van különösen szükség a pedagógus ügyességére, leleményességére, hogy a tanulók sokoldalú aktivizálásával, az adott tartalmi-formai lehetőségek kihasználásával a kitűzött célokat minél tökéletesebben valósítsák meg.

Hasznos az egyes sikeresebb adásokról feljegyzéseket készíteni és azokat visszajelzés formájában az iskolatelevízió szerkesztőségének időnként — az iskola javaslataival, sugallataival együtt — eljuttatni.

A felsorolt feladatokat, az oktatás és nevelés szolgálatába állítható lehetőségeket, természetesen nemcsak az iskolatelevízió felhasználásával lehet megvalósítani. Az iskolatelevíziót rendszerint szerencsésen egészíti ki a gyermekek különböző fejlettségi fokozatahoz idomuló *gyermek- és ifjúsági adások*. Ezek színes betekintést nyújtanak a „mese világába”, a természet titkaiba, a társadalom kisebb és nagyobb közösségeinek életébe, a technika és a tudomány világába. Felcsigázzák a gyermek érdeklődését, fantáziáját. Rendszerint sok nevelő mozzanatot tartalmaznak. Hasznos dolog az ilyen adásokat a gyermekkel közösen értékelni, meg-

vitatni családi körben és az iskolában egyaránt. Az ilyen adások egyéni követése bizonyos esetekben „házi feladatnak” is minősíthető.

A televízió más adásai is érezhetően hozzájárulnak a gyermekek (és a felnőttek) pozitív személyiségjegyeinek fejlesztéséhez, a rossz tulajdonságok, helytelen felfogások, álláspontok esetleges javításához, kiküszöböléséhez. Az alábbiakban ezek közül csak a fontosabbakat említem.

Ismeretes, hogy a televízióban elég nagy gondot fordítanak a szép és szabályos beszédre, ismertetik az irodalmi alkotásokat, és ezáltal hozzájárulnak a hallgatók *anyanyelvi műveltségének*, külön pedig nyelvi kultúrájának fejlesztéséhez. Ezt a lehetőséget a tanulóknál jobban lehetne tudatosítani, és különösen a nyelvművelő adásokra felhívni a figyelmüket.

Hatékony szerepe lehet a televíziónak az *idegen nyelvek* elsajátításában, gyakorlásában. Mivel ezt „játékosan”, az életszituációkba illesztve valósítja meg, így a tanulók számára vonzóbbá válhat a nyelvtanulás.

Dokumentumok, történelmi személyiségek és hősök életének, népeink harcának, a munkásmozgalom jelentős eseményeinek, a különböző eszmei áramlatoknak a bemutatásával hozzájárul *társadalmi tudatunk, világnézetünk formálásához*, amit sokszor eredményesen lehet beleilleszteni a történelemtanításba, a marxizmus és az öngazgatási szocializmus oktatásába — a világnézeti nevelésbe nemcsak az iskolában, de a családban is.

A sportrendezvények közvetítésével, élsportolók életmódjának bemutatásával, a helyes táplálkozás és a különböző káros szenvedélyek (dohányzás, túlzott alkoholfogyasztás, kábítószer-élvezés stb.) illusztrálásával, rendszeres tornagyakorlatok beiktatásával a televízió a nézőket az egészséges életmódra, a testápolásra, képességeik fejlesztésére, a sport megszerettetésére nevei.

Az *erkölcsi nevelés* terén kimeríthetetlenek a televízió lehetőségei, és a vele szembeni elvárások is nagyok. Társadalmi életünk sajátságos mozanatainak bemutatásával (keresztmetszetével), konfliktushelyzetek feltárásával, a szocialista öngazgatási viszonyok fejlesztését gátló tényezők boncolgatásával, a társadalmi értékekhez és a társadalmi vagyonhoz való helyes vagy helytelen viszonyulás bemutatásával, a szocializmus alapelveinek érvényesítésével és az alapvető emberi jogok (társadalmi egyenlőség, munka szerinti díjazás, a munkára való jog stb.) gyakorlásának illusztrálásával alakítja a fiatalok és felnőttek erkölcsi nézeteit — erkölcsi tudatát. Külön kiemelem a nemek közti helyes, humanizált viszonyok kialakításában, a szexuális nevelésben kínálkozó lehetőségeit.

Fontos szerepe lehet a *jugoszláv szocialista hazafiság és a nemzetköziség* kialakításában, a testvériség—egység szellemének fejlesztésében. Rengeteg alkalom kínálkozik ennek a gyakorlati szemléltetésére, ami minden szóbeszédnél meggyőzőbben hat a felnövekvő nemzedékre.

Társadalmunk szociális, osztályjellegű problémáinak, a gazdasági fejlődés akadályainak, útvesszőinek feltárásával, az ifjúságot foglalkoztató időszerű és égető kérdések megvitatásával sok tekintetben pótolhatja (és

részben pótolja is) azt, amire az iskola nem vállalkozik, vagy nincs rá lehetősége.

A divat, az ízléses öltözködés, a hajviselet, a lakásberendezés bemutatásával hozzájárul a jó ízlés, az öltözködési és lakáskultúra kialakításához az ifjúságnál. Zenei, képzőművészeti, irodalmi műsoraival, színházi közvetítéseivel pedig *esztétikai élményeiket és műveltségüket* gazdagítja.

Óriási lehetőségei vannak *a technika vívmányainak, a technika világának* ismertetésében, a technikai műveltség terjesztésében. Útmutatást nyújthat a gyermekeknek, illetve fiataloknak és serkentheti őket a technikai jellegű tevékenységekre, alkotásokra. A televíziónak ez a *munkára, alkotásra* serkentő, tehetségfeltáró és kibontakoztató szerepköre, természetesen, nemcsak a technika területére vonatkozik. Ez a kutatók, tudósok, feltalálók, művészek, egyszóval az *alkotók* életének és alkotásainak bemutatásával is igen meggyőzően, többször elragadóan juthat kifejezésre, de a különböző versenyekről adott közvetítések is ezt szolgálják.

Jelentős szerepe lehet továbbá *a munkára nevelésben*, a munkakultúra kialakításában, a tanulók pályairányításában és *pályaválasztásában*; lényegében a nevelés minden területén. Fontos, hogy ez ne spontán, hanem tudatos hatásgyakorlássá váljon.

Ezenkívül minden televíziónéző érzi, mennyiben járul hozzá a televízió ismereteinek gyarapításához, *általános műveltségének* szélesedéséhez, és mennyire készíti őt — könyvek, tanulási, kutatási módszerek bemutatásával — az *önképzésre*, továbbképzésre, mennyi ötletet és impulzust nyújt számára az újításokra, kutatásra, tudományos és szakmai töprengésre.

A televízió nemcsak jó, építő jellegű hatást gyakorol a gyermekekre, fiatalokra és felnőttekre, hanem sokszor rossz, káros nevelői hatást is. Egyes filmjeivel, filmsorozataival sok olyan felfogásmódot, életstílust közvetít, ami nem felel meg a mi nevelési céljainknak. Sőt azokkal többször teljesen ellentétes hatású. Ezek lehetnek nem eléggé tudatos, spontán hatások, de előfordul, hogy a kommerciális mozzanatok teljesen háttérbe szorítják a nevelési szempontokat.

Van valami elfogadható az olyan nézetekben is, miszerint helytelen mindig csak az élet jó és szép oldalát a néző elé vinni. Szükség van az élet árnyoldalainak, az ember züllésének, kíméletlenségének, kétszínűségének, eszmei tévelygéseinek stb. a bemutatására is. Csak az a kérdés, hogyan?

Az Egyesült Államokban kiszámították, hogy egy fiatal 18 éves koráig a televízióban és a moziban átlagban 19 ezer halálesetet lát. Nem minden szakértő tartja ezt következményeit illetően tragikus vagy aggasztó jelenségnek. Egyesek szerint ez sokakban feloldja a feszültségeket és ellenkező, tehát jó hatást vált ki. Egyesek szerint a brutalitásnak csak akkor lesz negatív hatása, ha a gyermek bensőjében, egyes már kialakult személyiségjegyeknél (feltehetően a gyermek veleszületett adottságaira is gondolnak) jó táptalajra, „melegágyra” talál. Vajon gyermeke-

ink és fiataljaink hány brutális gyilkosságot, emberi megalázást látnak a képernyőn és a moziban?

Nálunk (is) többet kellene foglalkozni az ilyen negatív hatások csökkentésével és ellensúlyozásával, semlegesítésével, jó hatássá való átalakításával, amit elmélyült beszélgetéseken (osztályfőnöki órákon, az ifjúsági szervezetekben, vitaklubokban stb.) a körülmények és a társadalmi háttér, az indítékok nyílt feltárásával lehetne elérni. Ilyen kritikai beszélgetésekre a televízió is gyakrabban vállalkozhatna.

Végül rámutatok a televízió még egy fontos feladatára, amely *a közoktatási rendszerrel, az oktatás keretében végbemenő változásokkal kapcsolatos*. Megfelelő tájékoztatás nyújtásáról van itt szó, amely nemcsak az érettebb tanulók, a főiskolai és egyetemi hallgatók, hanem a pedagógusok, szülők, lényegében az egész társadalom érdeklődésére számíthat. Ez természetesen nem merülhet ki a deklarációk és a hivatalos álláspontok ismertetésében, az egyes (többször eléggé homályos) fejlesztési célok felvázolásában. Többoldalú megvilágításra és kritikai szemléletre van itt is szükség.

A kérdés társadalmi súlyát tekintve sokkal nagyobb figyelmet, több tartalmasabb adást érdemelt volna a múltban is. A tv-állomásaink hibáját elsősorban abban látom, amit elmulasztottak, amit nem tettek meg, vagy nem mertek megtenni ezen a téren. Ők is, a sajtóval együtt, részben hibásak azért, hogy a tájékoztatás a folyamatban levő reformmozgalmunkról eléggé gyér volt.

Az ilyen és más mulasztások kiküszöbölését és a műsorpolitika tökéletesítését érezhetően elősegíthetné a televízió azáltal, hogy sűrűbben vállalkozna *közvélemény-kutatásra* (avagy ezzel valamilyen szervezetet megbízná). Ennek jelentőségével valószínűleg a televízió irányító szervei is tisztában vannak, bár még nem tettek meg minden tőlük telhetőt sem ebben az irányban, sem a műsorpolitika bátrabb, ötletesebb változtatása érdekében. Rengeteg lehetőséget, jogos elvárást soroltam fel, amelyek részben még megvalósításra, legalábbis tökéletesebb megvalósításra várnak. Vitathatatlan, hogy a jugoszláv tv-állomások az utóbbi időben valamivel többet tesznek nevelői szerepkörük ellátásáért. Ugrásszerű változásokra pedig ezen a téren nem is lehet számítani. Mi a valamivel gyorsabb és tudatosabb változtatást — változást szorgalmazunk, mert azt reálisnak és szükségszerűnek tartjuk. Ehhez több jó szakértő, tudós bevonására és a televízió nagyobb fokú pedagógizálására volna szükség.

Nem elég azonban csak a televízió műsorait tökéletesíteni, *a nézők fejlesztésére*, elsősorban *a gyermekek jó nézővé* nevelésére is szükség van. Ez pedig nemcsak a televízió feladata, hanem az iskoláé és a családé is, de az egyes kiadványok is ezt a célt szolgálhatják. A szülők azzal járulhatnak legjobban hozzá e cél eléréséhez, ha arra törekednek, hogy gyermekeik elsősorban a nekik (fejlettségi fokuknak) megfelelő adásokat nézzék, tehát a műsornézésben szelektivitást alkalmaznak.

A televízió sokat tehet ebben az irányban, ha a kommunikáció és közvetlen kapcsolat egész rendszerét építi ki fiatal nézőivel, akik kérdéseik-

kel, problémáikkal, javaslataikkal mind gyakrabban és bátrabban fordulhatnának a televízió megfelelő szerkesztőségéhez. Így a visszajelzések útján a televízió értékes információkhoz juthatna.

Rezime

Obrazovanje i vaspitanje van institucionalnog sistema obrazovanja

Autor u ovom svom radu obuhvata dva važna faktora vaninstitucionalnog vaspitanja: porodicu i televiziju.

Nakon ukazivanja na značajne promene u porodici kao i na značaj porodičnog vaspitanja, raspravlja o nekim tipičnim i učestalim greškama na tom polju, zadržavajući se posebno na problemu maženja dece. Zatim navodi i osvetljava osnovna područja i smernice porodičnog vaspitanja, počev od njene uloge u socijalizaciji dece, u navikavanju na racionalno korišćenje vremena, preko radnog vaspitanja, nastoji da otkriva plodne mogućnosti za estetsko i tehničko vaspitanje u porodičnom domu. Pri tome ističe i osnovne pretpostavke efikasnog porodičnog vaspitanja, podvlačujući važnost formiranja pravih odnosa među roditeljima i njihove dece, odnosno svim članovima porodice, baziranog na principu međusobnog poštovanja i iskrenosti.

U drugom poglavlju raspravlja o vaspitnoj funkciji televizije. Polazi od rastuće uloge televizije u životu savremenog čoveka i utvrđuje osnovne funkcije televizije u društvu. Zatim prelazi na mesto i ulogu televizije u dečijem životu i razvoju i opširnije se bavi sadržajnim i drugim problemima školske televizije, posebno mogućnostima uklapanja tih emisija u obrazovno-vaspitni proces u školama.

U vezi sa drugim emisijama, namenjenim deci i mladima i uopšte emisijama, koje imaju određeni obrazovni i vaspitni karakter, navodi niz plodnih mogućnosti za razvijanje: govorne kulture kod dece, za razvijanje njihovog interesovanja i sposobnosti, patriotizma, internacionalizma.

Zatim piše o ulozi televizije u učenju stranih jezika, u formiranju njihovog moralnog lika, pogleda na svet, estetske, tehničke i fizičke (sportske) kulture, u obogaćivanje njihovog opšteg obrazovanja, u profesionalnoj orijentaciji mladih, kao i u radnom vaspitanju. Istovremeno upozorava na moguće negativne uticaje televizije na mlade (i odrasle) i na neke mogućnosti (i potrebe) da se tim uticajima suprotstavimo, da ih pravilno kanališemo.

Resümee

Unterricht und Erziehung ausser der institutionellen Systems des Unterrichts

Der Verfasser befasst sich mit zwei wichtigen Faktoren der ausserinstitutioneller Erziehung: mit der Familie und mit der Television. Nach dem Hinweis auf die wichtigen Veränderungen in der Familie und auf die Wichtigkeit der familiären Erziehung, wird über einige typischen und häufigen Fehlern berich-

ret, insbesondere auf das Verwöhnen der Kinder. Es werden einige grundlegende Bereiche und Richtungen der familiären Erziehung unterstrichen; angefangen mit der Rolle in der Sozialisierung des Kindes, in seiner Gewöhnung zur Zeitrationalisation und es bemüht sich zur Arbeitserziehung und zum Treffen der Möglichkeiten zur technischen und estätischen Erziehung im Elternhaus. Damit ist auf die grundlegenden Bedingungen der entsprechenden familiären Erziehung hingewiesen, mit besonderer Wichtigkeit der Formierung entsprechenden Verhältnisse zwischen den Eltern und ihrer Kinder, bzw. zwischen allen Mitglidern der Familie, begründet durch Ehrung und Offenheit gegeneinander.

Im zweiten Teil, wird die Erziehungsrolle der Television untersucht, abgehend von Wachstum der Rolle der Television, im Leben des heutigen Menschen und stellt die grundlegenden Funktionen der Television in der Gesellschaft vor. Weiter wird über die Rolle und dem Platz des Fernsehschwerers im Leben und Entwicklung des Kindes gesprochen und beschäftigt sich mit dem Inhalts- und anderen Problemen des Schulfernsehens, besonders mit den Möglichkeiten der Einschaltung dieser Emissionen in das Unterrichts- und Erziehungsprozess.

In Verbindung mit diesen Emissionen, die den Kindern und der Jugend gerichtet sind und die einen bestimmten Erziehungscharakter haben sollen, einige Vorschläge für weitere Entwicklung: zur Entwicklung der Sprachkultur der Kinder und ihrer Interesse und Begabung zum Patriotismus und Internationalismus.

Nach dem wird über die Rolle der Television im Fremdsprachunterricht gesprochen, in der Formierung ihres moralischen Seins esthetischer und technischer Kultur, Bereicherung im allgemeinen Unterricht in der professionellen Orientation und Arbeitserziehung. Gleichzeitig wird auf die möglichen negativen Einflüsse auf die Jugend (und die Erwachsenen) gesprochen und auf die Möglichkeiten hingewiesen, dass man diesen entgegentritt und beeinflusst.

Kovács Teréz

BETEKINTÉS A MAGYARORSZÁGI SZOCIOLÓGIA FEJLŐDÉSÉBE

Írásunkban áttekintést szeretnénk nyújtani arról, hogy Magyarországon a szociológusokat a különböző időszakokban milyen témák foglalkoztatták, és a szociológia mögött milyen társadalmi háttér állt? Tanulmányunkat a szociológia magyarországi megalakulásával kezdjük és napjainkkal zárjuk. E téren megkülönböztetett figyelmet szentelünk az utóbbi 15 év fejlődésének. Ebben az időszakban ugyanis a gazdaságnövekedés és a politikai stabilitás — habár teljességében nem volt mentes az ellentmondásoktól — olyan gyors és kiegyensúlyozott volt, hogy a nemzetközi érdeklődést is felkeltette.

A megalakulástól a második világháborúig

Magyarországon a szociológia gazdag múltra tekint vissza. Ez a tudomány már a századfordulón meghonosodott,¹ és e kor mai kritikusi szerint, akárcsak a modern magyar irodalom és a Nyugat, a szociológia is sajátos helyet vívott ki magának a szellemi, társadalmi és politikai életben.

A korai szociológia fontos dátuma az 1900-as év, amikor is megjelent a Huszadik Század című folyóirat. E folyóirat első számaiban közölt írásokon a pozitívizmus és Herbert Spencer evolucionizmusának hatása érezhető. De csakhamar Spencer mellett a nyugati társadalmi gondolkodás más képviselői is hatást gyakoroltak a századelő magyar szociológusaira. A Huszadik Században megjelent írásokból mintegy kétkötetes válogatás jelent meg és amint a könyv előszavában Litván György és Szűcs László írja: „a magyar szociológusok mindjárt kezdetben programszerűen fordultak a Németországon túli Nyugat felé, s néhány év alatt szinte »felhabzsolták« — de nemcsak ismertették és méltatták, hanem kritikailag is feldolgozták — jóformán mindazt, amit az angol, a belga, az olasz, az amerikai és persze a német szociológia, társadalomfilozófia,

közgazdaságtan, kriminológia és jogbölcselet egyrészt addig, a XIX. században, másrészt akkor, a kilencszázas évek elején alkotott. Pekár Károly már 1902-ben áttekintést adott a múlt század társadalomfilozófiai irodalmának természetéről, Madzsar József a darwinizmussal és ennek társadalmi vonatkozásaival foglalkozott, Somló Bódog a brüsszeli Solvey Intézet felépítését és munkáját tanulmányozta, Vánbéri Rusztem Tard rentszerét ismertette, Wildner Ödön Nietzsche, Ferenczi Sándor Freudot, Dienes Valéria Bergsont »importálta«, a százfelé figyelő Jászi párizsi tanulmányútján közelebből megismerkedett a durkheimi iskolával, Braun Róbert és Pikler Gyula a Henri George-féle földjáradék-elméletet propagálta, Varga Jenő a XIX. század pozitívizmusát és az amerikai Ward modern szociológiáját elemezte, Rónai Zoltán Lombroso antropológiai szociológiáját bírálta, Szabó Ervin révén pedig már 1903-ban teljes fegyverzettel megjelent és polgárjogot nyert a marxizmus a magyar szociológiai gondolkodásban.”²²

Az új folyóirat éppen eklektikus jellege következtében széles körben kedvező fogadtatásra talált, amihez hozzájárult a századforduló kedvező politikai légköre is. Hamarosan felmerült az a gondolat, hogy a szociológia művelésére tudományos társaságot létesítenek. 1901-ben Budapesten meg is alakult a Társadalomtudományi Társaság, amelynek az lett a feladata, hogy népszerűsítse a szociológiát. A Társaságot úgyszólván a Huszadik Század munkatársai alkották. Tehát világnézeti szempontból egy vegyes összetételű kör volt, amelynek tagjait olykor csak a polgári liberalizmus tartotta össze, és mindannyian azt szerették volna, ha Magyarország egy modernebb polgári társadalommá alakul át.

Számos neves külföldi szociológus is publikált a Huszadik Században, vagy előadást tartott a Társadalomtudományi Társaságban. Az akkori szociológusok rendületlenül hittek a tudomány megváltó erejében. Meggyőződésük volt, hogy a társadalom megértése és megváltoztatása is csak a tudomány elsajátítása révén lehetséges. „A kettő számukra egyet jelentett lényegében: a megértés a változtatás eszköze volt, a változtatást viszont csakis a pontos tudományos megértés alapján tartották elképzelhetőnek.”²³

1906-ban a tudomány és a politika viszonyáról heves vita folyt a Huszadik Század munkatársai között. E vita után egyesek visszavonultak, és megváltozott a folyóirat arculata is. Az addig előtérben levő teoretikus és módszertani cikkek háttérbe szorultak, s helyükre az időszzerű társadalmi problémák (agrárkérdés, nemzetiségi helyzet, önálló vámterület, szociális viszonyok, kivándorlás, közegészségügy, közoktatás, demokratikus szabadságjogok) léptek. Az ország állapotának, társadalmi viszonyainak feltérképezési igényeként született meg az addig Magyarországon ismeretlen műfaj — a szociográfia. A modern szociográfia meghonosítása az Amerikát megjárt és az ottani empirikus szociológia eredményeit kamatoztató Braun Róbert érdeme.

A Társadalomtudományi Társaság és a szocialista mozgalom szelleme hatotta át az 1908-ban alakult Galilei Kört is, melynek egyik alapítója

és elnöke Polányi Károly volt. Habár a galileisták legfőbb területe a munkásoktatás volt, mégis jelentős szerepet töltöttek be a korai faluszociográfia ápolásában.

A Huszadik Század és a Társadalomtudományi Társaság pozitivista, materialista felfogásával szinte ellentétben született meg egy új irracionális szellemi törekvés, amely Magyarországon a Lukács György, Balázs Béla, Mannheim Károly, Hauser Arnold és mások által alakított Vasárnapi Körben öltött testet. A Körnek általában 15 állandó tagja volt, 1918-tól köztük volt Sinkó Ervin is. Az 1980-ban megjelent Vasárnapi Kör című dokumentumkötetben a válogatást végző Vezér Erzsébet és Kárádi Éva többek között a következőket írta: „A Vasárnapi Kör megalakulását 1915 őszére tehetjük. Bár megalakuláskor teljesen privát társaságnak számított, előzményei a magyar filozófiai élet néhány évvel előbbi úttörői kezdeményezéseire nyúlnak vissza. Első tudatosan vállalt előzménye az 1911-ben két számot megért Szellem című filozófiai folyóirat volt, amelyet Fülep Lajos és Lukács György szerkesztett, s amelybe Fülepen és Lukácson kívül Mannheim Károly, Ritoók Emma, Zalai Béla, egy egész új utakon járó fiatal filozófusgárda, sőt Balázs Béla is dolgozott. A Szellem teljesen szinkronban volt az európai filozófiai fejlődéssel: vele egyidőben indult Németországban a Logos, mely Rickert és Windelband irányítása alatt a legszínvonalasabb filozófiai folyóirattá vált. Lukács kezdettől fogva munkatársai közé tartozott.”⁴

E társaság szellemi központja Lukács György volt. A tagok számára ő volt a mérték, az abszolút szaktekintély. Lukács ekkor már Ernst Bloch barátja (aki 1912-ben Budapestre is ellátogat), és kedvenc tanítványa volt Georg Simmelnek, sőt tagja volt annak a szemináriumnak is, amelyet a nagy német szociológus a saját lakásán tartott. Lukács németországi tanulmányútjáról úgy érkezett Magyarországra, hogy már tökéletesen elsajátította az akkori németországi szociológiai atmoszférát, amely Max Weber és Wenner Sonbart befolyása alatt jött létre.

Lukács késői nyilatkozatából az derül ki, hogy ők az elméleti filozófia magaslatairól lenézték a szociológusokat (ez alól kivételt csak Szabó Ervin képezett), mert ellene voltak a „lapos pozitivizmusnak”. Feltételezhető azonban, hogy ez csak az ő egyéni véleménye volt — ismerve Lukács elmarasztaló véleményét a szociológiáról általában —, és nem az egy Köré. Ez alátámasztható Hauser Arnold⁵ egy késői visszaemlékezésével is, mely szerint eleinte ők valóban leginkább Dosztojevszkijről, Meister Eckehartról és főleg Hegelről beszéltek, Marxról ritkábban, a kommunizmusról meg a szocializmusról meg még kevésbé. „De a szociológia az mégis megvolt, akár volt róla szó, akár nem volt, volt egy eleven szociológiai légkör, amiben mozogtunk.”⁶

A Vasárnapi Körből kialakult egy esti szabadiskola, egy kontraegyetem, amelynek a neve Szellemi Tudományok Iskolája volt. Az előadások nagyon népszerűek voltak, néha 100—150 hallgató kísérté őket végig. Az iskolába az jött be az utcáról, aki akart, és az maradt el, aki akart. A részvét nem volt semmilyen feltételhez kötve.

Az októberi szocialista forradalom, az 1918-as magyarországi polgári forradalom és a Tanácsköztársaság dilemmák és politikai választás elé állították az addig csak magas elméleti szinten vitázó vasárnapiakat. A Tanácsköztársaságban aktív politikai szerepet végeredményben csak Lukács György vállalt. A többiek — főleg azért, mert rendkívül tisztelték Lukácsot, és azért is, mert valamiképpen rokonszenveztek a Tanácsköztársasággal — bizonyos cselekvő részt vállaltak a forradalomban. Ezek jobbra kulturális megbízatások voltak (egyetemi tanárokká nevezték ki valahányukat), de például Mannheim azt is megengedte, hogy a megbukott kormány pénzét az ő lakásán rejtse el.

Az ellenforradalmi erőknek a Vasárnapi Körhöz való tartozás elegendő ok volt az üldözéshez, és a Kör törzstagjai — Fülep Lajos és Ritoók Emma kivételével —, hogy életüket mentse, külföldre menekültek. De nemcsak ők, hanem az első magyar szociológusok is az első világháború befejeztével Nyugat-Európába emigráltak. A szociológusok azért hagyták el Magyarországot, mert az ellenforradalmi kormány nagyon ellenségesen viselkedett nemcsak a Tanácsköztársaságban résztvevőkkel, hanem a polgári liberálisokkal szemben is. A Horthy-kormány számára emellett maga a „szociológia” szó is gyanús volt, mert hasonlított a szocializmusra.

1919-ben megszűnt a Huszadik Század és feloszlott a Társadalomtudományi Társaság és a Vasárnapi Kör.

Az első világháború előtt Budapesten tevékenykedő társadalomtudósok a zsidó polgárságnak abból a harmadik nemzedékéből kerültek ki, amelynek értékrendjében a meggazdagodás helyébe a tanulás lépett. Olyan témákkal foglalkoztak, amelyek nemcsak az európai, de az amerikai közvéleményt is érdekelték. Amikor a legeminensebbek az első világháború után elhagyták az országot és elkezdtek németül vagy angolul írni, világviszonylatban is ismertté váltak. Közülük elsősorban Lukács György, Mannheim Károly (tudásszociológia), Hauser Arnold (művészetszociológia), Polányi Károly (gazdasági antropológia) és Jászi Oszkár (nemzeti-ségi kérdés) emelkedett ki.

1918—19 után a szociológia Magyarországon jórészt elveszítette kapcsolatát az 1918 előtti hagyománnyal. A két világháború között alkotó ismertebb szociológusok (Dékány István, Magyary Zoltán, Hajnal István, Horváth Barna) nem képeztek egy csoportot, kört.

A harmincas években megjelent a szociográfia (csúcsteljesítményének az 1936—37-ben indult Magyarország felfedezése című sorozatot tartják). A legjobb szociográfiai alkotásokat (mint pl. Szabó Zoltán: Cifra nyomorúság és a Tardi helyzet; Kovács Imre: Néma forradalom; Féja Géza: Viharsarok és Illyés Gyula: Pusztulás című műveket) a mai megítélés szerint színvonalas empirikus szociológiának tekinthetjük. Jelentőségüket növeli, hogy arról a korról, amikor születtek, hiányzik a társadalmi problémák szociológiai megközelítése. A harmincas években számtalan tényirodalmi munka jelent meg a parasztság nagy tömegeinek nyomorúságos élvizonyairól. De még a polgári radikálisok a civilizálódást tartották elégtelennek a magyar falusi társadalomban, addig a ro-

mantikus népi irányzat hívei éppen a polgári uniformizálódástól féltették a falu ősi hagyományát, kultúráját, és volt egy harmadik — Erdei Ferenc is ide tartozott — irányzat, amely azt vallotta, hogy a jelen paraszti állapoton túl kell lépni és a polgárosodást kell választani.

A két világháború között szociológiai szempontból legjelentősebb Erdei Ferenc szociográfiai — szociológiai munkássága.

Szociológiai témájú írásokat főleg a Századunk (1929—1939) és a Társadalomtudomány (1924—1944) című folyóirat közölt. De itt kell megemlíteni a Korunk (1926—1940) című (Romániában megjelenő) folyóiratot is, amely a magyar progresszió legjelentősebb orgánuma lett. Azon szellemi csoportosulások közül, amelyek szociologizáltak is, legjelentősebbek a szegedi Fiatalok Kollégiuma, a Sarló mozgalom és a Márciusi Front.

Az említett korban „mista” szociológiáról nemigen beszélhetünk, hanem csak olyan társadalomtudósokról, akik szociológiával is foglalkoztak és a szociológiai gondolkodás fejlődésében is maradandót nyújtottak. Ellenben azok a témák, amelyekről írtak, tipikusan magyar problémák voltak, s így mellékesnek bizonyultak az európai-amerikai tudományos érdeklődés számára. Ezért az ekkori társadalomtudomány legismertebb művelői világviszonylatban nem váltak ismertté.

A szociológia helyzete a polgári demokrácia, a dogmatizmus és a konszolidáció időszakában

A háború után a társadalmi fejlődés a demokrácia jegyében indult. Lukács György — aki 1945-ben hazatért, egyetemi katedrát kapott és az Akadémia tagja lett — kései önéletrajzi nyilatkozatában azt mondta, hogy az 1945—1949-es időszakban „... azt csináltam, amit akartam”. Újjászerveződött a Társadalomtudományi Társaság, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Intézetében megindult a szociológusképzés. 1949-ben azonban letartóztatták, majd 10 évi börtönbüntetésre ítélték az Intézet igazgatóját, Szalai Sándort, és ezzel megszűnt a tanszék is. 1947-ben felújították a Huszadik Század folyóiratot. Ez három évfolyamszámot ért meg. Alakult egy szociográfiai folyóirat is, a Valóság (1945—1948).

1949 és 1950 között a sztálinista dogmatizmus időszaka dül Magyarországon. Ebben a korban nem jelent meg egyetlen hazai vagy külföldi szerzőtől sem olyan írás, amely ne lett volna összhangban az ő „marxizmusukkal”.⁸

A hatvanas években beállt társadalmi konszolidációtól kezdődött csak a szociológia professzionalizációja.⁹ Ez a folyamat nem volt egyenes vonalú; felfelé ívelés, visszaesés és stagnálás változott benne. A szociológia professzionátusának van egy intézményes, egy ideológiai és egy kutatási mezője.

Azoknak, akik a hatvanas években szociológiával kívántak foglalkoz-

ni, első feladata az volt, hogy a szociológiának külön helyet vívjanak ki a történelmi materializmus mellett. A hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején kialakultak azok az intézmények, amelyek elengedhetetlenül szükségesek egy önálló tudomány fejlődéséhez. Köztük kétségkívül legfontosabb a Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutató Intézete (1963). 1970-ben, Huszár Tibor vezetésével, megalakult az ELTE Szociológiai Tanszéke. Az intézmények mellett sorra alakultak olyan folyóiratok, amelyek szociológiai témájú írásokat is közöltek: Valóság (1958), Világosság (1960), Kritika (1963), Társadalomtudományi Közlemények (1971), Szociológia (1972), Kultúra és Közösség (1974), Mozgó Világ (1975), Jel-Kép (1980), Társadalomkutatás (1983). A vidéki lapok közül pedig leginkább a Forrásban (Kecskemét), a Tiszatájban (Szeged) és az Új Forrásban (Komárom) jelennek meg szociológiai írások.

Az 1963-tól a 70-es évek közepéig a szociológusok a tények feltárását és a valóság leírását vállalták. Ekkor még egyrészt hiányoztak a szakképzett szociológusok, és erős volt a szociográfiai hagyomány hatása, másrészt viszont létezett egy szociológiaművelés iránti túlzott ambíció: mindenki szociológiát akart csinálni. Olykor a publicisztikai statisztikai adatokat felsorakoztató írásokat is szociológia címmel illettek. Ezeket az írásokat sokan olvasták, mert nyelvezetük egyszerű, közérthető volt és átsiklott a szépirodalomba. Ezek már-már a kvázi politikai műfajú Moldva-könyvekkel voltak határosak. A szociológusok nagy része inkább empirikus szociológiával foglalkozott, és az írások tele voltak táblázatokkal. Viszont túllépni a statisztikán és rátérni az elméleti általánosításra, ebben a korban még igen kockázatos volt.

A hatvanas években Magyarországon a szociológiai szaktekintély Hegedűs András volt. Üzemszociológiával foglalkozott és empirikus kutatásai több területet is felölelnek (faluszociológia), de jelentősek a bürokráciáról, a szocializmusról szóló írásai is. Ugyanebben az időben a szociológusokra hatással volt még a Lukács-iskola is. A Lukács-iskola legismertebb tagjai: Heller Ágnes, Fehér Ferenc, Márkus György és Vajda Mihály. A Lukács-tanítványok közös vonása, hogy csak az eredeti Marx-írásokhoz — főleg az ifjúkoriakhoz — nyúltak vissza, és az adott kor társadalmi jelenségeit tanulmányozták. Az iskola népszerűsége — különösen Heller Ágnesé — külföldön és otthon állandóan nőtt.

A hatvanas években és a hetvenes évek elején rendkívül jelentősek még Szelényi Iván városszociológiai írásai.

Az 1968-as reformpolitikától napjainkig

Magyarországon az extenzív ipari fejlődés a hatvanas évek közepéig tartott.¹⁰ 1965-ben meghozták, majd 1968-ban bevezették a gazdasági reformot.

A gazdasági reform célja¹¹ az volt, hogy megszüntessék a mezőgazdasági termények alacsony árát, s nagyobb önállóságot biztosítsanak a vál-

lalatoknak. Ez azt jelentette, hogy a vállalatoknak adott kötelező tervutasítások helyébe a piaci szabályzók lépnek, s a termelővállalatok maguk döntenek el, hogy miből mennyit gyártanak és kinek adják el, hogy mely vállalatától milyen termelőeszközöket vásárolnak, a termelő- és feldolgozó vállalatok létesíthetnek egymással közvetlen kereskedelmi kapcsolatot, a vevők választhatnak a hazai és az importáru, az eladók a hazai vagy az export értékesítés között.

1968 óta sikerült valamelyest ellensúlyozni az addig visszafojtott életszínvonalat. Ennek egyik leglátványosabb jelensége az áruválaszték bővülése volt. Szalai Erzsébet egyik, reformról szóló írásában kiemeli, hogy „1968 és 1971 között lassult az ipari termelés növekedési üteme, miközben a gazdaság általános növekedése felgyorsult. Az ipari növekedés lassulásával párhuzamosan elsősorban a nagyvállalatokban nőtt a kapacitások kihasználatlansága... A munkaerő-áramlás iránya a kisvállalatok, a tsz-mellékküzemágak felé mutatott, a béremelési lehetőségek itt nagyobbak voltak.”¹²

Az MSZMP KB 1972 novemberében olyan határozatot hozott, amely a nagyvállalatoknak kedvezett. A nagyvállalatok jelentős támogatást kapnak a pártközponttól. Az ott dolgozó munkások jövedelmének jelentős csökkenését pedig nemzetközi hitelek bevonásával és a nagyvállalatokon kívül megtermelt javaknak az átcsoportosításával kerülték el. Ugyanakkor a tsz-mellékküzemágákat leállították, a háztáji gazdaságokat megadóztatták, az egyes mezőgazdasági termények felvásárlási árát leszállították. Ezeket az intézkedéseket gazdasági megtorpanás (1973–76) követte. A háztáji termelés csökkent, az országban burgonya- és sertéshúshiány jelentkezett.

Az 1972-ben beállt megtorpanás azonban nem vezethető vissza csupán a nagyvállalat—kisvállalat, ipar—mezőgazdaság konfliktusra. Szalai Erzsébet az említett helyen a megtorpanásnak még további három okáról ír:

a) „A decentralizáció következetes véghezvitele nehézkessé tette volna az együttműködést a továbbra is tervutasításos rendszerben működő többi KGST-országgal...”

b) A növekedés gyorsult és az egész gazdasági rendszer nyitottabbá, érzékenyebbé vált. Ez felszínre hozta a gazdasági szerkezeti okokból fakadó egyensúlyi problémát. Például: az infrastruktúra és a háttér ipar lemaradását, a beruházási túlbeszítésre való hajlamot, a külső egyensúlyhiányt stb.

c) A reformmal nyitottabbá váló jövedelmi differenciálódás kiváltott szélesebb társadalmi feszültségeket is, azokat azonban mesterségesen is szították.”¹³ Voltak, akik a mezőgazdasági tsz-ek „elszemtelenedésétől” féltették az állami ipart, vagy a kapitalizmus felerősödő tendenciájától tartottak.

1979-ben felülvizsgálták a nagyvállalati szervezeteket és létrejött a reform reformja. Megdőbbszerűen merész gazdasági intézkedések születtek, olyanok, amelyek túllépték még a 68-as intézkedéseket is. Ezek a kisvállalkozási formák élénkítését szolgálták, azzal a céllal, hogy ki-

egészítsék az elsődleges gazdaságot és elkerüljék az életszínvonal romlását. Ma a gazdasági és politikai szakemberek sokat vitáznak a reformról. A vélemények megoszlanak, két dologban azonban kikristályosodott a helyzetkép. Többségben vannak a mérsékelt reform hívei és manapság nem fenyeget a nagyvállalati ellentámadás veszélye.

1972 után jobbra csak semleges témájú (pl. demográfiai) írások jelentek meg, de ezután csakhamar fellendült a szociológia fejlődése. Ezen belül két tendencia figyelhető meg: empirikus vizsgálatok és esztétörténeti írások. A hetvenes években a szociológiai publikációk száma szinte áttekinthetetlen. Ide vonatkozóan legjobb információt Kulcsár Kálmánnak már két kiadást megért *Mai magyar társadalom* (1980, 1982) című műve szolgáltat. A szociológiai kiadványok közül legtöbb figyelmet a Társadalomtudományi Könyvtár érdemel (Gondolat Kiadó). Ebben a sorozatban egyaránt jelentetik meg a szociológia klasszikusait és a ma élő külföldi és hazai szociológusok munkáit.

Íme a szociológiának néhány szakterülete, ahol jelentős kutatási eredményeket értek el. A zárójelben a szakterület legismertebb művelőit tüntetjük fel: társadalmi struktúra (Ferge Zsuzsa, Kolosi Tamás), munka- és szervezetszociológia (Héthy Lajos, Makó Csaba, Szentpéteri István, Andics Jenő, Rozgonyi Tamás, ifj. Gyenes Antal), életmódkutatás (Lósonci Ágnes, Kárpáti Zoltán), családszociológia (Cseh-Szombati László, H. Sas Judit), az oktatásügy szociológiai problémái (Pataki Ferenc, Gázso Ferenc), társadalmi mobilitás (Andorka Rudolf), agrárszociológia (Enyedi György, Juhász Pál, Vágvolgyi András), kultúrszociológia (Vitányi Iván), érték kutatás (Hankiss Elemér), közigazgatás-kutatás (Szegő Andrea, Weiner György, Szoboszlai György), településfejlesztés (Vági Gábor), tömegkommunikáció (Szecskő Tamás, Angelusz Róbert), szociálpszichológia (Pataki Ferenc, Csepeli György). Az ismert és tekintélyes szociológusok fenti névsora — amely kiegészül a már említett és az említésre kerülő nevekkal — nem teljes.

A szociológia társadalmi elismerésében a hetvenes években Huszár Tibornak és Kulcsár Kálmánnak legnagyobbak az érdemei. Kulcsár szerint a szociológia szaktudomány, amelynek elméletalkotási lehetősége a középszintig terjed. (A középszintű elmélet itt hasonló értelemben szerepel, mint R. Mertonnál.)

Az elméleti szociológiával foglalkozók közül íme a legismertebb nevek: Kulcsár Kálmán (jogszociológia), Huszár Tibor, Nagy Endre, Némedi Dénes (történetiszociológia), Ferge Zsuzsa (szociálpolitika), Bihari Mihály, Gombár Csaba (politikai szociológia), Papp Zsolt (nyugatnémet társadalom).

A szociográfiai hagyomány tovább él a magyar szellemi életben. 1970-ben felújították a Magyarország felfedezése című sorozatot. Ebben a sorozatban írók is publikálnak, akik gyakran egy-egy településről vagy iparágról, értékes leírással szolgálnak. Szociológiai szempontból legértékesebbek Erdei tanítványának, Márkus Istvánnak a paraszt és utópa-

raszt világról szóló írásai. A dokumentumjelleg és a tényirodalom áterjedt a televízió egyes adásaira is. Itt a szépirodalom találkozik a szociológiával. A magyar film nemzetközi hírnevét pedig többek között annak köszönheti, hogy a nemzeti múlttal foglalkozik. Ez a múlt felé fordulás jellemző még a történelemtudományra és az irodalom egyik irányzatára is. Nemzeti újraértékelésről, mérlegelésről van szó: A magyarok keresik a múltban elkövetett hibákat és az eredményeket. Ebben a folyamatban olykor új felfedezésekre kerül sor és átértékeléseket ajánlanak. A történelemtudomány foglalkozik azokkal a szellemi és ideológiai irányzatokkal, amelyek érdekesek lehetnek a szociológia számára.

Eddig igen gazdag irodalom jelent meg a Huszadik Századról és a Vasárnapi Körőről, s most van folyamatban az 1919—1949 között megjelent szociológiai alkotások elemzése. A kiadók éppen manapság tekintették fontosnak megjelentetni a neves szociológus Jászi Oszkár 1929-ben, Amerikában napvilágot látott *A Habsburg-monarchia felbomlása* című könyvét. 1984-re ígéri Bibó István¹⁴ összes műveinek kétkötetes kiadását.

Az utóbbi tíz évben azonban a szociológia kifejezetten mai tudománynyá vált. A szociológia minden egyes ágára — kivéve a történelemszociológiát — az jellemző, hogy a mai társadalom problematikusnak vélt jelenségeivel foglalkozik. Ez különösen jellemző a szociálpolitikai vizsgálatokra. Még a hetvenes évek elején Kemény István és tanítványainak figyelme a hátrányos helyzetűek (cigányok, szegények) felé fordult. Fokozatosan elkezdték kutatni a deviáns jelenségeket is (az alkoholizmust, a csöveseket). 1981-ben a Magyar Szociológiai Társaság ülészakot szervezett a halmozottan hátrányos csoportok helyzetéről. Ma komoly törekvések vannak a szociálpolitika és intézményrendszerének a felújítására. (Ezen a téren Ferge Zsuzsának a legnagyobbak az érdemei.)

*

A magyar szociológia eddigi teljesítménye a legjobb bizonyíték arról, hogy a mai Magyarországon adottak a feltételek a szociológia sokrétű fejlődéséhez. A szociológiával szembeni túlzott elvárás, amely a dilettantizmus egyik forrása volt, mára megszűntnek tekinthető.

A hatvanas években a szociológia egységes volt és együtt járt a Lukács-iskolával. Ma a szociológia szaktudomány lett, és a mai társadalom problematikusnak vélt jelenségeivel foglalkozik.

Jegyzetek

- ¹ Még a múlt század végén Puluszkí Ágota és Pikler Gyula professzorok a Nyugat-Európában divatos szociológiai iskolákról tájékoztatták a jogbölcsélet hallgatóit.
- ² A szociológia első magyar műhelye. Gondolat Könyvkiadó, 1973. 31—32. oldal.
- ³ Uo., 9. 1.
- ⁴ A Vasárnapi Kör. Gondolat Könyvkiadó, 1980., 7. 1.
- ⁵ Egy 1973-ban adott nyilatkozatában Hauser A. a következőket mondta: „Temesváron születtem, német települési területen, amelynek lakossága számottevően német és zsidó maradt. Én már mint gyerek tudtam németül és apám folyékonyan beszélt magyarul, németül és szerbül. Könyvet sohasem láttam kezében, német újságot viszont naponta. Komolyabb nevelésem alapjait egyetemi éveim alatt, akkori legjobb barátom és legmeghittebb kollégám, Mannheim Károly társaságában sajátítottam el. Azok voltak, amelyekre azután közös mesterünk, Lukács György tanításai támaszkodtak.” Találkozásom Lukács Györggyel. Akadémia Kiadó, 1978., 27—28. oldal.
- ⁶ Találkozásom Lukács Györggyel. Akadémiai Kiadó, 1978., 50. 1.
- ⁷ „Tekintetbe kell venni azt is, hogy a szocialista baloldal kommunista és szociáldemokrata irányzata egyaránt mellőzöttnek tartotta a szociológiát: szerinte a marxizmus mint általános társadalomelmélet, magába foglalja a szociológiát is, ezért nincs szükség külön művelésére.” (Lackó Miklós: Szellemi irányzatok és társadalomtudomány a két világháború között. Valóság 1973/3., 9. 1.)
- ⁸ Még jóval később sem jelennek meg fordítások azoktól a gondolkodóktól, akik tudományos fejlődésük egyes szakaszában marxisták voltak vagy rokonszenveztek a marxizmussal: K. Korsch, L. Althusser, E. Fromm, H. Marcuse, W. Mills, Bottomore.
- ⁹ A professzionalizáció itt egyrészt a szociológia szaktudománnyá válását, másrészt pedig a hivatást jelenti, abban az értelemben, mint ahogy M. Webernél a politikai hivatásként szerepel.
- ¹⁰ Az 1948-ban kidolgozott iparosítási politika az országot vas-, acél- és elektroipari országgá akarta tenni. Az ilyen politika csak Budapest és az ország északi részében kijelölt ipari létesítmények fejlődését szorgalmazta. Az öt legnagyobb város — Miskolc, Debrecen, Pécs, Győr és Szeged — infrastrukturális fejlesztését csak a hetvenes években kezdték el. Később kijelöltek még 15 várost, főleg megyeközpontokat, melyek fejlesztését kiemelt pénzforrásokból serkentették. Az ötvenes évek politikája következtében az agráripárt és a nem anyagi igényes iparágakat (vegyipar, gyógyszer- és malomipar), amelyek addig domináltak a magyar gazdaságban, stagnálásra kényszerítették vagy éppenséggel visszafejlesztették.
- ¹¹ A reform céljainak tárgyalásakor főleg Friss István: Tíz év gazdasági reformja című írására támaszkodunk. (Valóság, 1978/7., 1—14. oldal.)
- ¹² Szalai Erzsébet: A reformfolyamat új szakasza és a nagyvállalatok. Valóság, 1982/5., 2. 1.
- ¹³ Uo., 28. 1.
- ¹⁴ Bibó István (1911—1978) posszibilissé vált a humán értelmiségiek egy széles rétegénél — párton belülieknél és párton kívülieknél —, akik a

reform reformját akarják, mert írásaival megkönnyítette az 1945—1948 közötti korszakban való eligazodást. Ez az eligazodás az ötvenes években született, és az 1970—80-as években bizonytalanságot érzett nemzedék számára vált szükségessé.

Rezime

Uvid u razvoj sociologije u Mađarskoj

U svom radu autor pruža uvid u to, kakvim su se problemima bavili mađarski sociolozi u raznim periodima i kakva je bila društvena pozadina sociologije u Mađarskoj.

Prvi sociološki časopis se pojavio 1900-e godine. Naredne godine u Budimpešti je osnovano Udruženje za društvene nauke, a 1915-e godine jedno filozofsko udruženje, koje se zvalo Nedeljni krug. Prvi mađarski sociolozi u početku su stajali pod uticajem pozitivizma i informisali su domaće čitaoce o svim važnijim društvenim publikacijama na zapadu. Posle 1906-e godine u žižu njihovog interesovanja došli su aktuelni društveni problemi u zemlji. Posle I svetskog rata ovi sociolozi i filozofi napustili su zemlju. Najtalentovaniji među njima (Đ. Lukač, A. Hauser, K. Manhajm, K. Polonji, O. Jasi) afirmisali su se u englesko-američkoj javnosti. Između dva svetska rata iz oblasti sociologije najvažniji je rad Ferenc Erdejja.

1945-e godine u Budimpešti je osnovana katedra za sociologiju. Između 1949-e i 1956-e u Mađarskoj je vladao dogmatski staljinizam. U šezdesetim godinama počela je društvena konsolidacija i proces profesionalizacija sociologije.

Na sociologe u 60-im godinama veliki uticaj je izvršila Lukačeva škola. U ideološko-teorijskom pogledu, sociologija je u šezdesetim godinama u Mađarskoj uglavnom bila jedinstvena. Najveći sociolog u tom periodu bio je Andraš Hegediš.

Ekonomska restrikcija 1972-e godine delovala je negativno na razvoj sociologije. Ali kriza, koja je tada nastupila u sociologiji, trajala je svega nekoliko godina. U sedamdesetim i osamdesetim godinama mađarski sociolozi su obavili i publikovali bezbroj empirijskih istraživanja, a na planu teorije, orijentisali su se na teoriju srednjeg obima.

Danas je sociologija u Mađarskoj zasebna nauka i bavi se problematičnim pojavama u savremenom mađarskom društvu.

Resümee

Einsicht in die Entwicklung der Soziologie in Ungarn

Der Verfasser zeigt in einer Arbeit darauf hin, mit welchen Problemen sich die ungarische Soziologen in verschiedenen Zeiträumen befasst haben, und welcher der gesellschaftliche Hintergrund der Soziologie in Ungarn gewesen ist.

Die erste soziologische Zeitschrift ist im Jahre 1900 erschienen. Im nächsten Jahr ist der Verein der gesellschaftlichen Wissenschaften gegründet worden und im Jahre 1915 der philosophische Verein der Wochenkreis genannt wurde. Die ersten ungarischen Soziologen standen unter dem Eindruck des Positivismus und haben die einheimischen Leser über allen wichtigeren gesellschaftlichen Publikationen im Westen informiert. Nach dem Jahre 1906 waren im Mittelpunkt ihrer Interesse die aktuellen gesellschaftlichen Probleme des Landes. Nach dem ersten Weltkrieg haben diese Soziologen und Philosophen das Land verlassen. Die talentiertesten zwischen ihnen (Gy. Lukács, A. Hauser, K. Mannheim, K. Polonyi, O. Jászi) haben sich in der englisch-amerikanischen Öffentlichkeit affirmiert. Zwischen den beiden Kriegen ist das wichtigste, die Arbeit von Ferenc Erdei.

1945 ist im Budapest die Katheder der Soziologie gegründet worden. Zwischen 1948 und 1956 herrschte in Ungarn das dogmatische Stalinismus. In den sechziger Jahren fing die gesellschaftliche Konsolidation und das Prozess der Professionalisation, der Soziologie an.

Auf die Soziologen der sechziger Jahre, hat die Schule von Lukács den grössten Einfluss gehabt. In ideologisch-theoretischer Hinsicht war die Soziologie der sechziger Jahre im Grossen und Ganzen einheitlich. Der grösste Soziologe damals war András Hegedűs.

Die oekonomische Restriktion 1972 hat die Entwicklung der Soziologie ungünstig beeinflusst, aber diese Krise hat nur einige Jahre gedauert. In den siebziger und achtziger Jahren, haben die Soziologen unzählige Untersuchungen publiziert und sich in der Theorie auf die Theorie mittlerer Grosse orientiert.

Heute ist die Soziologie in Ungarn eine selbstständige Wissenschaft, die sich mit den problematischen Erscheinungen in der ungarischen Gesellschaft beschäftigt.

Nagy László

A NEMEK EGYENJOGÚSÁGA —
A FOGLALKOZTATÁSRÓL SZÓLÓ VAJDASÁGI ÉS
SZABADKAI ADATOK TÜKRÉBEN

A jugoszláv szocialista öngazgatású társadalom a világ leghumánusabb társadalmi közé tartozik. Az alkotmányos és a törvényes jogok sokasága amelyek az ember szabadságát, a természettől és a társadalmi korlátoktól való emancipációját hivatottak szavatolni, szélesre tárják a szabadulás, az emberré válás, a tényleges humanizálódás lehetőségeit. Sokszor magunk sem vagyunk tudatában a felszabadulás adta lehetőségeknek. Bilincseket verünk az emberré válás útjába, gátat emelünk az egyenlőség felé vezető úton és objektív okokat sorakoztatunk fel a szubjektív gyengeségek leplezésére.

Hazánkban a felszabadulás óta igen sok szó esett a nemek közötti egyenjogúságról, a nők emancipációjáról, felszabadításáról. Hivatkozunk alkotmányos rendelkezéseinkre, a törvény adta egyenjogúságra, bár a konkrét akciók, tettek inkább a nőkkel való társadalmi törődésre vonatkoznak és igen szegénylősen vagy egyáltalán nem kerül szóba a nő valós, gazdasági emancipációja, szabadságának, egyenjogúságának és társadalmi kiteljesedésének kérdése.

Az ember társadalmi helyzete mindig gazdasági helyzetétől, a termelésből és a termelési viszonyok által megszabott pozíciójából fakadt. Ettől függ ma is. A szocialista öngazgatású társadalomban is az ember helyzete és jogainak összessége a munkából, a termelésből, a társadalmi aktivitásból fakad. Amilyen az ember helyzete a termelésben, olyan a helyzete a társadalomban, az öngazgatásban, a mindennapi életben.

A fent említett megállapítások igen képletesen vonatkoznak a nőkre és a nők emancipációjának kérdésére egyaránt. A nő egyenjogúsága tehát nem a hangoztatott, az alkotmány és a törvény által megszabott jogokra és lehetőségekre, hanem, deklarált jogok megvalósíthatóságára, gyakorlati alkalmazhatóságára épül. A gyakorlat „sajnos” igen szigorú ítélőbíró. Nem a deklarációkat, hanem a csupasz tényeket emeli ki. Igen szembeűnő módon bizonyítja, hogy a humánus elvek mögött igen elhárítható férfiközpontúság lapul, amely a nők egyenjogúságát a nemek

közötti egyenlőtlen viszonyra fordítva el. A mindennapi életben erre számtalan példa van.

Az 1981-es népszámlálás adatai alapján megállapíthatjuk, hogy a nők foglalkoztatottsága nem kielégítő. Vajdaságban ugyanis 1981 elején mintegy 560 000 foglalkoztatottat tartottak számon a társadalmi szektorban. Ebből 202 400 nőt, ami az össz foglalkoztatott 36%-át tette ki.

A foglalkoztatottság szintje azonban nem az egyetlen mutató, amely a nők egyenlő vagy egyenlőtlen társadalmi helyzetét hivatott bemutatni. A foglalkoztatottság mellett a munkanélküliség még inkább sújtja a nőket. Ha az ember jogainak nagy része a munkából fakad, akkor a munkanélküli nő emancipációjáról aligha lehet beszélni.

Vajdaságban, különösen a hatvanas években foganatosított gazdasági reform óta a munkanélküliség igen nagy mértéket öltött. Ez a negatív tendencia a mai napig csak fokozta hatását. A foglalkoztatottság és a munkanélküliség alakulását elemezve megállapíthatjuk, hogy ennek a problémának az utóbbi időben néhány új vetülete van. Állandóan nő a fiatalok és a szakképzett — iskolázott munkanélküli dolgozók száma, és a munkanélküliek listáján minden szakmai fokozaton szaporodott a nők létszáma. Az 1974—1978-as, valamint az 1981—1982-re vonatkozó adatok ezt igen hűen tükrözik.

Év	A munkanélküliek összlétszáma	Ebből férfiak	Ebből nők	A nők százalék- aránya (%)
1974.	47 294	19 311	27 983	59,2
1975.	60 537	24 335	36 202	59,8
1976.	74 747	31 955	42 792	57,2
1977.	79 647	32 103	47 544	59,7
1978.	71 337	24 388	46 949	65,8
1981.	81 852	27 797	54 055	66,0
1982.	86 195	29 476	56 719	65,8

A fenti táblázat igen szemléletesen mutatja, hogy a munkanélküli nők száma sokkal gyorsabb ütemben növekedett a férfiakénál. Így 1975-ben a munkanélküli dolgozók össz létszáma 13 243-mal növekedett az előző évhez viszonyítva. Ennek 62%-át a nők létszám-növekedése jelentette. 1977-ben 4900-zal növekedett a munkanélküliek létszáma és ennek 97%-át a nők létszámának növekedése képezte.

1978 és 1981 között is gyorsabban nőtt a nők létszáma a munkanélküliek nyilvántartásában. A 10 515 újabb munkanélküli közül 7106, azaz a dolgozók 67,6%-a a nőkre vonatkozik.

A munkanélküli nők életkor szerinti megoszlását elemezve megállapíthatjuk, hogy nagy többségük a 18—30 év közötti korhatárba tartozik, tehát erejük, munkaképességük teljében vannak.

Életkor	1974.		1975.		1976.		1977.		1978.	
	Szám	%	Szám	%	Szám	%	Szám	%	Szám	%
18 évig	1 352	4,8	968	2,7	862	2,0	819	1,7	847	1,8
18—25 év	13 168	47,0	17 507	48,3	20 605	48,0	22 896	48,1	21 345	45,5
25—30 év	4 196	15,0	6 624	18,3	7 828	18,3	8 892	18,7	9 324	19,9
30—40 év	6 050	21,7	6 735	18,6	7 973	18,6	8 830	18,6	9 151	19,5
40—50 év	2 592	9,3	3 558	9,8	4 486	10,5	5 028	10,5	4 949	10,5
50 éven felül	619	2,2	850	2,3	1 038	2,4	1 179	2,5	1 333	2,8
Összesen	27 983		36 202		42 792		47 544		46 949	

Amint a fenti táblázatból kitűnik, a munkanélküli nők nagy része fiatal. 1974-ben pl. a 18 és 30 év közötti korhatárba a munkanélküli nők 66,8%-a tartozott. 1978-ban viszonylagos részarányuk 67,2%-ra nőtt. A nők legnagyobb száma a 18 és 25 év közötti korhatárhoz tartozik. Összlétszámuk a szemlélt időszakban 8177-tel növekedett. A 25—30 és a 30—40 életkorhatárba a munkanélküli nők 19—19%-a tartozik. Összlétszámuk úgyszintén állandóan növekedett.

A legnehezebb helyzetben a 40—50 és az 50 évnél idősebb nők vannak. Foglalkoztatásuk szinte lehetetlen, mert a munkaszervezetek munkaerő-szükséglet és felvétel esetén a fiatalabb korosztályhoz tartozó nőket keresik.

A munkanélküli nők szakmai összetétele sem kielégítő. A következő táblázatok is ezt igazolják.

Év	Összesen	Szakképzetlen	Félszak., alsó fokú végzettség	Szakképz. magas szakkép.	Közép. végz.	Főiskolai végzettség	Egyetemi végzettség
1974.	27 983	14 422	3 513	3 716	5 714	417	201
1975.	36 202	18 999	4 683	5 207	6 578	430	305
1976.	42 792	21 427	5 994	6 630	7 866	447	421
1977.	47 544	23 114	6 508	7 623	9 314	494	491
1978.	46 949	23 231	6 547	6 111	10 085	450	523

A szakmai összetétel százalékarányát a következő táblázatban dolgoztuk fel:

Év	Összesen	Szakképzetlen	Félszak., alsó fokú végzettség	Szakképz. magas szakkép.	Közép. végz.	Főiskolai végzettség	Egyetemi végzettség
1974.	100	51,5	12,5	13,3	20,4	1,5	0,8
1975.	100	52,5	12,9	14,4	18,2	1,2	0,8
1976.	100	50,1	14,0	15,5	18,4	1,0	1,0
1977.	100	48,6	13,7	16,0	19,7	1,0	1,0
1978.	100	49,5	13,9	13,0	21,5	1,0	1,1

A fenti táblázatok azt bizonyítják, hogy a munkanélküli nőknek több mint a fele szakképzetlen, azaz alacsony szakképzettséggel rendelkezik. Az 1974—1978-as időszakban összlétszámuk állandóan növekedett. Míg 1974-ben a foglalkoztatási öngazgatási érdekközösségek Vajdaságban 14 422 szakképzetlen dolgozót tartottak nyilván, számuk 1978-ban már meghaladta a huszonháromezret. Az össz nyilvántartott szakképzetlen dolgozó 63,5%-át nők képezik. 1978-ban az össz munkanélküli szakképzetlen dolgozó 68,9%-át képezték a nők, tehát viszonylagos létszámuk is tovább növekedett.

A félszakképzett (betanított) és a szakképzett munkanélküli dolgozó nők száma nem nagy, a szemlélt időszakban a 13—15% körül mozgott. Míg viszonylagos arányuk az össz munkanélkülivel szemben szinte változatlan maradt, létszámuk állandóan növekedett és öt év alatt szinte megkétszereződött. Ugyanez vonatkozik a középsikolai végzettségű munkanélküli nőkre is. Míg viszonylagos számuk az össz munkanélküli dolgozó nő 20%-át teszi ki, 1978-ban létszámuk meghaladta a tízezret. A főiskolai végzettségű nők száma lényegesen nem változott és 420—450 között mozgott. Ezzel ellentétben az egyetemi végzettségűek száma 201-ről 523-ra szaporodott a szemlélt időszakban.

A bemutatott táblázatok adatai igen képletesen mutatják a tanult — szakképzett munkanélküli dolgozó nők létszámának állandó növekedését, bár azt sem szabad szem elől téveszteni, hogy a szakképzetlen vagy alacsony szakképzettségű dolgozó nők száma is a szemlélt időszakban igen nagy volt. Ha az említettekhez hozzátesszük, hogy a szakképzetlen dolgozó nők mintegy 30%-a nem rendelkezik még nyolcosztályos iskolai végzettséggel sem, akkor nyilvánvaló, hogy helyzetük igen nehéz és elhelyezkedési lehetőségük szinte minimális.

A munkanélküliek struktúrájának behatóbb elemzése arra a tényre is fényt derít, hogy a közép-, főiskolai és egyetemi végzettségű nők sokkal nehezebben találnak munkát, mint az iskolázott férfiak. Hisz a középiskolát végzett munkanélküli 67,8%-át, a főiskolát végzett 53,7%-át és az egyetemet végzetek 60%-át a nők képezik.

Az iskolarendszerben mutatkozó fogyatékoságok és a munkaerő szerkezetbeli eltérése miatt társadalmunk az utóbbi időben igen nagy hangsúlyt fektetett a munkanélküli dolgozók szakképesítésére, illetve átképzésére. Ezen a téren a legtöbbet a foglalkoztatási öngazgatási érdekközösségek tettek. 1974 és 1978 között összesen 21 718 munkanélküli dolgozót szakképesítettek és képeztek át az egyszerű vagy hiányszakmákra.

Ám a nők helyzete ezen a téren is hátrányos. A 21 718 szakképesített és átképzett dolgozó közül csak 9254, vagyis az összlétszám 42%-a volt nő, habár a munkanélküliek nagy többségét (60%) nők képezik minden szakképzettségi fokon.

Ha a betöltött munkahelyek összetételét vizsgáljuk, szintén arra a következtetésre juthatunk, hogy a nők hátrányosabb helyzetben vannak, mint a férfiak. Vajdasági viszonylatban ugyanis az össz újonnan betöltött munkahely közül csupán 28%-ot töltöttek be a nők. A diszkrimi-

náció még egy területen érezteti hatását. A meghatározatlan (állandó) időre meghirdetett munkák 30%-át, míg a meghatározott időre meghirdetett munkák 48%-át kapták a nők. Ez utóbbi, mint tudjuk hosszabb-rövidebb helyettesítésre vonatkozik. A munkatörvény ugyan nem tesz lényegesebb különbséget férfi és női munka között, a gyakorlat azonban (sokszor a nők törvényes védelmére hivatkozva) nagyban eltér az elméleti rendelkezésektől.

Az eddigiekben vajdasági viszonylatban próbáltuk meg bemutatni a nők helyzetét a foglalkoztatás terén. De vajon milyen a helyzet e téren Szabadkán?

A nők társadalmi helyzetére vonatkozó eddigi megállapítások nagyjából Szabadkára is érvényesek, bár egyes problémák itt még inkább kifejezésre jutnak.

1983 első felében Szabadkán összesen 54 875 dolgozót foglalkoztatott a társadalmi szektor — ebből 22 088 nőt, ami az össz foglalkoztatott 40%-át teszi ki. Ha csupán ezeket az arányokat vesszük szemügyre, akkor megállapíthatjuk, hogy Szabadka Vajdasághoz viszonyítva sokkal többet tett a nők problémájának megoldása terén (Vajdaságban az össz foglalkoztatottnak csupán a 36%-át képezik a nők).

A munkanélküli nők viszonylagos száma 62%, összlétszámuk állandóan nő. A foglalkoztatási öngazgatási érdekközösség adatai alapján a helyzet a következő volt:

Szakképesítés	A munkanélküliek létszáma	Ebből a nők száma	A nők százalékaránya
Szakképzetlen	2 479	1 643	66,2
Félszakképz. és alsó fokú végzettség	208	120	57,6
Szakképzett és magas szakképzett	577	218	37,7
Középiskolai végz.	1 113	752	67,5
Főiskolai végzett.	82	42	51,2
Egyetemi végz.	133	85	63,9
Összesen:	4 592	2 860	62,2

Ahogy ez a fenti táblázatból kitűnik, a munkanélküli dolgozók nagy többségét Szabadkán is a nők képezik, szinte minden szakképzettségi fokon. Különösen a középiskolát végzett és a szakképzetlen dolgozó nők részaránya nagy, bár a legnagyobb gondot mindenképpen a szakképzetlen dolgozó nők létszáma képezi. A többi szakképzettségi fokozaton a nők összlétszáma nem nagy, bár létszámuk minden fokon meghaladja a munkanélküli férfiak számát.

Ha az egyes szakmai fokozatokon mélyebb betekintést nyerünk a szak-

képzettségi struktúrába, akkor megállapíthatjuk, hogy az egyes szakmáknál főleg nők szerepelnek a munkanélküliek nyilvántartásában.

Így augusztus végén a 66 vegyésztechnikus közül 63, a 34 élelmiszeripari technikus közül 21, a 8 bőripari technikus közül 8, 66 építészmérnök közül 44, a 21 turisztikai technikus közül 18, a 110 közgazdasági technikus közül 78, a 30 jogi technikus közül 26, a 17 kultúrológus közül pedig 16 volt nő. Hasonló a helyzet a fordítókkal és az akadémiaát nem végzett pedagógusokkal is.

Főiskolai szinten egyes szakmáknál szinte kifejezetten nők vannak a munkanélküliek nyilvántartásában. Így a 28 osztálytanító közül 24 nő volt, a nevelők kategóriájában viszont egyetlen munkanélküli férfit sem találunk. Az egyetemet végzett munkanélküli dolgozók nagy részét is nők alkotják. Így a 22 okleveles közgazdász közül 17, a 9 okleveles jogász közül 7 volt nő.

A nők hátrányos helyzetét bizonyítja a meghirdetett szabad munkahelyek elosztási aránya is. 1981-ben az össz szabad munkahely 22%-át, 1982-ben 21,6%-át, 1983-ban pedig mindössze 17,5%-át töltötték be a nők. Erről az alábbi táblázat igen meggyőzően beszél:

Szakképesítés	1982. I—VI.			1983. I—IV.		
	A szabad munkahelyek száma	A nők által betöltött mh. száma	A nők által betöltött mh. százalékaránya	A szabad munkahelyek száma	A nők által betöltött mh. száma	A nők által betöltött mh. százalékaránya
Szakképzetlen	2 004	356	17,8	2 108	297	14,0
Félszakk. és alsó fokú vég.	1 968	428	21,6	1 552	302	19,4
Szakképzett és magas szakképz.	1 066	133	12,5	1 287	94	7,3
Középiskolai végzettségű	686	368	53,6	776	343	44,2
Főiskolai végz.	130	22	16,9	158	32	20,2
Egyetemi végz.	320	29	9,1	304	19	6,2
Összesen:	6 174	1 336	21,6	6 185	1 087	17,5

Ahogy ez a táblázatból kitűnik, a legelőnyösebb helyzetben a középiskolával rendelkező munkanélküli nők voltak, hisz a meghirdetett szabad munkahelyek 44 százaléka nőkre vonatkozott. Szám szerint elég sok félszakképzett, illetve nyolcosztályal rendelkező, valamint szakképzetlen nőt is keresett a társult munka. A férfiakkhoz viszonyított arányuk azonban nem haladta meg a 20 százalékot. A szakképzetlen dolgozó nők

iránti kereslet nem mondható kielégítőnek, ha tudjuk, hogy számuk az érdekközösség nyilvántartásában meghaladta az 1600-at. Szakképesítés és átképzés esetén is főleg férfiakat keres a társult munka, így a munkahelyi nők száma állandóan nő.

A nők foglalkoztatásáról és társadalmi helyzetéről szól az a felmérés is, amelyet e sorok szerzője az év elején végzett. A kérdőíveket azzal a céllal küldtük el a munkaszervezeteknek, hogy feltüntessék azokat a munkahelyeket, amelyeken nőket alkalmaznak. A kiküldött kérdőíveket a munkaszervezetek és intézmények nagy része visszajuttatta.

A felmérésben részt vevő munkaszervezetek összesen 37 571 dolgozót foglalkoztattak, ami az össz foglalkoztatott 68,5%-át teszi ki. Minden tevékenységi ágazatból a nagyobb munkaszervezetek visszajuttatták a kitöltött kérdőíveket. Ezáltal a minta megbízhatónak és a levont következtetések a többi munkában lévő dolgozóra is érvényesnek mondhatók.

A felmérésben részt vevő munkaszervezetek összesen 16 203 nőt foglalkoztattak, azaz az össz foglalkoztatott 43,1%-át (a szabadkai átlag 40%). Így ebből a szempontból is a minta megbízható és reprezentatív.

A felmérés eredményeit összegezve a foglalkoztatott nők szakmai összetétele a következőképpen mutatható ki:

Szakképesítés	A foglalkoztatott nők száma	A nők százalékaránya
Szakképzetlen	3 410	21,05
Alsó fokú végzettség	582	3,59
Félszakképzett dolg.	3 285	20,27
Szakképzett dolg.	2 380	14,69
Középiskolai végz.	4 569	28,20
Magas szakképzett	225	1,39
Főiskolai végzettség	1 059	6,53
Egyetemi végzettség	685	4,23
Dr. és mgr.	8	0,05
Összesen:	16 203	100,00

Ahogy az a fenti táblázatból kitűnik, a foglalkoztatott nők mintegy 45%-a szakképzetlen dolgozó vagy a szakképesítés legalacsonyabb fokán van. A szakképzett és főleg a magasszakképzett dolgozó nők száma is igen kicsi. Az alkalmazott nők legnagyobb száma olyan munkahelyen dolgozik, amely középiskolai végzettséget igényel.

Ha a foglalkoztatott nők ágazatonkénti megoszlását elemezzük, akkor arra a megállapításra juthatunk, hogy az egyes ágazatok a nőket teljesen kizárják a munkába állás lehetőségéből, míg másoknál a feminizálódás észlelhető.

Tevékenységi terület	Az össz foglalkoztatott száma	Ebből a nők száma	A nők százalékaránya
Ipari és építőipari	21 369	8 990	42,1
Mezőgazd., vízgazd.	3 660	1 119	30,6
Közforgalom	2 650	279	10,5
Kereskedelem	2 816	1 334	47,4
Szolgáltat., pénzügy	1 008	415	41,2
Tudom., kult., oktatás	2 795	1 689	60,2
Vendéglátóipar, turizmus	690	392	56,8
Egészség., szoc. védelem	2 130	1 644	7,2
Társadalmi tevékenység	453	347	76,6
Összesen:	37 571	16 203	43,1

A táblázatban szereplő adatok természetesen csak azokra a munkaszervezetekre és intézményekre vonatkoznak, amelyek a kérdőíves felmérésben részt vettek. Az adatok azt mutatják, hogy a legkevesebb nőt a közforgalom (10,5%) és a mezőgazdaság (30,6%) foglalkoztatja, habár a lehetőségek ennél minden bizonnyal sokkal nagyobbak. Az ipar, a szolgáltatóipar és a pénzügy a községi átlag szintjén foglalkoztatja, míg a kereskedelem és a turizmus a községi átlagon felül alkalmazza a nőket. Egyes tevékenységi területeken az elnőiesedés tapasztalható. Ide tartoznak az egészségügyi (77,2%), a társadalmi tevékenységek (76,6%) és részben a tudomány és az oktatás is (60,2%). Különösen az oktatásban és a nevelésben érezhető az utóbbi időben a feminizáció.

Ha az egyes tevékenységi területen belül a foglalkoztatottak struktúráját elemezzük, akkor a nőkkel szembeni szeparatista viszony újabb bizonyítékát lelhetjük fel. Így például a bútóipar, amely valamikor főleg a női munkaerőnek adott helyet, az utóbbi időben szinte teljesen elzárkózott a nők elől.

A foglalkoztatott nők száma és a férfiakkal szembeni aránya azonban nem fejezi ki kellőképpen a nők valós társadalmi helyzetét. A mélyreható elemzés ugyanis arra is fényt derít, hogy a foglalkoztatott nők többsége a társadalmilag kevésbé értékelt („fizetett”) munkahelyen dolgozik.

Bizonyítékkul feltüntetjük a Társadalmi Könyvviteli Szolgálat adatait, amelyek a személyi jövedelem alakulását mutatják be Szabadkán 1982-ben. Az átlagos személyi jövedelmek feltüntetéséhez mellékeljük a felmérés eredményeit is, azaz a foglalkoztatott nők szakképzettségi struktúráját, amely lehetővé teszi a következtetések levonását.

Szakképesítés	A személyi jövedelem községi átlaga	Gazdaság	Társadalmi tevékenységek	A foglalkoztatott nők struktúrája
Szakképzetlen	8 908	9 039	7 471	3 410
Alsó fokú végz.	10 007	10 465	8 572	582
Félszakképzett	10 088	10 161	8 439	3 285
Szakképzett	12 298	12 332	11 111	2 380
Középisk. végz.	12 620	12 928	11 859	4 569
Magas szakképz.	15 181	15 222	13 964	225
Főiskolai végz.	19 980	17 825	15 201	1 059
Egyetemi végz.	20 343	21 311	19 224	685
Specialista, mgr.	25 977	27 593	25 865	8
Doktor	32 045	27 056	32 491	
Összesen:	12 410	12 224	13 469	16 203

A táblázatban feltüntetett adatokat elemezve megállapítjuk, hogy mintegy 9600 foglalkoztatott nő, azaz az össz foglalkoztatott nő 60%-a a községi átlagon aluli személyi jövedelmet valósít meg, mintegy 4500 a községi átlagot vagy ennél valamivel többet keres, és csupán 1900 foglalkoztatott nő személyi jövedelme haladja meg lényegesebben a községi átlagot. Az itt bemutatott adatok bizonyítják, hogy a nőkre a társult munka igen alacsonyan értékelt munkákat bíz, míg a kreatív, a magasan produktív és társadalmilag értékes munkákat a nőknek mintegy 10—12%-a kapja. Úgy hiszem, ezek az adatok megdöbbentőek és sürgős társadalmi intézkedést, a nőkkel szembeni viszonyunk megváltoztatását követeli.

Az egyes szakképesítési szinten alkalmazott dolgozó nők belső struktúrája további következtetések levonását teszi lehetővé. Így a szakképzetlen dolgozó nők 78,5%-a fizikai munkásként vagy takarítónőként dolgozik. Elenyésző azoknak a száma, akik összetettebb munkát végeznek (édesipari dolgozó, szakácsnő, felszolgáló stb.).

Az alsó fokú végzettséggel rendelkező nők nagy része gépiró, pénztáros vagy takarítónő.

A félszakképzett (betanított) dolgozó nők többségét a textilipar foglalkoztatja, ahol a felhalmozási lehetőségek minimálisak. Ennélfogva a dolgozók személyi jövedelme is igen alacsony (a félszakképzett varrónők személyi jövedelme pl. 6600—6800 dinár között van).

A szakképzett dolgozó nők száma nem nagy. Többségük mint kereskedő (985), varrónő (356) és textilipari dolgozó van munkaviszonyban. A társadalmilag értékesebb munkákon (aranyműves, munkavezető) kevés nőt találunk.

A középiskolát végzett nők főleg a könyvelő, pénzügyi, adminisztrá

tív és egészségügyi munkakörben dolgoznak. Legtöbb az egészségügyi nővér (791), az adminisztrátor (567), míg közgazdász-technikusi minősítésben mintegy 1900 nő dolgozik, ami a középiskolai végzettséggel foglalkoztatott nők 42, az össz foglalkoztatott nőnek pedig a 11%-át teszi ki. Megjegyzendő, hogy pl. az ápolónők személyi jövedelme jóval alatta marad a községi átlagnak. Ezért állapítottuk meg előljáróban, hogy a munkaviszonyban levő nők mintegy 60%-a a községi átlagos személyi jövedelemnél kevesebbet keres.

A magasszaképzett nők száma elenyésző. Jobbára a kereskedelem és a textilipar alkalmazza őket.

A főiskolai végzettséggel rendelkező nők főleg a tanügyben dolgoznak, míg az okleveles dolgozókat a tanügyben és az egészségügyben találjuk. Az utóbbi időben mind több okleveles közgazdász és jogász talál munkát.

A kimutatások és felmérések adatai azt bizonyítják, hogy a nők társadalmi helyzete nincs összhangban a meghirdetett elvekkel és a nők egyenjogúságára vonatkozó rendelkezésekkel. A nemek közötti egyenjogúságról vallott nézeteinket nem lehet csupán a számadatok mögé rejteni. A számadatok ugyanis a női megkülönböztetés, diszkrimináció legkülönbözőbb formáit takarják. Ha a munka és a munkában elért eredmények képezik az ember társadalmi helyzetének mércéjét, akkor a nőknek engedélyezett munka a „gyengébb nemet” a társadalmi hierarchia legalacsonyabb fokára süllyeszti. Ha a sokoldalú és kreatív egyéniség kibontakoztatásának előfeltételét a kedvező társadalmi helyzetek képezik az emberi tevékenység minden területén, akkor a nők esetében ezek a feltételek igen szűk keretek közé korlátozódnak.

A nőről, az anyáról, a dolgozó nőről alkotott nézeteinket a tradíció vastag leple fedi. A munkaszervezetekben sajnos nem is tesznek semmit a dolgozó nő társadalmi és professzionális státusának megváltoztatása érdekében. Ezt bizonyítja a munkában említett kérdőíves felmérés második része. Az itt feldolgozott információk mellett ugyanis a szerző arra a kérdésre is feleletet várt, hogy mely munkahelyeken lehetne a jövőben nőket alkalmazni, azaz a férfiakat nőkkel helyettesíteni. Szinte egyetlen munkaszervezettől sem érkezett válasz az említett kérdésre. Az okok, amelyeket a kaderszolgálatosok felhoznak, elfogadhatatlanok és férfi-központúságról tanúskodnak.

A nők társadalmi helyzetének megváltoztatása céljából mélyreható elemzésekre lenne szükség. Társadalmi és politikai következtetéseket kellene belőlük levonnunk és gyors változásokat foganatosítanunk. Végül ideje, hogy a deklarációkról, a szílamokról a konkrét akciókra térjünk át, amelyek a nők társadalmi helyzetének gyökeres megváltoztatását eredményeznék. A konkrét helyzet ezt igen kifejezetten sürgeti. Társadalmunk nem hunyhat szemet azok előtt a tények előtt, amelyek a női megkülönböztetést, diszkriminációt bizonyítják. És itt nem csupán a munkánélküli dolgozók számáról és a foglalkoztatott nők társadalmi helyzetéről van szó. Változtatni kell a tradicionális férfi-központúságon, felül kell bírálni a javadalmazási rendszert, a nőhöz, az anyához való

viszonyt. Ne takarózzunk a törvényes és alkotmányos rendelkezésekkel. Az alkotmány és törvény adta jogokat, amelyeket minden humánus társadalom zászlajára tűzött, a gyakorlatban, a mindennapi életben, elferdítés nélkül kell megvalósítani és a nőkre is érvényesíteni. Szégyen lenne, ha erre a jugoszláv szocialista öngazgatású társadalom képtelen volna.

Rezime

Ravnopravnost polova — na osnovu podataka o zapošljavanju u Vojvodini i Subotici

Posle oslobođenja puno toga je učinjeno na polju ostvarivanja ravnopravnosti među polovima u našoj zemlji, ali kao što i autor ističe to se odnosilo pre svega na društvenu brigu o ženama a puno manje na stvarnu ekonomsku emancipaciju. U svakodnevnoj praksi se međutim često pokazuje da je naše društvo muškocentrično.

U svom radu autor ove činjenice potvrđuje i podacima o zapošljavanju koji se odnose na SAP Vojvodinu i na subotičku opštinu.

U našem društvu svako ima, pravo na rad, a društveni položaj svakog čoveka zavisi od njegovog ekonomskog položaja. Nezaposlenost je jedan od najvećih problema naše današnjice, međutim ona ne ugrožava u istoj meri muškarce i žene. Na osnovu popisa stanovništva u 1981. godini utvrđeno je da od ukupnog broja zaposlenih 36% su žene, a u 1982. godini od ukupnog broja nezaposlenih 65,8% je bio udeo žena. (Podaci se odnose na Vojvodinu.)

Autor ističe još jedan veliki problem što potvrđuje i sa primerom iz subotičke opštine. Iz ankete izvršene početkom 1983. godine vidljivo je da u Subotici većina žena radi u društveno manje vrednovanim (plaćenim) privrednim i neprivrednim granama delatnosti. Većina osnovnih organizacija udruženog rada ni u buduće ne namerava promeniti svoj stav prema zapošljavanju žena. (Podatak isto iz ankete.)

Resümee

Die Gleichberechtigung der Geschlechter auf Grund der Beschäftigungsdaten in der Vojvodina und in Subotica

Nach der Befreiung ist in Hinsicht der Gleichberechtigung der Geschlechter, in unserem Lande, viel geschehen, aber — wie es der Verfasser unterstreicht — das war vor allem bezüglich auf die gesellschaftliche Frauenfürsorge getan worden und viel weniger auf die eigentliche ökonomische Gleichberechtigung. In der alltäglichen Praxis jedoch, zeigt sich unsere Gesellschaft als Männerkonzentrisch.

In seiner Arbeit beweist der Verfasser auf Grund der Angaben, über die Beschäftigung im Autonomgebiet Vojvodina und in der Suboticaer Gemeinde diese Feststellung.

In unserem Lande hat jeder Recht auf Arbeit, und die gesellschaftliche Lage eines jeden Menschen, hängt von seiner ökonomischen Lage ab. Die Beschäfti-

gungsmöglichkeit ist eine der grössten Probleme unsere Zeit, sie betrifft jedoch nicht gleichmässig die Frauen und die Männer. Auf Grund der Volkszählung von 1981 ist festgestellt, dass von allen Beschäftigten 36% Frauen sind und im Jahre 1982 sind von den unbeschäftigten 65,8% Frauen, (Angaben für Vojvodina).

Der Verfasser unterstreicht noch ein wichtiges Problem und beweist es mit den Angaben aus Subotica. Aus einer, im Jahre 1983 durchgeführten Ankete ist festzustellen, dass die meisten Frauen in den gesellschaftlich weniger gewerten (bezahlten) wirtschaftlichen und ausserwirtschaftlichen Fächern arbeiten. Die meissten der Organisationen der vereinigten Arbeit, wollen auch in der Zukunft nicht ihre Auffassung über die Beschäftigung der Frauen ändern. (Angabe aus der Ankete).

A FALUSI TURIZMUS LEHETŐSÉGEI VAJDASÁGBAN

A falusi turizmus mellett, hogy sok mindenben hasonlít, minőségileg különbözik a nagy turisztikai rendszerektől. A falusi turizmus szolgáltatásai közvetlenek, a falusiak személyes munkájuk eredményeit, a földművelés és állattartás termékeit kínálják fel a nagy turisztikai rendszerek mintájára. A falusi turizmus szolgáltatásai mindig személyes jellegűek, s így nem csupán puszta adásvételi viszonyról van szó, hanem egy közvetlenebb kapcsolatról. A nagy turisztikai rendszerekben a fogyasztó egy olyan gépezettel találja szembe magát, amelyet a munkaterületre szaksított dolgozók hoztak létre, akik maguk is csak részei a rendszernek, s hol közvetlen, hol meg közvetett kapcsolatban állnak a fogyasztóval.

A falusi turizmus sokkal sebezhetőbb, mint a nagy turisztikai rendszerek, mert az ily módon ügyviteli és emberi kapcsolatba került, két különböző társadalmi közegből való és más értékrendszerekkel bíró, elvárásokat támasztó emberek közötti tolerancia — éppen a közvetlen kapcsolat és érdekek következtében — sokkal körülhatároltabb. Az a tény, hogy a falusi turizmus természetesen hasonlít a családi manufaktúrára, arra enged következtetni, hogy az új emberi kapcsolatok felgyorsítják mindazokat a falusi életmódban végbemenő változásokat, amelyek az utóbbi évtizedekben egyébként is dinamikusak.

A falusi turizmus fejlesztése nem tekinthető pillanatnyi érdeknek, hanem egy olyan szilárd és tartós irányvételnek, amely összhangban van társadalmi-gazdasági fejlődésünkkel, a kisipar és a turisztikai kínálat megfelelő területeivel.

A társadalmi-politikai szervezeteknek a maguk módján szintén hozzá kell járulniuk ennek a tevékenységnek a kifejlesztéséhez, mégpedig a turisztikai tervezés és a fejlesztés programozása terén a mezőgazdasági és turisztikai szervezetek, az ügyviteli bankok, a helyi közösség és a lakosság bevonásával. A községi küldött-testületeknek határozatot kell hozniuk, megfelelő társadalmi megállapodást és öngazgatási megegyezést kell kötniük a falusi turizmus fejlesztésének hordozóival, és ki kell alakí-

taniuk a vendégfogadást vállaló falusi háztartások tevékenységét. Kapcsolatot kell teremteni a kereslet és a kínálat tényezői között, össze kell hangolni mindazoknak a turisztikai, kereskedelmi és közlekedési munkaszervezeteknek, háziipari termeléssel foglalkozó társultmunka-szervezeteknek, de öngazgatási érdekközösségeknek és szervezeteknek is a tevékenységét, amelyek hozzájárulhatnak a háztartások turizmusra való előkészítéséhez. Turisztikai egyesületeket, bizottságokat kell alakítani a falvakban és tanfolyamok útján kell felkészíteni a falusi háztartásokat a vendégfogadásra. A társadalmi-politikai szervezetek hatáskörébe tartozik a falvak köztisztaságának és közművesítésének előmozdítása és a különböző művelődési, sport- és egyéb rendezvények megszervezése is. A siker záloga azon kimutatások ismertetése, amelyekből kitűnik, hány faluban szervezték meg a turisztikai tevékenységet, hány háztartás vállalta a vendégfogadást, és szolgáltatásaikat milyen számban vették igénybe a turisták. Sajnos a hegyvidékekhez képest Vajdaságban az ilyen jellegű turizmus iránti érdeklődés jelentéktelen.

A falusi turizmus országos viszonylatban eddig elég egyenetlenül fejlődött. Ezen a téren Szlovéniában érték el a legtöbbet, ahol megkülönböztetett figyelmet fordítottak a turizmusnak erre az ágára. A falusi turizmus jelentős gazdálkodási lehetőségeket rejt magában, rendkívül sokoldalú és tartalmas kínálatába kulturális, egészségügyi, üdülési és oktatási lehetőségek tartozhatnak. Mindezek iránt mind a hazai, mind a külföldi turisztikai piacon nagy a kereslet. A falusi turizmus legfontosabb jellemzője az aktív családi üdülés. Számos európai országban, így Svájcban, Ausztriában és Franciaországban igen fejlett a falusi turizmus. Ezekben az országokban átfogó turisztikai terveket készítenek, egységes mércék alapján ellenőrzik a falusi háztartások turisztikai szolgáltatásait. A Grenoble közelében levő alpesi falvak példája bizonyítja legjobban, hogy a társulás milyen mértékben válhat hasznára a sajátos kínálatnak, a szolgáltatások minőségi javulásának, a turistaforgalom növekedésének, a természeti környezet és a népi kultúra megőrzésének.

Hazánk kontinentális vidékeinek a turizmusa nem maradhat meg a látogatottság eddigi motívumainál. A kisipar fejlesztésével párhuzamosan megfelelő lehetőséget kell teremteni a háziiparként is értelmezhető falusi turizmus fejlesztésére, amelynek lehetőségei — beleértve a kisipar kínálatát is — szinte korlátlanok.

Köztársaságunk falvaiban az ilyen vendégfogadást a turisztikai egyesületek végzik. A jövőben lehetővé kell tenni, hogy együttműködés alakuljon ki ezen egyesületek, a helyi közösségek és a mezőgazdasági szövetkezetek között. A szövetkezetek megfelelő szakember-állománnyal és gazdasági erőforrással rendelkeznek ahhoz, hogy ilyen közvetítő szerepet, szolgáltatásokat és kereskedelmi tevékenységet vállaljanak. A szövetkezetek a szervezés javításával és megfelelő szakemberek bevonásával is hozzájárulhatnak ennek a kisipari ágazatként létrejövő turizmusnak a fejlesztéséhez.

Természetesen amellet, hogy a falusi településeknek megfelelő mun-

kaerő saját előállítású élelmiszer áll rendelkezésére, számos tényező akadályozza még ezeknek a lehetőségeknek a kihasználását. Elsőként kell említenünk a falvak fejletlen piaci viszonyait, gondolunk itt a háziipari termékek forgalmazására, majd a lakossági birtokviszonyok zárt jellegére és mindazokra a szubjektív tényezőkre, amelyek behatárolják a lehetőségek kihasználását. Az említett szövetkezetek lényegesen növelhetik a háziipar áruválasztékot, amit szakosított boltokban értékesíthetnek. Ugyanez vonatkozik a férőhelyek megszervezésére is. Különböző szórakoztató műsorokat, találkozókát szervezhetnének a vendégek és a vendéglátók között stb. Csak példaként említjük, hogy a vendégeket be lehet vonni a tavaszi vetésbe, az aratásba, a gyümölcsszedésbe stb. Tartományunk földrajzi adottsága lehetővé teszi, hogy a szövetkezetek halászatot, vadászatot, vagy egyes termékeik kapcsán találkozót szervezzenek, meghívják a turistákat borkóstolóra, egy pohár pálinkára, tejtermékeik, gyümölcsaik bemutatójára. A vendégek meghívására számos lehetőség van, csupán a szövetkezetek kezdeményezésén múlik, hogy ez mennyire válik valóra. Egyes háztartások számára nagyszerű lehetőség volna egy időszaki vendéglő megnyitása. A falusi háztartások vendégfogadási lehetősége jelentős mértékben függ attól is, hogy mennyire vannak bekapcsolva a közlekedés vérkeringésébe, hogy könnyen megközelíthetők-e a falvak, a tanyák vagy sem. Egyes szerbiai falvak tapasztalatait a mi tanyáinkon is lehetne hasznosítani, például azt, hogy a vendégek annál a családnál étkezzenek, amelynél üdülnek. Mind a kisipar, mind a falusi turizmus fejlesztése szempontjából előnyös lehet a háziipari termékek előállítása, legyenek azok közszükségleti cikkek vagy ajándéktárgyak.

A művelődési és oktatási intézmények is hozzájárulhatnak a falusi turizmus, s ezáltal a kisipar fejlődéséhez. Az említett ágazatok fejlődésére közvetett hatással van az írástudatlanság felszámolása és a falusi lakosság továbbképzése, az önzorgatási viszonyok fejlesztése, a mezőgazdaság és egyéb termelési ágazatok ösztönzése, a kulturális tevékenység fellendítése és az életszínvonal emelése. Mindezeknek a feladatoknak a valóra váltása hozzájárul a falvak szocialista átalakulásához és a mezőgazdaságon kívüli ágazatok — a falusi turizmus, a háziipar, és a kisipar — fejlesztéséhez. A falusi turizmus szempontjából rendkívül fontos a turisztikai szolgáltatást végző háztartások fejlesztése. Bár a turisták már így is jelentős összeget költenek házi- és kisipari termékek vásárlására, a lehetőségek még közel sincsenek kihasználva. Mindebből az következik, hogy szervezett fejlesztéssel kell igazolni a háziipar létjogosultságát. Mivel társadalmunk az utóbbi időben jelentős figyelmet fordít a kis- és háziipar fejlődésére, ezért sokkal nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk nekik.

Alkotmányunk és a társult munkáról szóló törvény a lakosság tulajdonát képező eszközökkel végzett személyes munka fejlesztését illetően abból indul ki, hogy ez a tevékenység társadalmilag hasznos és szükséges, mert a társadalmi tulajdonban levő eszközökkel végzett munka harmonikus kiegészítője. A falusi lakosság jelentős részét be lehet vonni a házi-

ipari termelésbe, vagy a turisztikai szolgáltatásokba — főleg amikor véget ér a mezőgazdasági idénymunka. Az ilyen tárgyak készítéséhez nincs szükség különösebb befektetésre, s a munkaerő betanítása sem tart sokáig. Ilyen munkával idősebbek és gyermekek is foglalkozhatnak. Egyes vidékeken hagyományos az ilyen tárgyak készítése, mesterei vannak a népművészetnek. A gölöncsérek, a rézművesek, a fonók, a szövással foglalkozó falusiak által készített emléktárgyak a népművészet értékeit őrzik és egy életmód kifejezőiként élnek tovább. Egy-egy vidék háziipara a maga teljességével rendkívül fontos szerepet játszhat a falusi turizmus kínálatában.

Itt kell megemlítenünk a háziipari termékek és ajándéktárgyak kidolgozását illetően igen fontos diákszövetkezeteket. A diákszövetkezeteknek nagyobb figyelmet kell fordítaniuk a vidékre jellemző használati és dísz-tárgyak kidolgozására, mert azok nem egy vonatkozásban jelentőséggel bírhatnak a falusi turizmus szempontjából. Ugyanilyen jelentősége lehet a gyógynövények gyűjtésének, a méhészetnek, a nyúltenyésztésnek, a díszhal- és madártartásnak és a különböző turisztikai szolgáltatásoknak. A diákszövetkezetek eredményes tevékenységet fejthetnek ki egy jól felszerelt gölöncsérműhelyben. A nápművészeti motívumok továbbélterésének kitűnő módja a varrás, a kötés és a horgolás. Dísztányérokat készíthetnek falusi motívumokkal, terítőket hímezhetnek, albumokat, emlékönyveket készíthetnek, de folytathatnánk a sort a különböző táskákkal, kalapokkal, sálakkal, párnahuzatokkal, asztalterítőkkal, kesztyűkkel, kötött harisnyákkal stb. Mindezt csak termelésszervezéssel, megfelelő piac biztosításával és a szövetkezeti tagok szervezett kiképzésével lehet eredményesen megoldani. A termelés megszervezéséhez jelentősen hozzájárulhat a más gazdasági és turisztikai ágazatokkal kialakított együttműködés.

Ahhoz, hogy a falusi háztartások turizmussal foglalkozhassanak, különböző anyagi feltételeknek (vendégszobák, felszerelés, rendezett udvar stb.) kell eleget tenniük, nem beszélve a mezőgazdasági termelés megfelelő szerkezeti arányairól, a vendégfogadási készségről és a turizmussal való foglalkozás időigényességéről. Tartományunk falvaiban és tanyáin jelentősebb befektetések nélkül alakíthatóak ki a falusi turizmushoz szükséges férőhelyek. A vendégszoba „intézménye” már régtől fogva honos vidékünkön, szinte nincs olyan falusi ház, amelyben ne lenne berendezve egy ilyen vendégeknek és a rokonságnak szánt helyiség. Ezek a vendégszobák mind építésetileg, mind berendezésüket illetően a történelmileg kialakult népi hagyományokat tükrözik. A vajdasági falusi turizmus legsajátosabb formája a tanyai turizmus lehetne. Ezen a téren azonban már nehézségek merülnek fel, elsősorban a vendégfogadást illetően. A tanyai trágyadombok és poros utak ugyanúgy nem kedveznek a turizmusnak, mint az ott élő lakosság más irányú érdeklődése. Természetesen ez nem jelenti, hogy nem lennének vendégfogadásra vállalkozó tanyai gazdák. Egyes tanyákat át lehetne alakítani olyan vendégfogadó helyekké, amelyek megfelelő komfort biztosításával alkalmasak lehetnek

különböző lovasjátékok megszervezésére, iskolalovaglásra stb. Ilyen turisztikai lehetőségeket rejtnek magukban például a közép-bácskai Panónia és Zobnatica birtokok.

Érdemes megemlíteni még a tanyai kempingezés lehetőségét is. Annál is inkább, mert a tanyai udvarok többnyire nagy kiterjedésűek. Természetesen nem feledkezhetünk meg az egészségügyi követelmények színvonaláról sem, mert a város embere még a romantika kedvéért sem hajlandó lemondani teljesen kényelméről és megszokott tisztálkodási körülményeiről.

Egy-egy vidék általános értékelésénél szem előtt kell tartanunk a természeti adottságokat, a közlekedési útvonalakat, a vidék turisztikai jellegzetességeit, a lakosság foglalkozási szerkezetét, a falvak építészetét, néprajzi jellegzetességeit és a vendéglátáshoz szükséges közművesítést.

A falusi turizmus megszervezésében döntő szerepet játszik a várható jövedelem, a falusi turizmus kifizetődősége. Ez a jövedelem a szobák árától, az évenkénti vendégnapok számától és a szolgáltatás minőségétől függ. Mindenképpen ügyelni kell arra, hogy az árak hozzáférhetőek legyenek, mert ezáltal érhetjük el, hogy a rendelkezésre álló férőhelyek a lehető legjobban ki legyenek használva. Szlovéniai számítások szerint a vendégházak utáni haszon nem lehet kevesebb negyven dinárnál, mert a nyereség már így is igen kevés lenne, nagyobb beruházások esetén pedig veszteséggel járna. A falusi turizmus esetében évi 120 napnál többet csak kivételes esetekben használnak ki. A falusi turisztikai tevékenység gazdasági eredményei szintén a férőhelyek, a rendelkezésre álló munkaerő és létesítmények függvénye. Ilyen szempontból alsó határként az öt-hatszáz vendégnapot veszik, amelyhez elegendő hat-nyolc fekvőhely. Egy-egy falusi háztartás számára ez lehet a minimum, az a határ, amikor már pótlóvédelmet jelent a turisztikai tevékenység. Ebben az esetben már megéri, hogy mezőgazdasági termelés helyett turizmusba fektesse pénzét a háztartások egy része.

Függetlenül attól, hogy egyes fórumok már régebb idő óta sürgetik a falusi turizmus fellendítését, eddig még nem került sor megfelelő intézkedésekre. Hozzáértők véleménye szerint még nem értek meg kellőképpen a feltételek.

A falusi turizmus iránti érdeklődést mi sem bizonyítja jobban, mint a kedvező külföldi eredmények. Nálunk eddig azért nem került rá sor, mert falvainkat, tanyáinkat vendégfogadás szempontjából aligha hasonlíthatjuk össze a szlovéniai vagy ausztriai falusi háztartások kultúrájával és szolgáltatásainak gazdagságával. Ami viszont a lovaglást, vadászatot és halászatot illeti, a lehetőségekben mi sem maradunk el sokban tőlük. Éppen ezért, ahol csak lehet, ezeket a sportokat megfelelő vendéglátással kell társítani. A turisták számára nagy vonzóerő lehet vidékünk konyhája, de ehhez lényegesen emelni kell az étkeztetés színvonalát, s ügyelni kell arra, hogy a külföldi vendégek nincsenek hozzászokva fűszeres és zsíros ételeinkhez.

A falusi turizmus megszervezéséhez az utóbbi időben sem kezdett hoz-

zá senki, többek között a felmerülő nehézségek miatt. Ezek közé sorolhatjuk egyes községek és társultmunka-szervezetek érdektelenségét, a nagyobb vendéglátóipari létesítményektől és szállodahálózattól való félelmet, a szobák berendezéséhez szükséges céleszközök hiányát, a falusi turizmus fejlődését ösztönző adópolitika fogyatékoságait stb. Egyszer s mindenkorra tudomásul kell vennünk, hogy a falusi turizmus nem azonos az olcsó házikosztal és itallal. A falusi turizmusnak be kell kerülnie a községi tervekbe, hogy megfelelő helyet kaphasson tartományunk és a községek középtávú terveiben is. Ha ez nem történik meg, akkor számolhatunk ösztönös kifejlődésével, aminek urbanisztikai és gazdasági következményei lehetnek. El kell végre döntenünk, hogy a falusi turizmust a mezőgazdasági háztartások kiegészítő tevékenységének tekintjük, és hogy csak ott lehetséges kialakítani, ahol a háztartások egyes tagjai megfelelő szabad idővel rendelkeznek ahhoz, hogy turisztikai tevékenységgel foglalkozzanak. Ennek a turizmusnak maguk a falusi háztartások a hordozói, amelyeknek tagjai személyes munkájukkal valósítják meg a vendégfogadásból származó mellékjövedelmet. A Vajdasági Turisztikai Szövetségre hárul az a feladat, hogy megállapítsa a vendégfogadás feltételeit, a szobák kategorizálását stb. Ennek a turisztikai ágának a fellendítéséhez jelentősen hozzájárulhatna az ügyviteli bankok hitelpolitikája is. Ezeket a hiteleket turisztikai létesítmények építésére, a vendégszobák berendezésére és a turizmust szolgáló egészségügyi és műszaki átalakításokra lehetne fordítani. Ismételten hangsúlyozzuk, hogy a falusi turizmus nem enyhíti ugyan lényegesen tartományunkban a turisztikai férőhelyek hiányát, de a kisipar részeként gazdagíthatja a turisztikai kínálatot és olcsó, csendes, nyugodt pihenést biztosíthat az érdeklődőknek.

A falusi turizmus fejlesztése elképzelhetetlen megfelelő népszerűsítés nélkül. Jelenleg ezt az üdülési formát vagy maguk a falvak, vagy csak néhány önszántából érdeklődő újságíró népszerűsíti. A köztársasági és tartományi falusi turizmus fejlesztése nem afféle humánus akció, hanem ösztársadalmi érdek, amely hozzájárul a falvak felemelkedéséhez, gazdasági megerősödéséhez és a falusi lakosság migrációjának csökkenéséhez. Természetesen a falusi turizmus ügye nem válhat pusztán a férőhelyek ügyletévé bármiféle tartalom nélkül, mert ehhez elég lenne egy technikus, vagy egy kereskedő beszerzése is. A falusi turizmusnak legtöbb segítséget az idegenforgalmi szövetségek nyújthatnak, amelyek szervezeteit minden érdekelt faluban létre kell hozni, hogy legyen megfelelő számú ember a vendégfogadás megszervezésére.

A vajdasági falusi turizmus fejlesztését nagyban elősegítené az ilyen idegenforgalmi akciók pénzelése, hogy minél népszerűbbé váljanak a kifogástalan turisztikai szolgáltatást nyújtó vidékek.

Fordította *Mák Ferenc*

Rezime

Mogućnost razvoja seoskog turizma u SAP Vojvodini

Razvoj seoskog turizma u Vojvodini treba da bude prvenstveno akcija od društvenog interesa u cilju kultivisanja sela, njegovog ekonomskog značaja, kao i smanjenja migracija seoskog stanovništva.

U cilju razvoja seoskog turizma u okviru podsticajnih mera, potrebno je sagledati mogućnost i potrebu finansiranja turističkih akcija, čija bi svrha bila propagiranje turizma na selu i mogućnosti koje pružaju pojedina područja u SAP Vojvodini u pogledu pružanja kvalitetnih turističkih usluga u seoskim domaćinstvima na salašima.

Razvoj turizma na selu treba da se shvati kao trajna orijentacija u skladu sa utvrđenom politikom društveno-ekonomskog razvoja kao i dela ukupne male privrede i ukupne turističke ponude. Seoski turizam može da bude značajan vid privređivanja u kontekstu razvoja male privrede, gde je potrebno naći adekvatno mesto za razvoj seoskog turizma kao vida domaće radinosti koja u pogledu obogaćivanja ponude male privrede ima skoro neograničene mogućnosti. Dobra organizacija domaće radinosti, proizvodnja suvenira, pružanje usluga, mnogo odlučuje o uspehu kao i kvalitetu turističkih usluga.

Da bi se ostvario očekivani razvoj seoskog turizma u SAP Vojvodini, potrebno je društvenim planom SAPV i društvenim dogovaranjem u okviru samoupravnih interesnih zajednica utvrditi takve pravce razvoja i obezbediti takve stimulativne mere koje će pozitivno uticati na razvoj turizma na selu, na razvoj poljoprivredne proizvodnje seoskih domaćinstava, i na razvoj proizvodnje domaće radinosti kao komplementarne delatnosti turizma.

Summary

The Possibility of Developing Rural Tourism in the Autonomous Province of Vojvodina

Development of rural tourism in the Autonomous Province of Vojvodina has to be an activity of social interest having for its aim the cultivation of the village, its economic importance, as well as reducing the migration of rural population.

In order to develop rural tourism it is necessary to overlook the possibilities of financing the touristical activities such as commercialising and the circumstances certain territories have in offering touristical services through rural households and farms.

Development of tourism must be a continuing process in accordance with the policy of socio-economic development and the development of small industry. Rural tourism could be an important form of it. It would effect the development of handicrafts which has unlimited perspectives. A well-organised handicrafts, gift-production as well as touristical services could be the foundation of rural tourism.

In order to achieve the desired results it is necessary of determine und take certain stimulative measures through the social plan of the AP Vojvodina. These measures are to be taken by the selfmanagement associations of interest and their purpose is to stimulate the development of rural tourism, agricultural production of households, handicraft that is the development of touristic activities in general.

Sebők Zoltán

VASZILIJ KANDINSZKIJ: A BELSŐ SZÜKSÉGSZERŰSÉG

A nonfiguratív, absztrakt vagy tárgy nélküli művészet századelejei fölbukkanását meglepően lázas elméleti tevékenység előzte meg és követte. A három nagy úttörő — Kandinszkij, Malevics és Mondrian — nemcsak impozáns művészetet hagyott az utókorra, hanem máig izgalmas elméleti anyagot is. Több szempontból is fontos foglalkozni ezekkel a pátosztól és az új képzőművészetbe vetett hittől fűtött verbális megnyilatkozásokkal. A kép és a gondolat, a művészeti gyakorlat és az elmélet olyan magas fokú és bonyolult egysége valósul meg bennük, amit a művészetteoretikusok szövegeiben csak nagy ritkán tapasztalhatunk.

Ezúttal Vaszilij Kandinszkij elméleti írásait vesszük közelebről szemügyre, hogy föltérképezzük híres kategóriája, a „belső szükségszerűség” (innere Notwendigkeit) jelentését, jelentőségét és vonatkozási mezőjét. Egy olyan fogalomról van szó, melyet bátran nevezhetünk a nagy orosz művész központi kategóriájának, annál is inkább, mert Kandinszkij a művészet alapelvének tekintette. Maga a terminus természetesen nem Kandinszkij találmánya. Előtte, a 19. század végén, a huszadik század elején, számos művész, író és zeneszerző munkásságában fölbukkan, sőt, ha követni akarnánk történetét, még távolabbi múltba is vissza kellene utaznunk. E filológiai vizsgálódásnak azonban esetünkben nem sok értelme lenne, mert Kandinszkijnál egészen új jelentést és funkciót nyer: univerzális alapelvvé, „a művészet egyetlen, változatlan törvényévé” és az egyetlen „tisztá művészeti princípiummá” válik. A művészetben gyakorlatilag mindenütt fölbukkanhat. Kandinszkij szerint ezen alapul a szín és a forma harmóniája, a tárgyi és az absztrakt formák kiválasztása, az egyes formák és a kép egészének kompozíciója, a képi elemek bonyolult kölcsönhatása stb. — egyszóval a kép belső rendszerének összessége.

Többen is fölfigyeltek rá, hogy hiába keressük Kandinszkij elméleti írásaiban a belső szükségszerűség szabatos, átfogó és végleges meghatározását. Ezt azonban kár lenne szemére vetni, hiszen egy flexibilis kategó-

riáról van szó, mely egyszerre több szinten funkcionál. Többértelműsége tehát eleve kizárja a fogalmi beskatulyázás lehetőségét. Ezért Kandinszkij több, egymással nem egészen párhuzamos definícióval próbálkozik vagy közvetetten utal lehetséges jelentéseire és rendeltetéseire. *A szellemről a művészetben...* című könyvében a belső szükségszerűség első meghatározása így hangzik: „az emberi lélek célszerű érintésének elve” (Der Prinzip der zweckmäßigen Berührung der menschlichen Seele). Ez a definíció azután háromszor ismétlődik a szín, a forma és a tárgy hatása kapcsán. Példaképpen nézzük, milyen szerep jut neki a szín vonatkozásában. A szín fizikai és lélektani hatását tárgyalva Kandinszkij kifejti, hogy a festészet olyan eszközről van szó, mellyel a művész „közvetlen hatást gyakorol a lélekre”, majd ezt egy szellemes, bár kissé mechanikus analógiával szemlélteti. Eszerint a szín-szem-lélek hármának a zongora példáján a billentyű-kalapácsszerkezet-húr hármasság felel meg. Ahogy a billentyű leütése a kalapácsszerkezeten keresztül hatást gyakorol a húrra, ugyanúgy rezegteti meg a szín a szemeken keresztül az emberi lelket. A művész olyan zenész, akinek a billentyű analógiájára felfogott szín segítségével sikerül megrezegtetnie a lélek érzékeny húrjait. Mint látjuk, a belső szükségszerűség itt a mű és a befogadó közötti kommunikációs térben helyezkedik el és a műalkotás befogadásának alapelveként, mi több, garanciájaként funkcionál. Az emberi lélek célszerű érintése itt azt jelenti, hogy a művész emóciói, lelkének a műben realizált rezdülései a nézőből megfelelő emóciókat váltanak ki. Pontosabban fogalmazva, a belső szükségszerűség elve alapján mindennek így kellene lenni és Kandinszkij szerint maradéktalanul az alkotó feladata, hogy ez így is legyen: a művész gondja, hogy megfelelő módon hozza működésbe a néző receptív mechanizmusait. Az olyan mű, mely nem váltja ki a szóban forgó lelki vibrációt, Kandinszkij szerint nem művészi. Hallgat azonban arról, hogy ki ennek az oka, bár nyilvánvaló, hogy a „bűn” mindkét oldalt, az alkotót és a befogadót egyaránt megillettheti. Kandinszkij, úgy látszik, mégis inkább az alkotót hajlamos felelősségre vonni. Mivel úgy vélte, hogy lelkünk még túl durva és érzéketlen ahhoz, hogy rezonáljon a finomabb vibrációkra, a művészre hárította a feladatot, hogy alkalmassá tegyen bennünket a nemesebb rezdülések befogadására. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a művésznek az érzéketlen, anyagi lélek számára kell alkotnia, de azt sem, hogy teljesen számításon kívül hagyhatja annak korlátait. Kandinszkij szerint a művésznak számolnia kell a befogadók reális érzékenységevel, tehát nem tehet túl nagy, elhamarkodott lépéseket. 1912–13 táján ilyen megfontolásból vonta kétségbe a geometriai absztrakció lehetőségét és létjogosultságát, ugyanis abban az időben még képtelennek tartotta a nézőket egy ilyen nemes művészet befogadására.

Kandinszkij a művész és a befogadó közötti kommunikációs láncolatot úgy képzelte el, hogy a művész emóciói a néző lelkébe jutnak, s ott, akárcsak a zenei villák, megfelelő vibrációkat váltanak ki. Ennek sematikus vázlata a következő: „Emóció—Érzés—Mű—Érzés—Emóció”.

Az így felfogott folyamatban az érzés az, melyen keresztül az emóciók realizálódnak, illetve befogadásra találnak, a mű pedig nem más mint a művész emócióinak anyagi hordozója. Ki kell emelnünk, hogy ugyanúgy nem cél, ahogy a beszédben használt szavak sem öncélúak, hanem a gondolatok kifejezését szolgálják. Miközben a művész alkot, a fő és végső célnak kell szeme előtt lebegnie, annak, hogy sikeresen átadja emócióit, más szóval, hogy célszerűen érintse a másik ember lelkét. A belső szükségszerűség tehát itt már mint az alkotási folyamat alapvető és meghatározó elve jelentkezik, és helye az alkotó és a befogadó közötti térből átkerült az alkotó és a mű közötti térbe.

Maga a műalkotás mint összetett és dinamikus egész egy ugyancsak összetett alkotói folyamat eredménye. A művész kiválasztja a neki megfelelő formákat és színeket, különféle tárgyakat használ, s közben arra törekszik, hogy a rendelkezésére álló eszközökből egy harmonikus vagy épp diszharmonikus kompozíciót teremtsen. Kandinszkij terminológiájában az így keletkező kompozíció szinte maradéktalanul meg egyezik a kép fogalmával. Mindaz, amit a művész csinál, a festészeti elemek használatának bonyolult rendszere, meghatározott döntések eredménye. E döntések nem értelmi természetűek, hanem emocionálisak és — ami számunkra nagyon fontos — a belső szükségszerűségből erednek. „A festészet nem más — írja Kandinszkij a *Tartalom és forma* című szövegében —, mint színhangok kombinációja, melyet a belső szükségszerűség határoz meg.” A festészeti elemek formalista elemzése, amire *A szellemről a művészetben...* című könyvében vállalkozott, szemlátórást arra utal, hogy a művésznek jól kell ismernie eszközeinek természetét és sajátos tulajdonságait. Ennek célja azonban nem az, hogy ügyeskedni tudjon velük, hanem hogy alkalmazni tudja őket lelki vibrációinak minél adekvátabb kifejezéséhez. A kép nem úgy rendeződik, hogy az elemek önértéket nyerjenek — mint később a konkretizmus népes vonulatában, hanem a művész emócióit kell megtestesíteniük. Alkotni tehát annyi, mint alávetni magunkat a belső szükségszerűségnek, vagyis, maga a mű is ebből a szükségszerűségből származik.

Ha áttérünk a tartalom és a forma vizsgálatára, arra a témára, mely Kandinszkij elméleti írásaiban egyike a legfontosabbaknak, a belső szükségszerűség új fogalmát és szerepét érhetjük tetten. Kandinszkij szerint a világon semmi olyan nem létezik, ami ne mondana valamit. Minden forma, minden tárgy rendelkezik egy bizonyos belső hanggal, tartalommal. A belső szükségszerűség ebben az esetben nem más, mint a tartalom és a forma szükségszerű viszonyának egyik elnevezése. Megjegyezhetjük, hogy Kandinszkij szerint a természet világában is ugyanez a szükségszerűség szüli a formát — egy helyen a mélytengeri halakat hozza fel példának, melyeknek nincs szemük —, de ezt külső szükségszerűségnek nevezi, ellentétben a művészetivel, mely lelki vagy szellemi természetű. Ezzel összefüggésben Kandinszkij számára a legfontosabb kérdés az, hogy a forma belső szükségszerűségből születik-e, vagyis hogy a belső tartalom adekvát kifejezője-e. Ehhez képest minden formai kér-

dés másodrangú szerepet kap, sőt gyakran föl sem merül. Egyáltalán nem fontos például, hogy a művész által használt forma önmagában belsőleg mennyire szükségszerű: tehát nemcsak absztrakt, hanem tárgyi is lehet, sőt, olyan forma is, melyben egyszerre vannak jelen tárgyi és absztrakt elemek. Mit jelent ez? Azt, hogy a belső szükségszerűség nemcsak az új, absztrakt festészet alapelve, hanem egyaránt vonatkozik a tárgyi formákat használó figuratív festészetre is. Emlékezzünk csak, a szín és a forma mellett a tárgy kiválasztása is az emberi lélek célszerű érintésén alapul.

Kandinszkij tökéletesen tisztában volt annak jelentőségével, hogy a tárgy kiiktatódik a művészetből, de sohasem találta meg e változás ontológiai értelmét. Miután tudatosodott benne, hogy a tárgyi elemek zavaróak festészetében, feltette magának a kérdést: mivel kellene őket helyettesíteni, mivel lehetne pótolni azt, amit a tárgy elvesztése eredményez, hogyan kellene megformálni a tárgy nélküli képet, hogy ne csökkenjen kifejező és tartalmi potenciálja. Kandinszkij ezt a problémát meggyőzően oldotta meg — erről tanúskodnak korabeli képei. Igaz ugyan, hogy eltűnt róluk a tárgyiasság mint felismerhető forma, de megmaradt a tárgy belső szellemisége, vagy ahogy Malevics mondaná, „a tárgy jelenlétének érzése hiánya tényében”. Noha a belső szükségszerűség sohasem lett az új, absztrakt festészet ontológiai alapja, a tartalom és a forma viszonyára kidolgozott fogalma Kandinszkij imént említett gyakorlati problémájának elméleti megoldását szolgálja. Világosan látszik, hogy funkciója az absztrakt festészet *lehetőségének* megalapozása: amennyiben az absztrakt forma a tartalom megfelelő kifejeződése és a belső szükségszerűségből nő ki, ugyanúgy indokolt lehet, mint bármely tárgyas forma.

A művészetben azonban nem minden forma felel meg maradéktalanul a belső tartalomnak, a forma nem mindig a belső tartalom pontos és szükségszerű kifejeződése. Az ilyen esetben Kandinszkij szerint mindig külső szükségszerűségről van szó, ami azután különféle természetű lehet. A külső Kandinszkij számára ugyanazt jelenti, mint a nem-művészi. A belső szükségszerűség tehát ilyen értelemben axiológiai alapelv formájában bukkan fel: megléte vagy hiánya dönt az alkotás művészi voltáról, meghatározza, hogy a kiválasztott forma, sőt bármely más eszköz, igazi vagy hamis, szépnek vagy csúnyának tekinthető stb. „Mindaz, amit a belső szükségszerűség teremt — állítja Kandinszkij — már ettől eleve szép”. Ebben az értelemben a belső szükségszerűség elve nem ismeri el azokat a különféle megszorításokat, melyeket a szép tradicionális fogalma parancsol, mi több, úgy jelenik meg, mint minden ismert és elismert kritérium túlhaladásának elve, mint az összes külső tényező tagadása. A művész szabadsága ugyancsak a belső szükségszerűségre alapozódik, egyúttal a belső szükségszerűség a szabadság egyetlen elismert határa. Sőt Kandinszkij hajlott afelé, hogy a belső szükségszerűség semmibe vételét a dicsvágygal és a falánksággal kapcsolja össze, vállalását pedig

a becsületességgel. Ezzel univerzális törvényét morális jelentőséggel is fölruházta.

A kompozíció fogalma Kandinszkij számára különösen fontos szerepet játszott. A *Visszatekintés a múltba* című önéletrajzi írásában olvashatjuk: „Életem legfőbb vágya az volt, hogy kompozíciót fessek”. Kompozíciót alkotni az ő számára annyit jelentett, mint tiszta képet teremteni. Ebben látta a festészet elsődleges célját, és ez fölött már csak a „színpadi kompozíció”, vagyis a „monumentális műalkotás” állott, mely a nagy szintézist jelentette számára. A kompozíció vonatkozásában a belső szükségszerűség a részek egésszé való összeállításának a törvénye, miközben az egység a részek egymás közötti viszonyából, bonyolult kölcsönhatásából ered. Az elemek sajátos önálló tulajdonságokkal is rendelkeznek, de végső soron mégis csak az egész vonatkozásában hatnak igazán: „az egyes részek csak az egészben válnak élővé”. Azonban a részek kölcsönhatásának ténye és az, hogy az egésznek, a kompozíciónak vannak alárendelve, még semmit sem mond ezeknek az állapotoknak és folyamatoknak a természetéről. Tudunk a viszonyok létezéséről, de nem tudunk karakterükről. A viszonyoknak kétségtelenül van bizonyos törvényszerűsége, de milyen természetű? A választ a belső szükségszerűség újabb fogalma nyújtja. Eszerint az elemeket úgy kell elrendezni, hogy összeállításuk módja alárendelődjön a (belső) művészi tartalomnak.

Az Analógia démona — ahogy Barthes mondaná — Anyesz Szolát arra csábította, hogy Kandinszkij kompozicionális elvét és az orosz formalisták konstruktív faktorát egy kalap alá vegye. Itt az ideje, hogy néhány kritikai megjegyzést fűzzünk ehhez a párhuzamhoz. Igaz ugyan, hogy jelentését tekintve mindkét elv megfelel a mű belső törvényszerűségének, de Kandinszkij, az orosz formalistáktól eltérően, a kompozicionális belső szükségszerűséget lelki és misztikus jelzőkkel látja el. A belső szükségszerűség misztikus szükségszerűség, törvényei lelki törvények, a művészi tartalom pedig egyértelműen misztikus tartalom. Nyilvánvaló, hogy ezek nem az orosz formalisták fogalmai. Ők elvetették a tartalomforma dualizmust és helyette a konstruktív faktor és az (alap)anyag kategóriát vezették be. Igaz, Kandinszkij is túlhaladta ezt a dualizmust, de egészen más módon: megállapította, hogy formaprobléma lényegében nem létezik, mert a forma nem más, mint a tartalom külső anyagi kifejeződése. Például szöges ellentétben áll szemléletével Viktor Szklóvszkij posztulátuma, mely szerint az új forma nem azért alakul ki, hogy új tartalmat fejezzon ki, hanem hogy felváltsa a régi formát. Másrésről, a miszticizmussal rendszerint együtt járó pszichologizmus, ami Kandinszkij belső szükségszerűségét oly mélyen átítatja, teljesen idegen az orosz formalistáktól. A művész feladata Kandinszkij szerint nem az, hogy uralja a formát, hanem hogy alárendelje azt a belső misztikus tartalomnak. Ezen az úton lelkének belső hangja vezeti.

A szellemről a művészetben... Formák és színek nyelve című fejezetében nyújtja Kandinszkij a belső szükségszerűség legátfogóbb meghatározását. Azt írja, hogy a művész abszolút szabadságát a belső szük-

ségszerűség korlátozza, melyet viszont három követelmény határoz meg: az egyes művész feladata, a kor és az adott nép kijelölte feladat és végül az elvontan létező, anyagi megvalósulásra törekvő örök művészi. Az első kettő idővel el fog tűnni, a harmadik örökké fennmarad. Kandinszkij szerint e három követelmény szorosan összefügg egymással és együttesen a műalkotás szükségszerű elemeit képezik. Kapcsolatuk meghatározó kapcsolat: egyik sem létezhet önállóan, kölcsönhatásuk pedig a mű egységét szavatolja. Ezek az elemek azonban külön-külön más-más értékek meghatározói. Az első két elemet Kandinszkij szubjektívnek és relatívnak tekinti. Minden kor, írja, arra törekszik, hogy a művészetben viszontlássa saját magát, ugyanúgy, minden művész önkifejezésre törekszik. Így születnek a személyes és nemzeti stílusok, melyek bizonyos korokhoz és területekhez tartoznak, de ezek Kandinszkij szerint fokozatosan elveszítik jelentőségüket. Mégis, csak e szubjektív, ideiglenes elemeken keresztül lehet eljutni a harmadikhoz, a tiszta, örök művészihez, melyet Kandinszkij objektívnek, univerzálisnak és abszolútnak tart.

Mi az, ami a művészetre általában jellemző, ami a műalkotások sokaságában állandóan és változatlanul van jelen? Erre a régi kérdésre Kandinszkij sehol sem ad választ, elméleti reflexióinak, összessége alapján azonban nem kétséges, hogy ez a belső tartalom. Mindezek alapján úgy tűnik, a személyes elem és a stíluselem a forma kategóriájával párhuzamos, míg a harmadik, az örök művészi elem a tartalom kategóriájára rímel rá. A belső szükségszerűség három követelménye tehát semmi más, mint a tartalom-forma dualizmus más szavakkal és más vonatkozásban való újramesélése. Amikor például Kandinszkij azt állítja, hogy e három követelmény a műalkotás szükségszerű elemeit képezi, csak más módon ismétli saját definícióját, mely szerint a műalkotás a tartalom és a forma elválaszthatatlan egysége. A tiszta és örök művészi pedig lényegében nem más, mint a művészet „misztikus tartalma”.

Az objektív, minden művészetben jelen levő tiszta, örök művészinak Kandinszkijnál ontológiai értelme van és véleménye szerint mindenáron ki kell fejeződnie. Ezt a jelenséget nevezi „az objektív kifejeződési szándékának” (Das Sichausdrückenwollen des Objektiven), mely szándék azután megint csak azonos lesz a belső szükségszerűséggel. Az így meghatározott belső szükségszerűség már szemlélatomást a művészen kívülálló entitás, amit legfeljebb szolgálni lehet, akár egy istent. Van is ilyen megfogalmazás Kandinszkijnál, hogy „a művész mint a művészet szolgáltatója”. Az alkotó ebben a szellemben nem más, mint eszköz, melynek segítségével az objektív művészi megvalósítja saját „kifejeződési szándékát”. A művész pusztán közvetítő a belső művészi tartalom kifejeződésének folyamatában, és feladata ennek külső, formai konkretizálása. Természetesen különféle tartalmak és nekik megfelelő formák léteznek, de mindezek alapja *egyetlen* változatlan misztikus belső tartalom, ami a művészen keresztül jut kifejezésre és a műben testesül meg. Ezzel összefüggésben Kandinszkij a művészet fejlődését abban látja, hogy az örök objektív tartalom szép lassan háttérbe szorítja a „közvetítőt”, a mű-

vész szubjektivitását. A személyes, a nemzeti és az időbeli mint változó stíluskategóriák csak gátolják a művészet fejlődését, ezért a művésznak fokozatosan meg kell szabadulnia hatásuktól. Más szóval, el kell hagynia a külső szükségszerűséget a belső szükségszerűség javára. Végül tehát a belső szükségszerűség mint a művészeti fejlődés elve jelentkezik, mint annak fő mozgatóereje a tiszta és örök művészi felé vezető úton.

Amint látjuk, a belső szükségszerűség egyetlen meghatározása és funkciója sem vonatkozik kizárólag az új, absztrakt művészetre. Ennek bizonyára több oka van, de azt hiszem, alapvető, hogy Kandinszkij elméleti írásai mindvégig szoros kapcsolatot tartottak művészeti gyakorlatával (ami természetesen nem jelenti azt, hogy elméletének minden eleme a gyakorlatból származik). Kandinszkij festészetének természetére gondolok, ami úgy tűnik, elméletének is alapvonása. Ez a festészet inkább a kontinuitás, az óvatos fejlődés, lassú alakulás festészete, mint a nagy tagadás és a radikális elvitatásé. Legitimitását úgy védi, hogy nemcsak a régi művészettel való kapcsolatát hangsúlyozza, hanem gyakran konkrétan is merít a tradicionális elemek közül. Kandinszkij művészete tehát nem nyújt lehetőséget radikálisan új művészetelmélet megteremtésére. Ezért alapelve, a belső szükségszerűség sem disztinkváló kategória, hanem a kontinuitás kifejeződése: egy rendkívül összetett és konfúz szál, mely összeköti az absztrakt festészetet a „régii” tárgyias festészettel, így biztosítva számára a művésziesség státusát.

Rezime

Vasilij Kandinski: „Unutrašnja nužnost”

U svojoj studiji autor analizira fundamentalni princip celokupne teorije Vasilija Kandinskog, pojam „unutrašnje nužnosti”. Pokazuje da je u umetnosti taj princip prema Kandinskom praktično sveprisutan: na njemu počivaju harmonija boja i formi, izbor predmeta i forme, kompozicija pojedinačnih formi kao i čitava kompozicija slike, svi različiti i promjenljivi međudodnosni elementi, njihova kretanja, pomeranja itd., jednom rečju sveukupna unutrašnja organizacija slike. Autor naglašava komplikovanu povezanost teorije i slikarske prakse kod Kandinskog, a na kraju zaključuje da umetnost Kandinskog ne nudi mogućnost formulacije radikalnih principa, kao ni odgovarajuće umetničke teorije u celini. Stoga i njegov osnovni princip, unutrašnja nužnost nije distinktivna već povezujuća kategorija, nit koja ga povezuje sa starim, predmetnim slikarstvom, pribavljajući mu tako status umetničkog.

Summary

Vasilij Kandinski: Inner Necessity

In this study the author analyses the fundamental principles of Vasilij Kandinski's theory, the meaning of „inner necessity”. The author says that

according to Kandinski this principle is universally present in art: it is the base of colour harmony, harmony of forms, of material choice, harmony of composition and forms as well as the total composition of a picture. The author points out the complicated connection between the theory and practice at Kandinski, while at the end he states that the art of Kandinski does not offer a possibility of formulating radical principles, neither of an adequate artistic theory. According to this fundamental principle, the inner necessity is not a distinctive but a linking category which provides a connection to the old way of painting making it become an artistic value.

Ágoston Pribilla Valéria

LUCIAN FREUD ENTERIŐR PADDINGTONBAN CÍMŰ FESTMÉNYÉNEK KOMMUNIKATÍV JELENTÉSE

A vizuális műalkotások elsősorban közvetlen érzékelés útján hatnak ránk, látási élményt, olyan formai-optikai benyomást ébresztenek, mely csak megfelelő értelmezés által válhat információssá. A művek jelentésének értelmezése által kapott információk a valóságra vonatkozó ismereteinket bővítik, segítik a mélyebb összefüggések feltárását, érzékenyebbé, fogékonyabbá tesznek a világ dolgai iránt és nem utolsósorban lehetővé teszik a valósággal való mélyebb, autentikusabb élményviszony kialakítását. Hiszen minden műalkotás valóságelemekből építkezik az-
zal a megszorítással, hogy válogat a valóság kínálta elemekből, átrendezi azokat, a lényeges részeket kiemeli, a lényegteleneket alárendeli. Mindez rendkívül fontos a vizuális művészetekkel való kommunikáció megvalósítása szempontjából, mivel a fontos részek hangsúlyos jellege figyelmünket az információt hordozó elemekre irányítja.

A közvetítés, az információtovábbítás módja és eszköze, a különböző vizuális művészetekben más és más. Értésüket, a közlemények dekódolását sajátos nyelvük teszi lehetővé. Vizuális véleménynyilvánításukban jellegzetes jelkép- és formarendszer áll rendelkezésükre. Kifejezési eszközeik sajátos jelrendszert képeznek, melyek meghatározott információk továbbítására alkalmasak. Így például a festészet elsősorban színekkel, a szobrászat plasztikai formákkal, a fotóművészet képkivágással stb. közvetíti mondanivalóját.

A továbbiakban a festészetnek csak információhordozó szerepéről beszélünk. A művész — (az adó) a vizuális művészet sajátos jelrendszere által vizuális jelenség formájában továbbítja a vevő irányába, melyet ez utóbbinak kell desiffrálnia. Azonban a dekódoláshoz feltétlenül ismerni kell azokat a kifejezési eszközöket, melyek információhordozók egy festmény esetében. Szándékolt szemantikát hordoznak a következő elemek: szín, tónus, fény, térbeli elhelyezés, világosság, homály, méret, arány, perspektíva. Egy kép mégsem tekinthető csupán a formákkal és színekkel folytatott játék vizuális eredményének, hanem mindenekelőtt a mű által kifejezett eszme pontos közvetítőjeként van jelen. Különösen

a kortárs művészetben gyakori jelenség az eszmei jelentés megfejtésének, az értéknek a problémája „a nem értem”, aminek következtében a kommunikáció megszakad, hiszen az adó által feladott közlemény dekódolása a vevő részéről akadályba ütközik. Megítélésem szerint azonban megfelelő segédeszközökkel újra lehetővé válhat a kommunikáció, Heinrich Wölfflin szavaival, nemcsak látni kell megtanítani az embereket, hanem a látás számára segédeszközöket, szabályszerűségeket is kell konstruálni. Bár azt hiszem, itt hallatlanul nagy rugalmasságra van szükség, a segédeszközök valóban segédeszközök kell hogy maradjanak és nem úgynevezett kulcsok, melyek a megkövesedett kategóriákban való gondolkodást táplálják. Különösen vonatkozik ez napjaink művészetére, amelynek értelmezésében az ilyen kulcsok rengeteg információtorzulást okozhatnak. „Ha a kiállítási terembe lépve kívül hagyjuk esztétikai előítéleteinket, a szépségre vonatkozó konvencionális eszméinket, és azokat a racionalista reményeinket, hogy a művészetnek meg kell tanítania minket a dolgokra, illetve ábrázolnia kell őket, akkor megfelelőbb állapotban vagyunk ahhoz, hogy ezek a művek hatást gyakoroljanak ránk és létrejöjjen közöttük és közöttünk az a »szuperkommunikáció«, amely az igazi esztétikai élményt teszi.”¹

A következőkben Lucian Freud angol festő *Enteriőr* Paddingtonban című képének kommunikatív jelentését kísérel megvilágítani. A festmény Terry Measham válogatásában megjelent *Modern művészek 1945 után* című antológiában található. A mű keletkezésének időpontja 1951. E két nyelvi kód bizonyos értelemben megkönnyíti további vizsgálódásainkat. Paddington London külvárosainak egyik, s mint ilyen, bizonyos jelentés kapcsolódik hozzá (a munkásság, kevésbé tehetősek világa, erre utal a képen látható, az utcán zsebre tett kézzel áldogálló munkásgyerek figurája), 1951 pedig közvetlenül a II. világháború utáni időszakot jelenti, melyben még elevenen élnek a háború emlékei.

Az angol művészek egy csoportja fokozott érzékenységgel reagált az emberi értékeket veszélyeztető jelenségekre. A háború borzalmas emlékei, a megrázkódtatások egész sora, ami még ezután következett, alapjaiban ingatta meg az emberek biztonságérzetét, nem egy művésznél befeléfordulást eredményezett. Műveiken szorongás, feszültség érződik, mely jól érzékelteti a háború utáni évek hangulatát, annak a kornak a levegőjét, melyben minden háborús szörnyűség napvilágra került, s amikor először fenyegette az embert a teljes megsemmisülés. Freud műve a kor szellemiségéről, az egyén veszélyeztetettségéről informál sajátos módon. Célja egy szorongó lelkiállapot körüljárása, kiélelítése. A képen látható emberi alak gondolkodó típus, aki teljes intenzitással éli át kora bizonytalanságát, veszélyeztetettséget árasztó hangulatát. A háború okozta mélyen vésett sebek kitörölhetetlenek és minden ami az erőszakra emlékeztet, önkéntelenül is ellenállásra késztet. A háború emléke még olyan friss, hogy már egy hegyes levelű növény láttán is ökölbe szorul az ember keze. Úgy tűnik, mintha egy félbemaradt lépést látnánk. A szétvetett láb és az ökölbe szorult kéz az örökös harci készenlétet, a testtartás némi

lezserséget tartalmaz, bár ez utóbbi inkább az ábrázolt alak természetéből ered. Tekintetén megtorpanás tükröződik, tétován mered maga elé, a növény többé már nem növény, hanem az ember elé toppanó ellenség. Már méreténél fogva is tolakodónak, erőszakosnak érezzük, s mintha a valóságos térérzet is megingana általa (a méret itt a fontosságon alapuló hierarchia kifejezője). Freud képen a feszültség egy pillanatra sem enged fel, sőt a háttér is csak fokozza, kiélezi. Az érzés annyira hangsúlyos és egyértelmű, hogy nem tűr meg semmiféle lazítást, lehetlenné tesz mindenfajta enyhítést mind a háttérben, mind a széleken. Minden részlet feszült, spannolt lelkiállapot megjelenítésére összpontosul.

Lucian Freud műveinek gyakori képkalkotó elemét képezik a növények. Az általuk sugallt hangulati töltés a műalkotás jelentéstartalmának aláhúzására, fokozására szolgál. Példánkban a kócos, rendezetlen növény leveleinek hegyesszögei félreérthetetlen hordozói egy harcias, agresszív tartalomnak. A színek expresszív értéke szintén sajátos információt tartalmaz. A képen látható zöld szín nem megnyugtató, semmiképpen sem lehetne például a remény, a termékenység, a hit vagy a tudás kifejezése. A levelek ilyen zöldje a száraz részek ellenére is aktivitást sugall. A háttér szürke tónusa passzivitást, komolyságot fejez ki. Freud főként tört színeket használ, az egyedüli telített szín a szőnyeg vörös színe és ez az egyetlen pozitív töltésű részlet a képen, mely a fenyegetettség uralma ellenére is az élet igenlését jelenti, a szellemi hatalmat hirdeti és ezáltal válik pozitív információhordozóvá. Következésképp a festőnek sikerült úgy megragadni a lényeges részleti jellemzőket, hogy minden részlet az összkép, az összefüggések felismerésére utal. A tartalmat hordozó részletsajátságok világosak, kifejezőek és ezért a közvélemény dekódolása sem problematikus. Azonban „a művészet és irodalmi kommunikációban a vevő mindig nagyfokú szabadsággal rendelkezik a kibocsátóval szemben a közlemény dekódolása terén, másként szólva a kommunikált dolog nem más, mint maga a kommunikáció, a kibocsátott dolog az, amit vesznek és semmi más”.²

Műalkotás csak közönség által létezik, amely rendkívül heterogén összetételű lehet, s ez magával vonja a műalkotás értelmezésének eltérő módjait.

A továbbiakban a műalkotás értelmezésének sokféleségét szeretném illusztrálni középiskolás tanulók ugyanezen képről készült véleményezéseivel. A tanulók feladata az volt, hogy a mű címének, szerzőjének, keletkezése időpontjának ismerete nélkül kíséreljék meg kibogozni annak jelentését. Előrebocsátom, hogy az elemzést nem előzte meg semmiféle magyarázat, ami befolyásolhatta volna a kép közleményének megfejtését. A munkák közvetlenül a tanév elején készültek, a tanulók tehát csakis a már addig elsajátított és birtokukban lévő műértésüket hasznosíthatták.

A válaszokat nagyon sokféle szempont szerint lehet elemezni. Cé-

lom azonban mindössze az volt, hogy szemléltessem a közlemény dekódolásának sokféleségét, a kép által közölt információ értelmezését.

„Egy meggyötört embert ábrázol, akit a hervadó, sárguló növény az elmúlásra emlékeztet.”

„A festmény szerintem egy irodai beosztott társadalmi helyzetét ábrázolja, mely szociális problémát feszeget . . .”

„Szerintem ez az ember egy proletár, akin látszik a fáradtság és a kimerültség. Szemeit mereven a virágra szegezi, kezét ökölbe szorítja. Ebből arra következtetek, hogy valami kellemetlen érzést keltett benne a növény.”

„A figura öltözkéről ítélve a munkásosztály rétegeiből való. Keze ökölbe szorul, egységet, kitartást követel . . .”

„A férfi tekintete idegességet, nyugtalanságot, valamitől való rettegést fejez ki. Ebben a lelkiállapotban mintha a szúrós levelű növény csak fokozná félelmét.”

„Hátrahőkölő, megfélemlített ember áll előttünk. Tehetetlenségét a művész egy cserépbe helyezett növény magárahagyatottságával állítja szinkronba. Az ember farkasszemet néz a pálmával. Csodálkozik, hogy még az is nagyobb tőle. A kép hangulata rendkívül nyomott . . .”

„Egy ember és egy növény megmagyarázhatatlanul szembe került egymással . . .”

„A festő a XX. század legégetőbb problémáját, az elidegenülést ábrázolja, sivár környezet, kopott színek. Egyedül a szőnyeg színe eleven . . .”

„Egy megtört, sok mindent átélt ember, aki hivatalos helyen jár, egy fogadóiroda előszobájában, s hirtelen szembetalálja magát a növényvel, mely mintha leteperni akarná.”

„A XX. század emberének bizonytalan érzését fejezi ki.”

„Az embernek mintha egy kicsit rémült lenne az arca, mintha a növény megtámadta és a sarokba szorította volna. Ugyanakkor azonban az arcon lebecsülés is leolvasható . . .”

„ . . . Minden olyan egyhangú . . .”

„Túlságosan dokumentáris, fényképszerű alkotás. Túlságosan hétköznapi, nincs különösebb művészi értéke.”

„A kép nagyon szép, csak a nap egy kicsit kivette a színét. A képnek az Egyhangúság címet adnám.”

„A kép nem tetszik, mert egy idegroncsot ábrázol.”

„... a szomorúság képi, művészi megfogalmazása, bár úgy találom, hogy ehhez a színek túl világosak.”

„... valami bonyolult lelkiállapot kifejezése, az ember rendületlenül figyel a virágra, s mintha jelenlegi kilátástalan helyzetét összehasonlítaná a sárguló levelű növényvel. Miért olyan lángoló piros a szőnyeg? Szerintem nem illik ide...”

„Az ember merengve, veszélyt sejtve szemléli az egzotikus növényt. Egy bizonytalan lelkiállapotot fejez ki, s a tüskös növény csak fokozza ezt.”

„Egy tönkrement, beteges tisztviselő arc kifejezése, félelmet és zárkózottságot árul el. A kép nem új keletű, hiszen az utcán gázlámpák vannak...”

„Mély tünődés, magány, melyben a növény szerepe is döntő...”

„A növény eszébe juttatja félresikerült életét, s talán most azon tündöklik, hol rontotta el?”

„... Mintha nem is élő ember lenne, olyan hullaszínű a bőre, a pálma sem egészséges...”

„Amint megpillantotta az embermagasságú növényt, valami szorítót, elnyomót érez, mintha valami furcsa szörnnyel állna szembe. A kép valami ellenségességet akar kifejezni.”

„A nagyvárosban élő ember magányosságát, idegenségét ábrázolja. A növény, az emberrel szemben álló másik élőlény zavarba ejti.”

„A festő az ember és a virág valamilyen viszonyát mutatja. Úgy tűnik, meg akarja ütni a szúrós levelű növényt. Feltételezem, hogy ellenséget lát benne. Egy társadalmi probléma megjelenítése — a növény idős már, levelei sárgulnak, azonban gyökere igen mély és szerteágazó. Szimbolizálhatja a burzsoáziát, tehát két társadalmi osztály szembeállítását...”

„Nincsenek nyugtató színek a képen, a zöldnek ilyen sárgába történő átmenete és a piros szőnyeg ingerlékeny tesz.”

„...tekintete az előtte álló kaktuszra mered, amely mintha a világ keserűségét jelképezné, amelynek látása az embert sarokba szorítja. A szürkességben a vörös szőnyeg a jövő szimbóluma...”

„A komoly arckifejezés és a haragoszöld növény mintha arra utalna, hogy ők ketten ellenségek...”

„...egy elgondolkodó ember áll előttünk. A szobanövény levelei ragadozó állat csápjaira hasonlítanak. A sok komor színtől a piros is hidegnek tűnik...”

„A festő az emberiség bizonytalan jövőjét festi le...”

„Ez a virág azt bizonyítja, hogy ennek az embernek egész életében védekeznie kellett ellenségeitől...”

„A férfi ijedten áll és talán kezét ütésre emeli, mert ez a növény mintha támadna. A növény egy szörnyre hasonlít. Levelei hegyesek és felső részük, mintha szőrös lenne. Szerintem a férfi idegen helyen jár, keres valakit, s ijedten néz szembe ezzel a növényvel.”

„A kép nem szép..., a szürkés háttérhez szinte odakívánczik a vörös szőnyeg... Érdekes figura! És a cipője!... Direkt magára hívja a figyelmet. Régimódi munkáscipő. Nem olyan, mint a John Travoltáé. Ez egy munkás...”

„A nyugati világ kizsákmányolt osztályát jelképezi... Ez a kaktuszféleség még kilátástalanabbá varázsolja az amúgy is szürke, mogorva környezetet. Maga a növény talán a kizsákmányoló osztályt, a tőkéseket ábrázolja.”

„Egy szimbolista alkotás, a növény levelei a keselyű csőrére emlékeztetnek, úgy áll a szőnyeg szélén, mint valami nagyhatalom, aki nem adja meg magát egykönnyen. Ez a gőg rettent el az embert. Társadalmi ellentét, ez a kép jelentése...”

„Természetvédelem... Rég sétáltam az erdőben, ahol madárfüttyöt, nem pedig motorzúgást hallani.”

„Egy szürke emberről, egy munkásról van szó, aki hivatalos helyen jár (emeletes épület, nincs függöny az ablakon). A vörös színű szőnyeg a forradalmat jelképezi. A képnek az Utópia címet adnám.”

„Ez a figura, mintha élete legnagyobb tragédiáját élte volna át. Előtte a növény újra felébreszti ezt az érzését.”

„A szoba üres, kietlen. Az előtérben áll a növény, amely egyetlen élő társa az embernek ebben a környezetben. A növény a természet jelképe, mely nem tudja elviselni a civilizáció által kitermelt szennyezettséget...”

„A virág talán valamilyen rossz eseményre emlékezteti az embert, ezért szemléli azt olyan ellenségesen. A kezében tartott meggyújtatlan cigaretta arról árulkodik, hogy hosszabb ideje áll így és elgondolkodik ezen a kellemetlen találkozáson.”

„...arca megpróbáltatásokról árulkodik, válságos lelkiállapotban van. Fél valamitől... a kép nem tartalmaz »élő« színeket.”

„Tanácstalan helyzet, ütné, de félúton megáll, ez az a pillanat, amit a festő megörökít. Jó lenne, ha lenne folytatása ennek a képnek, akkor könnyebb lenne megfejtetni jelentését. A kérdés az, meddig tart ez a tanácstalanság, mikor oldódik fel?”

„A festő a képen valószínűleg két élőlény találkozását próbálta megörökíteni, az emberét és a növényét. Ez a találkozás azonban nagyon sivár környezetben történik és így az élőlényeket is életteleneknek, szobroknak szemléljük. A művész ezzel nemcsak az emberek egymástól, hanem minden élőlénytől való elidegenülését bizonyítja. Ezt a hatást a szürke szín dominálása adja.”

„A képen hidegség tükröződik. A szürke fakó színárnyalatoktól élesen rajzolódik ki a padlózat bordós színe. Az előtérbe helyezett növény mellett a személy csak díszletnek tűnik. Az egész alkotást ridegnek nevezném. Szerintem mondanivalója, hogy az ember gátlástalanul harcol, környezete idegenné válik számára, a személy arca bizonyos közönyösséget tükröz. Az ablakon túl látható a külvilág, ami szintén borús és egyhangú. Az ember olyan a képen, mintha tárgy lenne, részlet, mintha minden tárgy különálló lenne, de mégis szorosan egybeolvadó. A mű az embert ábrázolja, aki elveszti emberiségét, arca nem kifejező, nem energikus, inkább lemondó nemtörődömség van rajta, megadás az életnek.”

„A férfi tekintetén az elszántság mellett némi félelem is tükröződik talán azért, mert a növény a nagyobb.”

Az elemzésekből kiderül, hogy a tanulók mindegyike fel tudta sorolni azokat a jelenségeket, melyek a kép információhordozó szerepét töltik be. Szinte kivétel nélkül az ember és a növény viszonylatában keresték a megoldást, észrevették, hogy a méret hasonlósága valamilyen módon összekapcsolja az elemeket. Érdekes elidőzni a képen látható ember lelkiállapotára vonatkozó megállapításaiknál. A tanulók a megtörtség,

kimerültség, ijedtség, rémület, bizonytalanság, elszántság, tanácstalanság, ellenséges magatartás, merevség, feszültség, elégedetlenség, fenyegetettség jeleit látják az ember arcán. A növényt szintén negatív töltésűnek magyarázzák. Kaktuszféleségnek, virág nélküli növénynek, szúrós levelű trópusi növénynek, szörnynek, keselyű ábrázatúnak, tüskös egzotikus növénynek nevezik. Az ember és a növény is kellemetlen információk továbbítását vállalják, ez egyértelműen kitűnik a véleményezésekből, sőt az is, hogy kettejük kapcsolatában kell keresni a megfejtést. A vörös szőnyeg jelenléte kicsit zavarba ejtette a tanulókat, a sok tompa szín után érthetetlennek találták a rikoltó, élesen vörös használatát. Ez a szín valahogyan nem illett bele a képletbe, s konvencionális megfontolásból hajlamosak voltak a vér, a forradalom jelképének tulajdonítani. Az információhordozó elemek felismerése viszonylag problémamentes, azonban a kép jelentésének megfejtése már sokkal összetettebb, hiszen a természetről való gondoskodás hiányától, az elmúlás képi megfogalmazásán át egészen az osztályharc megjelenítéséig terjed az értelmezési tartomány. Nemcsak művészi-esztétikai igényüknek adtak hangot, hanem gyakran szubjektív érzelmi tényezők irányították véleménynyilvánításukat, ami természetes is, hiszen a vizuális nyelv kifejezési eszközeiről, hatásairól keveset tudnak. Ezért a felszíni, a lényegét is magukba hordozó jelenségekből olykor elhamarkodó következtetéseket vonnak le, megrekednek egy bizonyos szinten, s nem jutnak el a lényegig. A közlemény megfejtésének pontosításában nélkülözhetetlennek tartanám a képek elemzésében bizonyos jártasság kialakítását, vizuális nyelv és kommunikáció kifejezési eszközeinek alaposabb ismeretét.

A tanulók elemzéseik érzékletesen példázzák azt az igazságot, miszerint a művészetekben nemcsak az alkotás tekinthető kreatív aktusnak, hanem az elsajátítás is alkotó folyamatot jelent, persze csak akkor, ha a dekódolást, az értelmezést nem akadályozza a megkövesedett kategóriákban való gondolkodás jelenléte.

Jegyzetek

- ¹ J. L. Aranguren: Nem nyelvi kommunikáció: zene és képzőművészet. 230. o. — Társadalmi Kommunikáció, Szöveggyűjtemény. Válogatta és fordította: Józsa Péter. Tankönyvkiadó, Budapest, 1977.
- ² Uo. 226. o.

Rezime

Komunikativno značenje slike Enterijer u Padingtonu
od Lisijena Frojda

U ovom radu reč je o slikarstvu kao vizuelnoj pojavi i o njenoj ulozi na polju prenošenja informacija.

Vizuelna umetnost pa i slikarstvo ima jedan sopstveni sistem znakova koje su pogodne za prenošenje informacija.

Autor u svom radu ističe raznovrsnost tumačenja jednog slikarskog dela, preko pismenih mišljenja srednjoškolaca, koji su imali za zadatak da navedu one elemente na slici koje prenose informaciju i da objasne značenje posmatranog dela. Učenicima nisu davane nikakvi podaci o slici niti o slikaru.

Sabrana mišljenja i njihova analiza su pokazala da je skoro svaki učenik znao odrediti one znakove kojima je poverena prenošenje informacija. Skoro je svaki od njih tražio rešenje u — na slici prisutnoj — relaciji čovek-biljka. Međutim mnogo teže su rešavana značenja slike jer su ovde veoma različita tumačenja. Često su njihova subjektivna osećanja usmeravala analizu, što je i razumljivo, pošto vrlo malo znaju o sredstvima izražavanja pomenute umetnosti.

Ova analiza je pokazala da u umetnosti nije samo stvaranje kreativan čin, nego i recepcija, tumačenje, savlađivanje umetničkih dela može biti stvaralačka aktivnost, ali samo onda, ako kroz tumačenje pomenutih dela ne progovara jedna usmerenost prevaziđenog shvatanja.

Resümee

Kommunikative Deutung des Bildes „Interieur in Paddington“ von Lucian Freud

In dieser Arbeit wird über die Malerei als visuellen Erscheinung gesprochen und über ihre Rolle der Überführung von Informationen.

Die visuelle Kunst hat — und damit auch die Malerei — ein besonderes System der Zeichen, die der Überführung von Informationen entsprechen.

Der Verfasser unterstreicht in seiner Arbeit die Verschiedenheit von Erklärungen eines Malwerkes, durch schriftliche Erklärung der Schüler einer mittleren Schule, die die Aufgabe gehabt haben, die Elemente aufzuzählen, die im Bilde Informationen übertragen sowie die Bedeutung des untersuchten Werkes zu erklären. Den Schülern wurden keine Angaben über das Bild und über den Maler gegeben.

Die eingebrachten Gedanken haben bewiesen, dass fast alle Schüler, die Zeichen gefunden haben, denen die Übertragung der Informationen zugetraut wurde. Fast ein jeder hat die Lösung in der im Bilde bestehenden Relation Mensch — Blume gesucht. Die Lösungen über diese Bedeutung des Bildes waren jedoch viel schwerer gewesen da hier mehrere Erklärungen möglich sind. Oft haben ihre subjektive Gefühle die Analyse beeinflusst, das selbstverständlich ist, da sie sehr wenig über die Ausdrucksmittel der genannten Kunst wissen.

Diese Analyse bewies, dass in der Kunst nicht nur die Erschaffung eine kreative Aktivität bedeutet, sondern auch die Rezeption, die Erklärung und Bewältigung schaffende Aktivität sein kann, jedoch nur dann wenn durch die Erklärung des genannten Werkes nicht ein schon vorübergegangene Erfassung gebraucht wird.

VITA EGY „VITA” KAPCSÁN

Milan Mali

— A RENDSZERRŐL SZÓLÓ ELMÉLKEDÉSEK VÁLSÁGA —

DR. JOVAN MIRIĆ A BORBA HASÁBJAIN MEGJELENT RENDSZER ÉS
VÁLSÁG CÍMŰ CIKKSOROZATÁBAN A JSZSZK ALKOTMÁNYÁNAK AZ
ETATIZMUS ÉS AZ UNITARIZMUS IRÁNYÁBA TÖRTÉNŐ ALAPVETŐ
MEGVÁLTOZTATÁSÁNAK AD HANGOT

A Borba hasábjain a dr. Jovan Mirić tollából megjelentetett, Rendszer és válság címen közölt írásai által felvetett számos kérdés közül csak néhányat említünk, azokat, amelyek az AVNOJ-ra és a forradalom kontinuitására, a jugoszláv szocialista föderalizmusra és az erre vonatkozó *látszatra tudományos konstrukciókra*, a nemzetiségekhez mint kisebbséghez való hozzáállásra, az autonómiával szembeni unitarista és etatisztikus türelmetlenségre vonatkoznak.

Építeni, nem pedig rombolni

A JKP—JKSZ stratégiája megtartotta a forradalmi harc feltételeit, kifejezésre juttatta érdekeit, s meghatározta céljait az osztályjellegű és a nemzeti felszabadulásért vívott forradalmi harcnak. Ez a stratégia igazolást nyert a jugoszláv szocialista forradalomban és a történelmi folyamat során, a forradalom erejének, autentikusságának és antidogmatizmusának legfontosabb tényezője volt.

A kontinuitás és az innováció kapcsolata a legmélyebben kifejezésre juttatta az alkotmányos és a társadalmi fejlődés forradalmiságát. A fejlődés logikája és törvényszerűsége állandóan kifejezésre jutott abban a törekvésben, hogy minden olyan lehetőséget hasznosítani kell, ami a szocialista öngazgatási termelési viszonyokból adódik. A JSZSZK Alkotmányának 1963-ban hozott függelékei épp ezekkel a kérdésekkel foglalkoztak: *hogyan lehet elmélyíteni* a társadalmi-politikai struktúra és a szocialista öngazgatású termelés viszonyát, amit mindenekelőtt a társult munkára és a küldöttrendszerre vonatkozó irányelvek serkentettek. Mindez az *osztályviszonyok reális konstellációjában* zajlott le, s érelyes harcot feltételezett.

Ha szemügyre vesszük, hogy mi történt 1974, a JSZSZK új Alkotmányának meghatározása óta, akkor elmondhatjuk: *a forradalmi fejlődés* irányvonalán haladva — amely *nagyban befolyásolta Jugoszlá-*

via erejét és perspektíváját — a legfontosabb alkotmányos irányelvek a gyakorlatban beigazolódtak, gazdagodtak egyes rendszerbeli megoldások, többé-kevésbé módosultak, vagy pusztán dokumentumok maradtak. Ez objektív szemszögből nézve különféle tudatot szülhetett azokról az okokról, amelyek következtében az egyes alkotmányos rendelkezések nem érvényesülnek eléggé, vagy drasztikusan elmaradt egyes tényezők érvényesülése.

Amikor a hosszú távú gazdasági stabilizációs program alapján kötelezettségként vállaltuk, hogy erélyesen szakítunk sok gyengeséggel, jogosan merült fel a rendszer bíráló elemzésének kérdése, ide számítva a rendszer változásait is, attól függően, hogy ez az elemzés mit mutat majd. Az ilyen hozzáállás természetesen a jugoszláv szocialista forradalom antidogmatikus jellegéből fakadt, ami mindig is és most is fontos feltétele a forradalom történelmi folyamatosságának. Alkotmányos fejlődésünk lendületes volt, mindig a forradalmi folytonosság szellemében haladt előre, és ez a tapasztalat tartós értékű.

Az Alkotmány pozíciójára helyezkedni nem azt jelenti, hogy védelmezni kell az alkotmány minden egyes tételét, minden szavát, ellenkezőleg, számítanunk kell az újításokra is, amelyek a politikai rendszer hatékonyabbá tételével *megszilárdítják társadalmunkban az Alkotmány funkcióját* és ezzel a forradalom folytonosságát is.

Így tehát az e témákhoz fűződő viták feltétlenül szükségesek és sürgősek is. Csak az a kérdés, hogy *e szempontból mit kínált fel* dr. Jovan Mirić az említett írásokban. Mielőtt azonban hozzáfognánk a dr. Mirić által felvetett egyes kérdések taglalásához, szólnunk kell magának a tudományos és politikai elemzésnek a módszereiről is.

1. Az írások sajnos, nem a normatív és a valóságos dolgok relációjának bíráló átfésülésére irányulnak, azzal a céllal, hogy meghatározzák, milyen elemek szolgálják a politikai rendszer fejlesztését, amin társadalmunk most is munkálkodik. Erre igen fontos utalnunk amiatt is, mert szem előtt kell tartanunk, hogy valóságunkban, mostani helyzetünkben *mást jelent* követelni a rendszer tökéletesítését, ha erre fedezetet ad a gyakorlat bíráló értékelése, a normák érvényesítése (ami feltételezi, hogy mindezeket a követelményeket a forradalmi társadalmi fejlődés stratégiai irányelvei alapján tervezzük) és *mást jelent* megpróbálni kihasználni az igen feszült helyzetet arra, hogy olyan téziseket dobjunk be, amelyekkel megkérdőjelezzük a tetemes részét annak, amit eddig tettünk, vagy mindazt, amit tettünk, és valójában vádoljuk is azokat az erőket, amelyek mindezt véghezvitték. Így tehát méltányolva mindazt a törekvést, amit dr. Mirić kifejtett, hogy hozzájáruljon a rendszer bíráló elemzéséhez, hangsúlyoznunk kell, hogy bírálata szertefoszlik a *legfontosabb alkotmányos és (leplezetlenül politikai) irányelvek önkényes a priori megtagadásában*, a gyakorlat gyengeségeit csak mint végső bizonyítékot használja fel arra, hogy azonnal hozzá kell látni az alkotmány legfőbb elveinek a felülvizsgálásához. Abbéli szándékában, hogy a rendszer válságáról szóljon, dr. Mirić téziseinek jó részével *példáját*

adta a rendszerről szóló vélemények válságának. Dr. Mirić tehát nem nyújt esélyeket a normatív és a valóságos dolgok közti aránytalanság igazi okainak taglalására, mert maguknak az irányelveknek az elvitatására fordította a figyelmet, és ehhez saját (vagy kölcsön vett) szubjektivisztikus konstrukcióiban keresett támpontot. Dr. Mirić fejtegetéseiből ugyanis *egyértelműen az derül ki, hogy az irányelvek szülték a válságot, nem pedig ezek következetlen érvényesítése az adott ellentmondások és a társadalmi fejlődés elért szintjének feltételeiben,* valamint azok a fogyatékosságok és gyengeségek, amelyek a szubjektív szocialista tényezők tevékenységéből fakadtak.

A jugoszláv szocialista forradalom nem változtathatja meg az osztály- és nemzeti jellegére vonatkozó stratégiai irányvonalát, nem veszítheti el identitását, a harcot ezen identitás megőrzése érdekében az elkövetkezőkben is folytatni fogja. A JKP-JKSZ, valamint a jugoszláv munkásosztály mindenkor fejlesztette és erősítette meghatározott irányvonalát, fejlesztette és erősítette minden olyan esetben, amikor megvoltak a szociális és nemzeti felszabadításért vívott harc előfeltételei és távlatai. Amikor a kritikai pozíciót hangsúlyozzuk, akkor mindenekelőtt az Alkotmány és a gyakorlat között fennálló viszonyra gondolunk és nem másmilyen jellegű ideológiai álláspontokra, melyek esetleg az alapvető értékeket és irányelveket is megkérdőjeleznék. Más szóval: *az Alkotmány alapvető irányelveinek a lehető legkézenfekvőbb megvalósítási lehetőségeit keressük,* és nem az Alkotmánynak a forradalmunk jellegének és identitásának szempontjából történő történelmi felülvizsgálására törekszünk.

2. Még egy, nem éppen kis probléma és nehézség fűződik a dr. Mirić írásaiban kifejtett álláspontok taglalásához. A szerző ugyanis mintha megfélemedne arról, hogy hol és mit állított, úgy is mondhatnánk, hogy nem nagyon tartja magát a saját kitételeihez. Ez bizony nemcsak rossz tulajdonság, hanem sajátságos értelme is van. Megpróbáljuk illusztrálni ezt.

A klasszikus burzsoá állam jellemző jegyeinek védelmében szerzőnk megállapítja, hogy az „önigazgatás politikai foglalatban” jöhet csak létre, továbbá, hogy manapság már „az öngazgatásról mint társadalmi, nem-politikai viszonyról nem is beszélhetünk”, illetve, hogy „az öngazgatás nem más, mint *politikai viszony, mely a többnemzetiségű közösség bonyolult feltételei közepette jön létre*” (a szövegben előforduló kiemelések — feltéve, ha ez másként nincs jelezve — a szerzőtől erednek). Vajon ebben a megállapításban következetes volt-e önmagához a szerző? Hiszen ebből nemcsak az következik, hogy nálunk az öngazgatás mint társadalmi viszony nem létezik, hanem az is, hogy az öngazgatásról normatív alapon nem beszélhetünk. Mivel azonban mi az öngazgatásról, mint társadalmi viszonyról is beszélünk, kiderül, hogy olyasmiről van szó, ami a valóságban egyáltalán nem is létezik, ami a továbbiakban viszont azt jelenti, hogy hátat kell fordítani mindannak, amiért harminc és egynéhány éve eredménytelenül küzdünk, és affelé

kell fordulni, amerre mondjuk a polgári államelmélet vezet bennünket. Nem tudhatom, hogy dr. Mirić ezzel a tételével milyen mértékben kívánta megkérdőjelezni Jugoszlávia társadalmi fejlődésének kontinuitását és perspektíváját, de az bizonyos, hogy egy analitikai-gyakorlati hásonra mindenképpen számított. Hiszen ha a mi társadalmunknak politikai foglalat van, akkor mint olyanra csak a polgári állam politikai analízisének (a föderalizmusról, a szuverenitásról szóló) kategóriái lehetnek alkalmazhatók, amiből viszont az következik, hogy mindazok, akik az öngazgatáson mint a gyökeres változások társadalmi talaján inszisztálnak, azok egyszerűen leplezik az igazi kérdések lényegét. De elemzésében szerzőnk a továbbiakban fejlődésünknek egészen másfajta bemutatását adja. A föderáció hármasság jellegét taglalva például megállapítja: „ha a föderáció arra is törekszik, hogy az alapvető társadalmi viszonyokat legfontosabb alkotó elemének tekintse — akkor a munka elvét — mint konstitutív elvet — a politikai konstitúció minden vonatkozásában következetesen alkalmaznia kell.”

Dr. Mirić azt állítja, hogy Jugoszlávia nem öngazgatású közösség (attól függetlenül, hogy a JSZSZK Alkotmányának első szakasza így határozza meg), hanem az öngazgatású közösségek közössége, s az általános politikai képviselet „kiküszöbölése” azt jelenti, hogy Jugoszlávia nem politikai államközösség, hanem a politikai közösségek (államok) szövetsége. Ezzel természetesen nem érthetünk egyet, az alábbiakban majd elmondjuk, miért. Mit tegyünk azonban akkor, ha az ilyen álláspontok bírálata után (amely feltétlenül politikai is egyben, mert lényeges politikai téziseket válaszol meg) dr. Mirić emlékeztet bennünket második nyilatkozatára, amit mi is lelkesen elfogadunk, sőt amit minden komolyabb és elfogadható tudományos és politikai elemzés irányvonalának tarthatunk: „Jugoszláviának mint országnak, minden nemzetnek és nemzetiségnek szocialista öngazgatási fejlődésnek az elnemkötelezettség politikájának, külpolitikájának e tartós irányelvének a titói és az AVNOJ-i úton kívül más útja nem lehet. Illetve lehet, de akkor ez megkérdőjelezi mindazt, amit a jugoszláv szocialista forradalom fogalma magában foglal. Ha azt mondjuk, hogy titói és AVNOJ-i, akkor mindenekelőtt a föderatív berendezésre és az egységes öngazgatási-szocialista társadalmi viszonyokra gondolunk.”. A probléma abban van, hogy a számos kérdés elemzése során egyértelműen kitűnik, hogy dr. Mirić nem ezeken a pozíciókon áll, és hogy az elemzésben nem ezek a pozíciók nyújtanak neki eszmei-elméleti kiindulópontot. Könnyű ugyanis észrevenni, hogy ez az álláspont nincs összhangban az előzővel, és azzal sem, amit az 1974. évi alkotmány meghozataláról mondtunk vagy a kontinuitásról, a nemzetiségekről és egyebekről, ellenkezőleg. Tekintettel a fent elmondottakra elemzésünk során részletesen kitérünk valamennyi kijelentésére, kutatva ezek tudományos alapját és politikai tartalmát, miközben tisztában vagyunk azzal, hogy mindaz amit dr. Mirić csinál, sokkal inkább politikai jelentőségű tett, mint korrekt tudományos elemzés, már csak azért is, mert egyetlen elemzés keretein belül nem fér

meg két teljesen ellentétes tartalmú megállapítás. Tehát nemcsak hogy leszűkítette a rendszernek forradalmi fejlődése által adott szempontokra épülő kritikai elemzésének lehetőségét, ezen túlmenően afféle kellemetlen vitatársnak is bizonyult, aki a kvázitudományos megállapítások és a lényegbevágó ideológiai implikációkra épülő politikai diszkvalifikációval szemben csak a sajátmaga által megfogalmazott erkölcsi-politikai tisztaságának tekintélyével képes védekezni; de ha ennek a megnyilatkozásnak magában a műben nincs fedezete, akkor ez csak arra szolgál, hogy elködösítse a valóságot.

3. Probléma még az is, hogy dr. Mirić az egyes intézmények értékének felmérésekor nem tárgyal arról a befolyásról, amit a politikai életre és az alkotmányos rendszerre (feltehetően) gyakorolnak a szubjektív szocialista tényezők a munkásosztály élcsapatának vezetésével, tehát nem lehet tudni, hogy ő ezt feltételezi, vagy nem véli fontosnak, illetve relevánsnak. Rendszerünket azonban nem elemezhetjük sikeresen, ha nem a forradalmi harc és a változások tényezőiből indulunk ki.

Az AVNOJ-ról és a kontinuitásról

Szóljunk először is az AVNOJ II. ülészakájáról, és arról, miben van ennek a kontinuitása, miből ered a folytonossága.

Dr. Mirić hangsúlyozza az AVNOJ II. ülészakán készült határozatok „értelmét”. Ha ezt fontosnak tartaná, legalább két dolgot kellett volna észrevennie, amikor a föderatív alapelvekre támaszkodó országépítésről szóló határozatáról szól. Először is csak az AVNOJ II. ülészakájának van saját forradalmi folytonossága, ami a JKP-nek a föderatív berendezésre vonatkozó háború előtt kimunkált irányelveit illeti, s amit a legteljesebben Josip Broz Tito fejezett ki a Szerbiához címzett levelében 1936. november 2-án. Az AVNOJ ezen az irányvonalon kényszerítette határozatait, beleszőve a nép akarátát, ami a fegyveres harcokban jutott kifejezésre és az új állam létrehozási szakaszaira és távlataira vonatkozó saját meglátását, felmérését is. E szempontból az AVNOJ a nép önrendelkezésének alapelveire támaszkodva forradalmi módon juttatta kifejezésre és ezáltal meg is oldotta a jugoszláv népek helyzetének kérdését. Enélkül nem is jött volna létre az új Jugoszlávia, és ez tükrözi nemcsak a föderatív, hanem a demokratikus társadalmi berendezkedést is. Másodszor az AVNOJ a nemzeti kisebbségek helyzetét relevánsnak tekintette a jugoszláv népek viszonyát illetően, valamint az új állam és közösség jövőjét illetően, és ugyanezzel a határozattal szabályozta. Szervesen hozzátartozik a tényekhez, „a legteljesebb demokratikus jogokra támaszkodik”. Ennek ugyancsak volt támasza a JKP-nek az állam föderatív berendezésére vonatkozó említett politikájában, az AVNOJ pedig hangsúlyozta, hogy „Jugoszláviában a nemzeti kisebbségeknek biztosítunk minden nemzeti jogot”, tehát, hogy érvényesülni fognak a nemzetek és a nemzeti kisebbségek közti egyenrangú viszonyok.

Tehát az új Jugoszlávia létrejöttében kulcsfontosságú jelentősége volt a nemzetek iránti forradalmi elkötelezettségnek, ami magában foglalja a Jugoszlávia nemzetiségei (nemzeti kisebbségei) iránti forradalmi elkötelezettséget is. És ezt mindenekelőtt a fegyveres, demokratikus és forradalmi harc révén — melyben Jugoszlávia nemzetei és nemzetiségei egyenjogúan vettek részt — valamint az AVNOJ II. ülésén meghozott határozatok révén valósítottuk meg. A jugoszláv szocialista közösség gyökerét és lényegét azok a tények képezik, melyek értelmében a szociális és nemzeti viszonyok megoldása a nemzeteink és nemzetiségeink által közösen megvívott harc tényéből, a közös érdekek összehangolásából erednek, ennek következtében a közösség alapját a népfelszabadító háború és a szocialista forradalom vívmányai képezik, amelyek a szocialista demokratikus társadalmi viszonyok fejlődésének szintjével összhangban állandóan tovább fejlődnek. Ebből következik, hogy annak megválaszolásakor, hogy mi az, ami nemzeteinket egyesíti, és mi az, ami végeredményben föderalizmusunk és Alkotmányunk egészen sajátos jellegét meghatározza, abból kell kiindulnunk, amit Edvard Kardelj fogalmazott meg.¹

Dr. Mirić jogosan szól a „jugoszláv forradalom egységes jellegzetességéről” és e tény kapcsán alá kell húznunk, hogy a forradalom lényege a forradalmi programban, valamint az osztály- és nemzeti felszabadulásért vívott harc gyakorlatában volt, ezáltal jutottunk el a *jugoszlávság eszméjének forradalmi értelmezéséig és tartalmáig*. Itt valami lényeges történt, ami megváltoztatta közösségünk jellegét. 1967-ben Bakarić utalt arra, hogy újkori történelmünk két eseményét nem értjük meg. Az új Jugoszlávia létrejöttével és a régi Jugoszlávia bukásával kapcsolatban hangsúlyozta: „ami reakciós alapokra támaszkodva jött létre az nem ugyanaz, mint ami a forradalmi demokratikus bázisban keletkezett — noha ugyanazokból a népekből tevődik össze. E népeket épp a kapcsolatok és viszonyok rendszere fűzi össze közösséggé, ez kapcsolja össze őket, a közös életben, és nem csupán e népek létezése. A népek ugyanazok — a közösség nem”.²

Ezzel kapcsolatban hogy állunk a nemzeti önrendelkezés kérdésével, amit jogosan szorgalmaz dr. Mirić? Amikor a JKP helyes marxista álláspontra helyezkedett a nemzeti kérdéssel kapcsolatban, akkor mondta ki a népek önrendelkezési jogára vonatkozó jelszót. Ezzel kapcsolatban Vladimir Bakarić a következőket mondja: „Az önrendelkezésre való jog az elszakadásig minden esetben önálló államra való jogot jelent, de nem jelenti azt a kötelességet, hogy létrejöjjön ez a nemzeti állam. Ehhez tartottuk mi is magunkat... Mikor lett valóságossá, mikor érvényesült és érvényesülhet-e ez a jog? Létezett már abban a pillanatban is, amikor a népfelszabadító mozgalom, amely ugyancsak elfogadta ezt a jelszót, Jugoszláviában átvette a hatalmat, és amikor ezt a hatalmát elismerték, világszerte elfogadták... Az önrendelkezésre való jogról az elszakadásig jelszó *attól kezdve él és azóta kötelez is bennünket*... érvényesítése azonban különböző volt, azaz először is mindannyian Ju-

goszlávia egységéért küzdöttünk, mégpedig olyan formában, amilyen annak a kornak megfelelt. Ha akkor azt építettük volna, amire ma törekszünk, kérdés, hogy Jugoszláviát először is elismerték volna-e, másodszor pedig, hogy egyáltalán győzedelmeskedett volna-e a szocializmus Jugoszláviában és rettenetes széthúzást teremtettünk volna.”³ Ezért megállapítja, hogy a nemzetek közötti viszonyokat azok szerint a feladatok szerint határoztuk meg, amelyek az adott pillanatban előttünk álltak, minden alkotmány mindig új erőket mozgósított, és az adott helyzetet bírálta.

A távlatok tisztázása céljából Milentije Popović hangsúlyozta, hogy az új Jugoszlávia a szabad nemzetek és nemzetiségek dolgozóinak közössége, és mint ilyen, a közösen vívott harc és a népfelszabadító háború és szocialista forradalom során szabadon kinyilvánított akarat eredménye, további evolúciója pedig egyértelműen tükrözi azt a törekvést, hogy lényegét a szocialista demokratikus fejlődés törvényszerűsége is minél teljesebben kifejezésre juttassa. „A népfelszabadító háború és a szocialista forradalom során Jugoszlávia mint föderatív közösség *a nemzetek és nemzetiségek önkéntes elhatározása alapján jött létre*. Ez döntő jelentőségű a viszonyok rendszerének és jellegének meghatározásakor és sohasem szabad szem elől téveszteni. Nem külső erő és nem valamelyik országon belüli nemzet erőszakos gesztusa nyomán jött létre. Éppen ellenkezőleg a népfelszabadító háború harcai minden köztársaságunk és tartományunk területén egységesen zajlott, melyben a progresszív forradalmi erők vezetésével a legszélesebb néptömegek vettek részt. Föderációnk nemzeteink és nemzetiségeink függetlenségéért és teljes afirmációjáért, a föderáció létrehozásában játszott teljes mértékben szabad és önkéntes elhatározásért vívott harc során született meg. Ezért a mi föderációnk nem lehet más, mint az egyenjogú nemzetek és nemzetiségek közössége. Ez a történelmi fejlődés föderációnk egyik legfontosabb jellemzője. Éppen az a tény, hogy egy olyan forradalomban született, mely minden egyes nemzeten belül lezajlott, és hogy ezek a nemzetek valamennyien fegyvert fogtak a megszállók és az osztályellenség ellen, éppen ez a tény vezetett ahhoz, hogy létrejöjjön az egyenjogú népeknek egy olyan közössége, mely megfelel minden egyes nép társadalmi, szociális, nemzeti és történelmi érdekeinek.”⁴

Az AVNOJ lényege nem a „történelmi társadalmi megállapodásban” van, hanem mindenekelőtt a szocialista forradalomban, amelyben a fegyveres harccal letörtük és örökre elvetettük az unitarizmust és a hegemonizmust, ezek *a régi társadalmi berendezéssel* együtt távoztak. Ez a tény épp azt mutatja, hogy Jugoszláviában sem az AVNOJ idején, sem ma nem alakult ki semmiféle „tartós egyezkedés”, mert egy új „egyezkedés” ahhoz képest, hogy az AVNOJ döntött, csakis új fegyveres harc árán születhetne.

Edvard Kardelj is hangsúlyozta, „a nemzetek és nemzetiségek egy-sége nem pusztán valamilyen gazdasági és politikai számításra épült, zömmel a közös történelem fűzi őket össze, egybetartozásuk mély érzése,

többségük etnikai közelsége, *mindenekelőtt pedig az a közös tudat, amit a forradalom, valamint az önigazgatású, demokratikus, szocialista társadalomért vívott közös harc teremtett meg*” (M. M. kiemelése). Ha nem értjük meg ezt a folyamatot, vagy ha egyszerűen ignoráljuk, akkor elkerülhetetlenül tévesen ítélkezünk történelmi hatósugaráról, sőt mai helyzetünk tényezőiről is.

A mai Jugoszlávia, ahogyan az AVNOJ II. ülészaka meghatározta, valóban *föderatív alapelveken épül*, azaz a köztársaságok és az autonóm tartományok egyenrangúságán, az alkotmánnyal összhangban, melynek történelmi, forradalmi, politikai lényege a nemzetek és nemzetiségek *egyenjogúságában* van, a nemzetek és a nemzetiségek ugyanis szuverén jogokat gyakorolnak az egész társadalmi-politikai struktúrában, tehát a föderációban is. Itt tehát *a szuverén jogokra, a nemzetek és nemzetiségek egyenjogúságára kerül a hangsúly*, a köztársaságok és a tartományok pedig e folyamat hatóeszközei. Ez adja meg tehát a szövetségi állam entitásának eszmei és reális alapjait, azét az államét, amelyet föderatív alapelveken *építünk*, és e szempontból a mai alkotmány következetes maradt nemcsak az AVNOJ szelleméhez, hanem határozataihoz is. Így tehát valóban nem fogadhatjuk el és nem is érthetjük meg dr. Mirić álláspontját: „Ha az AVNOJ határozatának szellemében a föderatív alapelvekre támaszkodó országépítésről azt mondjuk, hogy Jugoszlávia népei a közös fegyveres harcban bizonyították és igazolták azt a szilárd akaratukat, hogy továbbra is egységesek maradjanak Jugoszláviában, akkor ezt sem interpretáljuk úgy, hogy Jugoszlávia továbbra is nyílt marad a tartós alkudozás előtt, és hogy mindig újból az, amit a köztársaságok és tartományok megbeszélnek.” Ki magyarázza ezt így? A JSZSZK Alkotmánya nem! Arról lesz szó, hogy dr. Mirić, mivel nem fogadja el a korszerű alkotmányos irányelveket, összetűzésbe kerül magával az AVNOJ-jal is!

Dr. Mirić mindezekről még azt mondja: „Egyes felfogásokkal ellentétben, melyekkel az elmúlt tíz év során gyakran volt alkalmunk találkozni, a jugoszláv föderáció a köztársaságok és tartományok megegyezésén alapszik, az AVNOJ-határozatok hangsúlyozzák, hogy Jugoszlávia az ország minden népének közös hazája.” Szerzőnk nem említi, hogy kinek a felfogásáról van szó, de az egyértelmű, lévén hogy az Alkotmányt érintő kategóriáról, a köztársaságok és tartományok megegyezéséről beszél, hogy itt a következő kérdés fogalmazódik meg: vajon a JSZSZK Alkotmánya összhangban van-e az AVNOJ-határozatokkal, vagy azok revízióját képezi. A JSZSZK Alkotmányának politikai filozófiáját annak Bevezetője, az Alapelvek I. része fogalmazza meg: „Jugoszlávia nemzetei, minden nemzetnek az elszakadás jogát is magába foglaló önrendelkezési jogából kiindulva, minden nemzet és nemzetiség közös harcában, valamint a népfelszabadító háborúban és a szocialista forradalomban szabadon kifejtett akaratuk alapján, történelmi törekvéseikkel összhangban, annak igazában, hogy testvériségük és egységük további megszilárdítása közös érdekük, *a velük élő nemzetiségekkel,*

szabad és egyenjogú nemzetek és nemzetiségek szövetségi köztársaságában egyesültek, és megteremtették a dolgozók szocialista föderatív közösségét — a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaságot.” A JSZSZK Alkotmánya tehát abból indul ki, hogy Jugoszlávia nemzetei és nemzetiségei a fegyveres harc és forradalom során egyesültek és megteremtették a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaságot.

Az AVNOJ tehát osztály- és nemzeti szempontból egyaránt a forradalmi irányvonal alapvető megfogalmazását jelenti.

Dr. Mirić felteszi a kérdést: vajon a háborút követő fejlődésünk során elegendő figyelmet szenteltünk-e az osztályviszonyok és a szociális viszonyok dialektikájának? Ez nem új kérdés. Korábban is feleltünk már rá, ami azt bizonyítja, hogy mindenkor, elméleti és gyakorlati szempontból is tisztában voltunk ennek jelentőségével. Annak idején Bakarić is rámutatott: „Erre a kérdésre azt felelném, hogy nem volt mindenkor ilyen a helyzet”,⁵ majd a továbbiakban megindokolta: „A nemzeti szabadság eszméjét az AVNOJ-határozatokban hirdettük meg és a továbbiakban, hogy úgy mondjam fokozatosan valósítottuk meg azt. Nem állítom, hogy nem követtünk el hibákat, hogy nem történt lemaradás, de azt sem állíthatom, hogy nem tartottuk számon az osztály- és nemzeti viszonyokat.”⁶

Dr. Mirić az osztályszempontok és a nemzeti szempontok dialektikáját az unitarizmus és az etatizmus javára élezi ki — önmagával is elhítelve, hogy sikerült bebizonyítania, miszerint a nemzeti szempontok elnyelték az osztályszempontokat. De ez esetben nem szabad szem elől téveszteni, hogy „ha Jugoszláviát meghagyjuk unitarista jellegűnek, akkor magától értetődően megnő az etatizmus és a hegemonizmus veszélye. Ha unitarista rendszerként nem valósítja meg következetesen azt az elvet, miszerint a dolgozó az, aki mindennel rendelkezik, egyértelmű, hogy mindenkor fennáll egyik nemzetnek a másik, vagy több nemzetnek több másik nemzet feletti majorizációjának, exploatációjának vagy hegemoniájának lehetősége... és a mi nacionalizmusunk mást nem is keres, csak hogy e viszonyok csődöt mondanak”.⁷

A szocialista öngazgatásra történő orientáció szintén a szocialista forradalom és az AVNOJ következetességét bizonyítja.

Dr. Mirić egyes kijelentései szerint mintha az öngazgatásnak nem lenne történelmi alapja, és mintha nem tekinthetnénk azt a fejlődés fő hordozójának. De nézzük csak, hogyan látja ezt dr. Mirić: „Ma mindenki az AVNOJ konstitutív elveire hivatkozik: a szeparatisták és az unitaristák, a nacionalisták és az integralisták, az öngazgatás és az etatizmus-centralizmus pártfogói egyaránt, sőt még az irredenták is! Valóban minden egyes hivatkozásnak megvan az alapja és az értelme az AVNOJ II. ülésének határozataiban? Úgy véljük nincsen.” Tehát az öngazgatásért vívott harc egy olyan „kihívás”, melynek ki kell állnia a többi eszmék konkurrenciáját. A későbbi elemzés során szerzőnk „megfeledkezett” arról, hogy vállalta, legalább arra rá fog mutatni, hogy mely kihívásoknak nincs alapjuk az AVNOJ II. ülésén megfogalmazott

határozatok „értelmében és kifejezésében”. Kiderül, hogy az AVNOJ valamennyiünk számára nyitott dolog.

Nézzük csak meg azonban, mit mond dr. Mirić az 1974. évi Alkotmány meghozataláról? Először is azt állítja, hogy a föderáció reformja nyomás alatt jött létre, vagy legalábbis fenyegetések közepette, majd felteszi a kérdést, hogy ki gyakorolt nyomást, és a következőket mondja: „Vajon a szocialista öngazgatási erők nyomása volt ez? Nyilvánvalóan nem, mert ezeknek az erőknek nem lehet céljuk Jugoszlávia dezintegrálódása és széthullása (hacsak nem éledt fel a Komintern szelleme). Ha nem ezek az erők gyakoroltak nyomást, az azt jelenti, hogy a reform a szocialistaellenes erők, a nacionalizmus és a szeparatizmus nyomására történt, a nyomásoktól és veszélyektől rettegve. Ha a reform ezeket a nyomásokat elhárította vagy legalábbis enyhítette, azt jelenti-e, hogy ezeknek az erőknek valamelyest eleget tett? Feltehetjük a következő kérdést is: a föderáció reformja egyebek között talán olyan lépés, amellyel a nacionalizmus és a szeparatizmus erőit háttérbe szorították a politikai színpadról úgy, hogy átvették ezek egyes projektumait és eszméit.”

A dolgok azonban a következőképpen állnak. Küzdeni kellett a függetlékekért, nem „kéz alól” jöttek. Ki irányította és ki nyerte meg ezt az ütközetet? A szocialista öngazgatási erők és senki más, mert az ilyen fejlődés senki másnak nem felelt meg. Most azonban dr. Mirić figyelmeztet bennünket arra, hogy e lényeges kérdésekkel kapcsolatban a nacionalisták és a szeparatisták jártak jól, ami magától értetődően nem jelenthet semmi mást, mint azt, hogy módosítani kell, azaz fel kell hagynunk mindazzal, amit eddig tettünk, valójában pedig arról van szó, hogy akkor is és most is a bürokratikus és unitarista erők törekedtek arra, hogy a függetleneket a nacionalista nyomások következményeként ábrázolják, és hogy megfenyegessenek: alkalmazásuk a jugoszláv közösség gyengülését, sőt felbomlását fogja előidézni. Tito erről 1973 áprilisában beszélt a föderáció általános szaborán. A JKSZ koncepcióját kidolgozva kezdettől fogva azon munkálkodtunk, hogy politikailag le-törjünk az unitarista és a szeparatista törekvéseket, és hogy a viszonyok megváltoztatásával kiküszöböljük e tendenciák támaszpontjait. Josip Broz Tito a JKSZ X. kongresszusán mondott beszámolójában a következőket mondta erről: „Az új alkotmánnyal gyökeres változásokat hajtottunk végre a politikai rendszerben. E változások lényege és értelme az, hogy biztosítsuk a munkásosztály és általában a dolgozók hatalmi helyzetét, hatalmuk funkciójának gyakorlásában és a más társadalmi ügyek irányításában, valamint az, hogy tovább fejlesszük a nemzetek és a nemzetiségek közötti viszonyokat, egyenjogúságra és szolidaritásra, minden köztársaságnak és autonóm tartománynak a saját és a közös fejlesztéséért vállalt felelősségére támaszkodva. Az öngazgatás ezáltal az átfogó társadalmi-gazdasági és politikai viszonyok rendszerévé válik. A szocialista öngazgatási demokrácia a proletariátus diktatúrájának sajtószójas formájaként érvényesül. Mindebben kifejezésre jut szocialista

forradalmi fejlődésünk folytonossága, ami 1941-ben az első népfelszabadító bizottságoknak mint az új néphatalom demokratikus öngazgatási formáinak a megalakulásával kezdődött.”

A leglényegesebb itt az, hogy dr. Mirić nemcsak a föderáció reformjának tartalmát vitatja el, hanem e reform tényezőit is. Nem mutat rá a föderáció reformjának autentikusságára és forradalmi lényegére, hanem mindezt saját konstrukcióiból, ezek kombinációjából szűri le, valójában megtagadva *a JKSZ-nek a hetvenes évek elején kifejtett forradalmi harca értelmét és tartalmát mindkét fronton vívott harcának, tehát az unitarizmus elleni és a szeparatizmus elleni harcának a tartalmát.*

Dr. Mirić véleménye szerint a háború utáni fejlődésünk során eltértünk az AVNOJ-i szellemtől. Úgy tűnik, számára ez a legfontosabb megállapítás. Mindez kétségtelenül abból a megállapításból ered, miszerint az AVNOJ-határozatok „világosak, tömörek és egyértelműek” és „nem adnak lehetőséget az olyan, különböző módon történő értelmezéseknek, melyeknek napjainkban tanúi lehetünk”. Ám a továbbiakban kiderül, hogy a szocialista öngazgatás az, mely (az AVNOJ-értelmezések egyikének változataként) élt ezzel a lehetőséggel, lévén, hogy dr. Mirić megállapítása szerint „intézményes-rendszerbeli megformálásról” van szó, és hogy ezt az intézményes-rendszerbeli megformálást nem más, mint a JSZSZK Alkotmánya „követi” el. És itt már a lényegnél tartunk: dr. Mirić elemzésének lényege, hogy rámutasson arra, miszerint tulajdonképpen eltértünk az AVNOJ II. ülészakának irányvonalától, mert ez „a forradalom vívmányait és távlatait világosan és magvasan fogalmazta meg, felesleges verbális ornamentika és a kategóriák tetszőleges alkalmazása nélkül, amire később a politikai programokban és a konstruktív okmányokban, *különösen az 1974. évi Alkotmányban*” több példa van (M. M. kiemelése). Ez tehát, ami elválasztott bennünket az AVNOJ-tól: a verbális ornamentika, a kategóriák tetszőleges alkalmazása, méghozzá a politikai programokban, tehát nem máshol, hanem a JKSZ programjában, a JKSZ kongresszusi határozataiban és magában az Alkotmányban, s dr. Mirić szerint egyben különböző interpretációknak is tanúi vagyunk (az AVNOJ területén kívül), „amelyek megtalálják saját intézményes-rendszerbeli megformálásukat is”, más szóval az Alkotmányban található. Világos, hogy az AVNOJ-nak a jelenlegi alkotmányban kifejezett történelmi-forradalmi folyamatossággal való szembeállításával *a jelenkori folyamatosság ellen, és látszólag az AVNOJ javára kíván harcot folytatni.* Csupán egy kérdés vetődik fel: vajon már történelmi-vé válhatott volna-e az AVNOJ II. ülészaka, ha negyven év alatt nem lett volna folytatódása, sem jelenkori megalapozódása, valamint *melyek dr. Mirić szerint az AVNOJ II. ülészakának autentikus erői, és hol voltak azok ez ideig?* Dr. Mirić egyébként csupán a folyamatosságot kérdőjelezi meg, és nem csupán a jelenkori lényegi alkotmányos törekvések jellegét és értelmét vonja kétségbe, hanem azt követeli, hogy vizsgálják felül magukat az eredeti elveket is: „amikor a társadalom vál-

sággal kerül szembe, akkor általában visszatér alapjaihoz: megvizsgálja és felülvizsgálja eredeti elveit”. Nem, a forradalmi társadalom mindig a saját alapjain áll, csak arról van szó, hogy a nehézségek idején fel-
ütik a fejüket azok az erők, amelyek szét szeretnék zúzni magukat az alapokat is.

*A jugoszláv szocialista föderalizmus
és a róla alkotott áltudományos konstrukciók*

Dr. Mirić a jugoszláv föderációt az állami berendezés mércéjével akarja mérni, és ez persze nem sikerül neki, mint ahogy nem sikerülhet senki másnak sem. A következőket mondja: „ha az »önigazgatású föderalizmus« szintagma valamiről vall, akkor inkább szól *a nemzeti*, mint *a társadalmi munkásönigazgatásról*”. Épp ennek a fordítottjáról van szó, a lényeg abban van, hogy a munkásosztály a nemzeti szuverenitás hordozójává válik, és lényegileg új, illetve önigazgatási, tehát munkás jelleget kölcsönöz a föderalizmusnak, illetve a nemzetek közötti viszonyoknak. Természetesen mindig szem előtt tartjuk azt, hogy ez a lényeg olyan mértékben érvényesül, amilyen mértékben a konkrét társadalmi-történelmi tartalomban a munkásosztály uralkodó társadalmi erővé válik, de az irányvétel itt világos, és ez az alapvető. A szocialista önigazgatási viszony, az emberek közötti önigazgatási-gazdasági viszonyok megkövetelték, hogy ugyanezt az elvet bizonyos módosításokkal a nemzetek közötti viszonyra is alkalmazzák, és éppen ez tette lehetővé a föderációban érvényesülő viszonyok szabályozása etatisztikus burkának a szét-törését.

A társult munkára és a küldöttrendszerre alapozott irányvétel a föderációban is lényegi változásokat diktált.

Ahogy azt Edvard Kardelj megfogalmazta: „Ezen az összefüggésen belül világosan ki kell hangsúlyozni nemzeteink és nemzetiségeink, illetve a szocialista köztársaságok és az autonóm tartományok egyenjogúságának és önállóságának az elvét. Ám ezt az egyenjogúságot és önállóságot nem szabad etatista módon értelmezni, nem szabad az állam hatáskörének felosztásaként felfogni. Ez a burzsoá nacionalizmus probléma-megközelítési módszere. Nálunk ez az egyenjogúság és önállóság *jelentősen kiszélesedik* a társadalmi-politikai közösségek önigazgatói jellege folytán. Ezért joggal állapíthatjuk meg, hogy a klasszikus föderáció fogalma már régóta nem felel meg a köztársaságaink és az autonóm tartományaink között fennálló viszony lényegének, hiszen önállóságuk, jogaik és hatáskörük mérhetetlenül megnövekedett. Nem szabad megfeleledkeznünk arról az alkotmányos elvről, miszerint a községek, a szocialista köztársaságok és a szocialista autonóm tartományok dolgozói azok, akik — az önigazgatói jogaiknál fogva — az Alkotmány által meghatározott helyzetük alapján szabadon, önigazgatói módon döntenek és rendelkeznek a munkájukkal, a többletmunkával, a jövedelemmel és a nemzeti vagyonnal stb. Ily mó-

don helyzetük a társult munka öngazgatói struktúrájából és természetesen az öngazgatói társult munka és a társadalmi-politikai közösségek alkotmányos helyzetéből, jogköréből, jogaiból és kötelezettségeiből következik, és működésüket nem etatista, felülről rájuk kényszerített rendeletek irányítják. A társult munkán és a társadalmon belül a már említett öngazgatói társulás útján megvalósított hatalmi helyzetüknél fogva — a nemzetek és nemzetiségek egyenjogú viszonyain belül a saját és az osztársadalmi munka feletti hatalmuk révén — a munkások azok, akik megakadályozzák valamely nemzetnek egy másik nemzet által történő kizsákmányolását, melynek egyértelmű következménye az lenne, hogy akár politikai domináció, akár a nemzetek gazdasági egyenlőtlensége révén az elnyomott nemzetet megfosztanák attól a jogától, hogy szabadon rendelkezzen munkájával és a többletmunkával. A gyakorlat, kétségtelenül kisebb-nagyobb mértékben eltorzítja ezt az elvet is, de az ilyen gyakorlat ellen nap mint nap küzdeni kell.”⁸

Teljesen világos, hogy ezek a föderatív viszonyok, a föderációban érvényesülő viszonyok egyben az alapvető, illetve a szocialista öngazgatási viszonyoknak a kifejeződési formái és tartalma is, és hogy a föderációban is a hatalom és az öngazgatás gyakorlásáról van szó, amit nem láthat és nem fogadhat el, az, aki olyan a’priorisztikus, lényegében etatisztikus állásfoglalásból indul ki, mint hogy „a föderáció vagy a konföderáció sosem volt, és ma *sem társadalmi viszony vagy hatalmi forma, hanem az állami berendezés formája*”. Egész szocialista öngazgatási fejlődésünk éppen abban az irányban haladt, hogy a nemzeti viszonyokat és a föderációban érvényesülő viszonyokat is az új termelőviszony szolgálatában építsük. A nemzeti életnek a társult munka és a küldöttrendszer alapjaira helyezése megkövetelte, hogy a nemzetek közötti viszony, illetve a nemzetek és nemzetiségek helyzete is ne csak tükrözze az új társadalmi viszonyt (s ezzel elmélyítse történelmi, forradalmi tartalmát a „nemzeti” fogalmának), hanem, hogy egyben támasza is legyen az új társadalmi viszonyért vívott harcnak.

A jugoszláviai viszonyok kiépítését etatisztikus prizmán át szemlélve, ami az állam burzsoá teóriájához vezet, dr. Mirić a föderalizmus-konföderalizmus reláción történő spekulációkhoz jutott. A JKSZ és a marxista tudomány elvetette az ilyen *dilemmákat*, a szocialista öngazgatás által végzett változások gyökeres voltából kiindulva. Kardelj erről a következőket mondta: „A jugoszláv népek közösségének további fejlődésére szolgáló formulákat ezért nem kereshetjük a hagyományos államjogi koncepciókban, hanem itt is új utakat kell törnünk, mint ahogy az emberek közötti társadalmi-gazdasági és politikai viszonyok egyéb területén is tesszük, felhasználva természetesen e hagyományos rendszernek azokat az elemeit, amelyek megfelelnek társadalmunk igényeinek és érdekeinek, fejlődésünk jelenlegi szintjén.”⁹

A társadalmi-politikai rendszerbeli módosítások előkészületei során Milentije Popović szorgalmazta, hogy a föderáció az öngazgatásból és a közvetlen demokráciából, a föderatív viszonyok alapjának és tartalmá-

nak, s ennél fogva társadalmi szerepének is új felfogásából nőjön ki. Ezzel kapcsolatban rámutatott mindkét téves megközelítés veszélyére: arra a nézetre, hogy a föderáció olyan mértékben konstituálódik, amilyen mértékben a központi szervezetben a hatalom, az erő, a gazdaságpolitika, törvényhozási hatalom konstituálódik (egyébként a föderáció nem lehet a társadalom politikai megszerveződésének a nemzetek közös életének formája), illetve az ellentétes irányú megközelítésre, amely a föderáció keretében történő minden intézményesítésben unitarizmust lát, s leszögezte: „Erről a kérdésről gyakran a föderáció-konföderáció reláción is elmélkednek, ami szintén nem adhat választ a felvetett kérdésekre, mert új tartalomról van szó, ami a régi szemüvegen keresztül nézve néha föderációnak, néha konföderációnak, sőt olybá tűnhet, mintha egyáltalán nem létezne semmilyen közösség (mivel ezen a területen adminisztratív-szervezési szempontból nem konstituálódott).”¹⁰ Ez a megállapítás mintha ujjal mutatna dr. Mirić téziseire.

Dr. Mirić először a polgári, pontosabban szólva a burzsoá állam hagyományos elméletének díszpáholyából megállapítja: „nálunk a klaszikus föderáció átadta helyét a konföderáció bizonyos jegyeivel rendelkező államhármasságnak”. A pillanat nem alkalmas történelmi helyzetünk tudományos szemügre vételére. Szerzőnk megindoklás nélkül kerüli meg Edvard Kardelj álláspontját — aki világosan megfogalmazza a módszer lényegét, hogyan kell a föderatív államberendezés kérdéséhez közelíteni —, hiszen dr. Mirićnek megvan a sajátos elképzelése, de vajon mindez hová vezet? Maga a tény (hogy rendszerünk egyre inkább eltolódik a konföderáció felé — M. M.) nem bizonyítaná a jugoszláv közösség dezintegrációs folyamatát, ha a köztársaságok és tartományok munkásosztálya birtokolná és uralná a társadalmi újratermelést. De ha nem tévesztjük szem elől a tényt, miszerint a társadalmi jövedelemnek egyre kisebb hányadával rendelkeznek azok, akik megteremtik, akkor nagyon nehéz ellentmondani annak a megállapításnak, mely szerint a „föderáció konföderalizálása” „a dezintegrációt és a nemzeti érdekeknek az osztályérdekek fölé történő emelkedését jelenti”. Meg kell tehát találni azokat a módszereket, melyek segítségével elhárítható lesz „a dezintegráció és a nemzeti érdekeknek az osztályérdekek fölé történő helyezése”. Lám, mi szeretnénk volna, ha ez a munkásosztály lesz, ám mivel ez nem megy, mossuk kezeinket és keressünk valaki mást, aki majd megvalósítja az integrációt — közli velünk dr. Mirić saját elképzelését. De a kérdés magától adódik: vajon az elhatározások megvalósítása terén napjainkban mutatkozó vitathatatlan gyengeségek miatt az elhatározásaink egészével szembe kell fordulnunk? A tét sokkal nagyobb, sem hogy a kérdésekre a polgári államelmélet tapasztalatainak hullámhosszán végzett spekuláció alapján adnánk meg a választ, ahogyan azt szerzőnk is teszi — tudományos megállapításnak ítélve meglátásait. Mert ha szemügre vesszük történelmi-forradalmi fejlődésünket, akkor megállapíthatjuk, hogy minden egyes szakasza előrelépést jelentett, és a kontinuitás szellemeit hordozta magában. Mindenkor a munkásosztály érdekeit

tartottuk szem előtt, nem feledkezve meg arról a közismert marxista megállapításról, mi szerint a munkásosztály felszabadítását magának a munkásosztálynak kell végrehajtania. Ha viszont most — ahogyan dr. Mirić állítja — eljutottunk oda, hogy az osztályérdekeket alárendeljük a nemzeti érdekeknek, akkor az államnak, mint az integráció és a fejlődés letéteményesének az előtérbe helyezése törvényszerűen *(nemcsak a gyakorlatban megmutatkozó gyengeségek révén)* az osztályérdekek alárendelése a nemzeti érdekeknek, mindenekelőtt a hegemonizmus és az elnemzetesítés révén történne. A történelem a tanúság erre, sok szép példát tudna felsorakoztatni.

A föderációnak a konföderáció prizmáján keresztül való bírálata nem rendelkezik az alkotmányon alapuló érvekkel, az alkotmányos koncepcióval való egyet nem értés fejezi ki, és nem tekinthető a föderalizmusnak az alkotmánnyal összhangban történő érvényesülésről szóló tudományos elemzésnek. A köztársaságok és tartományok megállapodása a föderalizmus instrumentuma, és nem föderáció in extenso. Ezért a mi föderalizmusunkat nem csupán tartalmánál, illetve lényegénél fogva nem lehet összehasonlítani a „szuverén államok, tényezők, kölcsönös (nemzetközi) szerződésével”, hanem formális vonzásainál fogva sem hasonlít erre. A föderáció a köztársaságok és tartományok egyenrangúságának elvére épül, de megvan a maga állami és öngazgatási entitása, ami azokban a viszonyokban jut kifejezésre, amit a nemzetek és nemzetiségek, a dolgozók és polgárok érvényesítenek és biztosítanak a JSZSZK-ban, összhangban a JSZSZK Alkotmányában, a bevezető részben az alapvető elvek I. részébe foglaltakkal és a 241. szakasszal, valamint azaz, amit a föderáció a szövetségi szerveken keresztül érvényesít (a JSZSZK Alkotmánya, 281. szakasz), ezek pedig a legfontosabb társadalmi és állami érdekek és ügyek. Ezek az érdekek azoknak a szuverén jogoknak a megnyilvánulásai, amelyeket a dolgozók, a nemzetek és a nemzetiségek a JSZSZK-ban a *közös érdekek* által vezérelve és a JSZSZK Alkotmányának rendelkezéseivel összhangban érvényesítenek. A JSZSZK „szövetségi állam, mint államközösség” és mint „szocialista öngazgatású demokratikus közösség” van meghatározva, rendelkezik az állam minden lényeges vonásával: területtel, határral, címerrel, zászlóval, himnusszal, fővárossal, állampolgársággal. A JSZSZK Alkotmányának 200. szakasza például kimondja, hogy a JSZSZK állampolgára külföldön a *JSZSZK védelmét* élvezi, hogy ne soroljuk tovább a számos rendelkezést. Ebben lenne kifejezve az egésznek az a szuverenitása, amelyről dr. Mirić beszél, s amelyet megtalál az AVNOJ-ban de nem talál meg a jelenlegi alkotmányban.

A föderációban történő döntéshozatal a köztársaságok és autonóm tartományok megegyezésének elvén alapul, de nem csupán ezen, hanem a szolidaritás és kölcsönösség elvén is, azon, hogy a köztársaságok és autonóm tartományok egyenrangúan vesznek részt a föderáció szerveiben (összhangban az Alkotmánnyal), továbbá azon az elven, hogy a köz-

társaságok és autonóm tartományok saját fejlődésükért, de egyben a szocialista közösségnek mint egésznek a fejlődéséért is felelősek. Ez azért lehetséges, mert a JSZSZK szocialista társadalmi berendezése egy, mert a munkásosztály és minden dolgozó hatalmán alapul, valamint az embernek mint szabad és egyenjogú termelőnek és alkotónak a viszonyán.

Ez az, ami itt a legfontosabb — a hatalom eredetének kérdése az elemzés középpontjába kell hogy kerüljön, hiszen ez semmiképpen sem lehet mellékes kérdés, akkor, amikor a föderációnk elemzését elvégezzük. A tény, hogy a szövetségi Alkotmány szavatolja az ország területi egységeinek állami szuverenitását, szövetségi államunk és öngazgatási szocialista közösségünk föderatív jellegéről tanúskodik a konföderatív jelleggel szemben. Igaz, hogy a tudomány és a társadalmi-politikai gyakorlat terén tapasztalható egyfajta bizonytalanság ezekkel az értékekkel — az alkotmányos határozatok hatásfokával — szemben, és különbségek jelentkeznek a tudományos értékelésük terén is. „Hazai álláspontunk szerint a föderáció az, amiben a köztársaságaink és a tartományaink megegyeznek” (dr. Mirić) megállapítás vagy a föderáción belüli viszonyok lényegének a meg nem értését, vagy éppen ellenkezőleg, egyes módszereknek a másokkal szembeni favorizálását és abszolutizálását jelenti. De jelentse bármelyiket is, egyforma határozottsággal kell elutasítani mindezt nekünk is, dr. Mirićnek is. Dr. Mirić azonban másként gondolja.

De a kérdésnél maradva szóvá kell még tenni azt is, amit dr. Mirić megállapításával elindított. Hogyan fejleszthetnénk a demokratikus viszonyokat, ha a föderáció mechanizmusában (melyet a JSZSZK Alkotmányának 244. szakasza II. bekezdésének értelmében komplexnek kell tekintenünk) nem szerepelne a köztársaságok és a tartományok megegyezéséről szóló rétel? És azt sem szabad szem elől tévesztetni, hogy a JSZSZK Alkotmánya kimondja, hogy a JSZSZK Képviselőházának jogait és kötelezettségeit a szövetségi tanács és a köztársaságok és a tartományok tanácsai az Alkotmányban meghatározott módon végzik. Ez pedig azt jelenti, hogy a köztársaságok és a tartományok tanácsa nem képviseli a JSZSZK teljes képviselőházát, hanem csak a két ház közül az egyiket. Csak azokban a kérdésekben, melyekben a döntés a köztársaságok és a tartományok képviselőházainak közös megegyezése alapján születhetnek döntések (és e kérdéseket az Alkotmány 286. szakasza pontosan meghatározza, ám ezekről korántsem mondhatjuk el, hogy a legjelentősebbek, ahogyan dr. Mirić állítja, hiszen egyformán jelentősek azok a kérdések is, melyeknek kapcsán a döntéshozatalnak másmilyen formája áll fenn), csak ezekben a kérdésekben dönthet a tanács a küldött-testületek révén, és a határozat akkor tekinthető érvényesnek, ha a küldöttek többsége megszavazta. Nem szabad azonban szem elől tévesztetni azt sem, hogy ideiglenes rendeletekről szóló törvényeket is meghozhat a tanács, ez esetben azonban a tanácsban jelenlévő küldöttek kétharmados többséggel kell hogy elfogadják a javaslatot. Mindez csak részét képezi azon tények halmozásának, melyek tanúsíthatják,

hogy a föderalizmusunk konföderatív jellege körüli dörgeelmek nélkülöznek minden alkotmányos és tudományos alapot.

Mindezen túlmenően dr. Mirić elvileg nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a régi kategóriák többé nem érvényesek: „ha a jugoszláv föderáció hármassága következetesen lenne levezetve a *funkcionális munka elvéből* (M. M. kiemelése), akkor talán még beszélhetnénk is a hármasság lényegesen másmilyen jellegű elméletéről, melynek immár nem felelnek meg az olyan elavult kategóriák, mint amilyen például a föderáció és a konföderáció”. Tehát a politikai intézmények „klasszikus” jellegét talán még túl is haladhatnánk, feltéve, ha a föderáció másmilyen alapokon szerveződne újjá. De éppen e kérdés kapcsán felejtette el szerzőnk kifejtetni, hogy mi lenne ez esetben az AVNOJ-i szellemmel, hogyan is állnánk a kontinuitás kérdésével, hogyan biztosítanánk „a föderációt, melynek alapját a nemzeti pluralitás konstituálása és fenntartása képezi” (dr. Mirić), és hová fajulnának végül a nemzetek közötti viszonyok Jugoszláviában. Igaz, dr. Mirić, úgy tűnik a további elemzés során változtat álláspontján, és a föderáció hármassága kapcsán hangsúlyozza a népi és nemzeti szuverenitás fontosságát. „Más szóval, a *nemzeti önrendelkezés elve egyben általános demokratikus elv is*. Úgy, ahogyan azt az AVNOJ-i konstitutív határozatok is tartalmazzák” (dr. Mirić). Az AVNOJ mindenekelőtt a föderáció jellegét határozta meg, és kijelölte a tanácstagokat azokban a közösségekben, melyek a fegyveres harc során közvetlenül a JKP vezette nép akarata nyomán forradalmi-demokratikus közösségekként alakultak ki.

Alkotmányos vonatkozásban a föderáció igen fejlett és minden alkotmányos feltétele megvan, hogy „erős” szövetségi államberendezés legyen. A köztársaságok és tartományok önállósága csak a jugoszláv szocialista közösség politikai kerete és hordozója a fejlesztési politika és a gazdasági viszonyok területén, amelyeket a szolidaritás elve, a társultmunka-szervezetek szabad társítása és az egységes jugoszláv piac határoz meg. Igen jelentős azoknak a feladatoknak, ügyeknek és viszonyoknak a száma, amelyeket a föderáció biztosít, rendez, szabályoz, védelmez és gyakorol a szövetségi szervek útján (lásd a JSZSZK Alkotmányának 281. szakaszát). Azt is feltételezhetjük, hogy a szövetségnek ezt a törvényhozó tevékenységét szolgáló alkotmányos alap a központosított államhatalmi viszonyok megerősödését is szolgálhatja. Egyébként egy rendkívül erős intervenciós törekvés szemtanúi vagyunk, amely ugyan nem nélkülözi az alkotmányosságot, de nyilvánvalóan nincs az alkotmány szellemében, nem fejezi ki annak törekvését. Elvileg tehát az állami központosítás elleni harc továbbra is időszerű.

Dr. Mirić felveti a kérdést, hogy szüksége van-e a JSZSZK Képviselőházának olyan tanácsra, amely Jugoszlávia dolgozóinak és lakosságának az általános politikai képviseleti szerve, de nem győz meg bennünket elemzésének helyes megközelítési módjáról. Válaszunkban a tényleges helyzetünkből kell kiindulnunk, abból, hogy volt ilyen tanácsunk, majd meg kell állapítanunk, miért tekintettük ezt túlhaladott-

nak, illetve mi is történt a mi fejlődésünkkel és melyek azok az új tények, amelyek arra utalnak, hogy a szövetségi hatalom megerősödését egy „általános” tanácsban keressük. Ebben az esetben nem korszerű alkotmányunkat hibáztatnám, hogy „elkerülte a figyelmét” a dolgozó ember és az állampolgár, hanem éppen ellenkezőleg: alkotmányunk a köztársaságok és a tartományok — s ezáltal a föderáció — egyértelműen munkásközpontú és demokratikus vízióját helyezte kilátásba. Sőt mi több, a JSZSZK Alkotmányának 244. szakasz értelmében bizonyos módon a szövetségi viszonyok közvetlen szubjektumává tette az állampolgárt.

Dr. Mirićet ilyen értelemben foglalkoztatja az állampolgár helyzete a szocialista öngazgatású politikai rendszerben. De az elvont és általános szabadság — akárcsak az osztály feletti demokrácia — túlságosan eltávolítaná társadalmunkat a marxi értelemben vett szabad termelők társulástól és a hegemonizmus, az elnemzetietlenítés hirdetőinek nyitna teret. Már említettük, hogy teljesen mesterkelt az a kérdésfelvetés, hogy a jugoszláv közösségnek a szuverén nemzetek, illetve köztársaságok közösségeként, vagy pedig a társult munka öngazgató dolgozóinak a közösségeként kell fejlődnie, mert „az öngazgatású egyesülés előtérbe helyezése mögött unitarizmus és hegemonikus törekvések is rejtőzhetnek, a határaik közé bezárkózó szuverén köztársaságok közösségének tekintett jugoszláv elve mögött pedig nemcsak a burzsoá nacionalizmus hanem az öngazgatással szembeni etatista ellenállás is könnyen meghúzódhat”.¹¹

Dr. Mirić számára még csak ez sem kérdéses, őt az állampolgár foglalkoztatja, akit állami jelentőségű elemnek tekint a föderációban. A mi álláspontunk viszont éppen ezzel ellentétes: a társadalom, így a föderáció etatista jellegének felszámolásával széles körű lehetőséget kívánunk teremteni az emberi szabadság számára, amely erejét az emberek társadalmi helyzetéből és öngazgatási kapcsolatteremtéséből meríti, hogy ezáltal az öngazgatású integrációra támaszkodhasson. Ugyanis az elvont állampolgár szabadsága „nem az embernek az emberrel kialakított kapcsolatán, hanem éppen ellenkezőleg, az embertől való eltávolodásán alapul” (Marx). Csak a társult munkából kinövő küldöttrendszer biztosítja a munkásosztály közvetlen hatalmát, annak a lehetőségét, hogy „az ember visszatérjen önmaga társadalmi lényéhez, azaz emberi emberségéhez” (Marx). Ha nem is mindig vagyunk képesek ezt az utat járni, ha időnként meg is csuklik térdünk, nem válhat kétségessé számunkra, hogy helyes irányba haladunk, s abban sem gyanakodhatunk, hogy hogyan értünk el ide. Éppen ezért a föderáció reformja során — függetlenül ennek a reformnak a mélyreható jellegétől — nem rettegünk attól, hogy az közösségünk gyengítését jelentheti, hanem éppen ellenkezőleg vélekedtünk, mert figyelmünk a társult munkára és a küldöttrendszerre irányult, nem pedig az államra és a politikai társadalom széles térségében elveszett elvont állampolgárra.

Dr. Mirić a következőket mondja: „A népek szocialista öngazgatású

közösségét (egyelőre hagyjuk figyelmen kívül ennek a megfogalmazásnak a homályos vonatkozásait) csak az osztály-, politikai és nemzetek közötti viszonyok romjain lehet kiépíteni, tehát az osztályok, a nemzetek és az államok ellenlábasaként”. Dr. Mirić ugyan ezt így gondolhatja, de a programokat tartalmazó dokumentumok és a marxista társadalomtudomány egészen másként foglalkozik ezzel a dologgal. A szocialista öngazgatásért folyó harc hosszú távú folyamat, amelyben meghatározott szerepe van a munkásosztálynak, a nemzeteknek és az államoknak. Dr. Mirić azonban az említett tézis hangsúlyozásával a következő áltudományos megállapításra jutott: „Nálunk azonban mindezek a kategóriák nem csak elméletben vannak jelen, hanem *a politikai gyakorlatban is, mert hatást fejtenek ki* azok a viszonyok is, amelyeket ezek a kategóriák jelölnek”. Hogy is ne lennének jelen, hisz a szocialista öngazgatás egyben kerete és eredménye forradalmi jellegű társadalmi harcunknak. Teljes áltudományosság azt képzelni, hogy a szocialista öngazgatású közösség főnixmadárként kelhet életre a lerombolt társadalom porából. A tudománynak manapság semmi szüksége, hogy ilyesmivel ködösítse a helyzetet, mert az ilyesmit mind a gyakorlat, mind az elmélet elvetette. Mi már a saját bőrünkön tapasztaltuk, hogy a szocialista öngazgatásért folytatott harc hosszú távú és összetett, ellentmondásos feltételek között megy végbe és osztályjellegű. A szocialista öngazgatáson alapuló együvé tartozást az ellentétek felszámolásával és a társadalmi újratermelés szocialista öngazgatású alapjainak az érvényesítésével építhetjük. A szocialista öngazgatás dialektikusan tagadja a maga mögött hagyott társadalmat és folyamatosan túlhaladja saját fejlettségi fokait. Ilyen értelemben a szocialista öngazgatás gyökerestül, tehát történelmileg is forradalmi értelemben változtatja meg a „politikai” kategóriákat, mert a munkásosztály közvetlen hatalomgyakorlására alapozva alakítja ki az új társadalmi viszonyokat. A szocialista öngazgatásban a munkásosztály államként szerveződik és ez lényegesen megváltoztatja a politikai viszonyok jellegét a burzsoázia diktatúrájához képest. Az öngazgatásért folyó harc egyben egy olyan új minőségért folytatott küzdelem, amely az állam lényegében eszközöl változásokat, tehát a mi körülményeink között az államot nem tekinthetjük olyan kategóriának mint amilyen az a polgári társadalomban. „A mi körülményeink között az állam nem értelmezhető a polgári társadalom jellegzetes kategóriái szerint, hanem a szocialista öngazgatású termelési viszonyok új funkcióinak megfelelően... Az öngazgatásért folyó harc felszínre hozza az államot osztályképződményként elfogadó munkásosztály és dolgozók tényleges érdekeit, de az állam ezúttal már a munkásosztály eszköze.”¹² Éppen ezért áltudományos az a tény is, hogy „az öngazgatást politikai burok fedi”. Az öngazgatás integrális politikai rendszerré válik. Mi a szocializmus és az öngazgatás, nemzeteink és nemzetiségeink szocialista öngazgatású egyenjogú közösségének a számlájára nem kívánjuk Jugoszláviát hegemonista szuper-állammá tenni, de abba se egyeztünk bele,

hogy az államként funkcionáló föderáció legyen az egyetlen közvetítő Jugoszlávia népei között.

Még valamit a „politikairól” és az öngazgatásról. Mindkettő azoknak a társadalmi viszonyoknak és ellentéteknek a természetét fejezi ki, amelyeket bennük oldanak meg. Ha a szocialista öngazgatás a polgári társadalom politikai szellemének a „megismétlődése” lenne, akkor az azt jelentené, hogy a forradalmi proletárdiktatúra (a többség) nem változtatna semmit politikai értelemben a burzsoázia diktatúrájához (a kisebbséghez) képest, tehát a munkásosztály közvetlen állami szervezeti formáját képező szocialista öngazgatás sem változtatna semmit a társadalmi ellentmondások természetén; semmit sem tenne annak érdekében, hogy a szocialista társadalom előrehaladásával gyengüljön a polgári és technokrata ellenforradalom gazdasági, ideológiai, kulturális és politikai tényezőinek politikai ereje — mégpedig kardelji értelemben —, s így a munkásosztály közvetlen hatalmát jelentő szocialista öngazgatás sem tett volna semmit a nemzetek közötti viszonyok társadalmi jellegének megváltoztatásáért (ebből az következne, hogy mi csupán frázisként hangsúlyozzuk a nemzeti egyenjogúságnak a politikai és jogi síkról a tényleges társadalmi viszonyok közé való áthelyezését. Dr. Mirić az elmondottaktól függetlenül jó adag „politikai” jelleget varrt a korszerű jugoszláv társadalom nyakába, hogy utat nyithasson saját komparatívistikája előtt, pedig ennek semmi reális alapja, mert azok a valóságtartalmak, amelyeket összehasonlít, mind az uralkodó társadalmi erőket, mind a társadalmi viszonyok jellegét tekintve *lényegesen eltérnek egymástól*. Dr. Mirićnek az öngazgatás politikai jellegével kapcsolatos álláspontja, amely azt feltételezi, hogy az öngazgatási föderalizmusnak is „csak feltételeesen van értelme: amennyiben és ameddig az öngazgatás politikai viszony”, ezért szükségszerű a következtetés, hogy ha nincs öngazgatás mint új társadalmi viszony, akkor nincsenek öngazgatási erők sem, amelyek ezért a társadalmi viszonyért harcolnak, s a legjobb esetben is csak az „öngazgatás szószólóiról” lehetne beszélni; többek között dr. Mirić is ilyen szószóló.

Dr. Mirićtyel teljes egészében egyetértünk, „hogy a szocialista átalakulás társadalma számára döntő fontosságú kérdés az *autoritás* és a *munka szuverenitása*”, abban, hogy „ezt a szuverenitást nem lehet megvalósítani a politikai reprezentánsok semmiféle megállapodásával, hanem egyedül csak *társadalmi erővel*”; csupán abban nem egyezünk, miként lehet ezt elérni. Azok közé tartozom, akik úgy vélik, hogy a társult munka és a küldöttrendszer történelmi értelemben a szuverenitás legjelentősebb termelői, meggyőződésem, hogy ez egyrészt a marxizmuson, másrészt a forradalom kontinuitásán alapul.

Vajon a társult munka és a küldöttrendszer körülményei között mondhatjuk-e, hogy „*a közösséget nem mi teremthük*”, hanem *megegyezés* alapján hozzuk létre és *biztosítjuk*”; és vajon társadalmunk nem teremttette-e meg a legszélesebb társadalmi alapokon (a JSZSZK Alkotmányának 244. szakasza értelmében) a társadalmi integrációnak a feltéte-

leit, amelynek szuverén megtestesítője a társult munka, s így a föderáció berendezési elve nem követi a polgári politikai tapasztalatot, hanem a saját logikája és tényezői szerint fejlődik.

Nem találtunk megfelelő érveket dr. Mirićnek a JSZSZK Képviselőháza összetételének bírálatából összehordott implikációihoz, amelyek lényegét így foglalja össze: „*Jugoszlávia nem öngazgatási közösség* (függetlenül attól, hogy a JSZSZK Alkotmányának első szakasza így határozza meg), hanem *öngazgatási közösségek közössége*; az általános politikai képviselő, 'eliminálása' pedig azt jelenti, hogy *Jugoszlávia nem politikai közösség — állam, hanem a politikai közösségek (államok) szövetsége.*” Ha Jugoszláviával mint szövetségi állammal és öngazgatási közösséggel kapcsolatosan valamiféle tudományos következtetésre szándékozott jutni, akkor nem csak a JSZSZK Képviselőháza összetételének elemzéséből kellett volna kiindulnia, hanem az egész alkotmányos rendszerből, ami szintén megbeszélés tárgya lehet. Egyébként még csak annyit, hogy a fenti állítás ellentmondásos, mert az öngazgatási közösségek nem alkothatnak mást mint öngazgatási közösséget, de az ilyen montázs jellegű megállapításokkal nem szállunk vitába.

A nemzetiségek kisebbségi megközelítéséről

Maga a szocialista öngazgatás volt az a tényező, amely a nemzetiségek (nemzeti kisebbségek) érvényesülésének, új helyzetének és körülményeinek megfelelő alapot szolgáltatott. A JKSZ KB Végrehajtó Bizottságának az 1959. március 2-i tanácskozását követő határozatok alapján kirajzolódtak a nemzetiségekkel (nemzeti kisebbségekkel) kapcsolatos általános irányvétel korszerű tartalmai. Az említett dokumentum hangsúlyozza, hogy „hazánkban a nemzeti kisebbségeket Jugoszlávia többi népével teljesen egyenrangú tényezőnek tekintjük, és ennek az egyenlőségnek az alapján veszik ki részüket a jugoszláv közösség építéséből, hozzáadva a maguk politikai, kulturális és egyéb hozzájárulását”. Később ez a kérdés — a JSZSZK 1963. évi alkotmányában, majd pedig a XIX. alkotmányfüggelékben — a szocialista öngazgatású fejlődés tényezői és tartalmai által jutott erőteljesen kifejezésre. Az volt az általános törekvés, hogy a nemzetiségek helyzetét mind szorosabb kapcsolatba kell hozni a demokratikus és szocialista öngazgatáson alapuló fejlődés általános irányvételével, ami társadalmi életünk igen jelentős tényezője volt. Ebben a folyamatban a szocialista öngazgatás a nemzetek és nemzetiségek egyenjogúságának valódi értelemben vett mércéjévé vált, az államnak pedig — a szocialista öngazgatású fejlődéssel, társult munkával és küldöttrendszerrel összhangban — egyre kevesebb beleszólása lett; az is tény, hogy alkotmányunkban a szocialista köztársaságokat nemzeti államként is definiáltuk, aminek történelmi és forradalmi értelme nem nehezíti Jugoszlávia nemzetei és nemzetiségei teljes egyenjogúságának a fejlődés minden területén való kibontakozását, hanem elő-

segíti azt. Alkotmányos rendszerünk más vonatkozásban nem juttatja kifejezésre vagy favorizálja a nemzeti vonatkozásokat. Éppen ellenkezőleg, minden az egyenjogúság szolgálatában áll, és éppen ez nyírbálta meg a legjobban a nacionalizmust és a hegemoniát. Ehhez járult hozzá a föderáció reformja is.

Természetesen bírálónak kell elemeznünk, hogy vajon ezek az új viszonyok tartalmazznak-e olyasmit, ami a nacionalizmus malmára hajtáná a vizet. Ilyen vonatkozásban példaként leggyakrabban a nagy-albán nacionalizmus előretörését említik. De azt is szem előtt kell tartanunk, hogy az alkotmányváltozások következtében a nacionalizmus nem kapott lendületet; éppen ellenkezőleg, manapság sokkal nehezebb lenne az albán irredentizmus ellen harcolni, ha nem volna ilyen autonómia, amely mind a Szerb Szocialista Köztársaság, mint a JSZSZK-ban teljes értékűen járul hozzá a nemzeti egyenjogúsághoz és szabadsághoz. Ha nem jöttek volna létre ezek a viszonyok, a nacionalizmus sokkal komolyabb gondot okozna számunkra. Ugyanez vonatkozik a szerb, a horvát és minden más nacionalizmusra is. Ha a viszonyok lényegét a szocialista öngazgatás, azaz a munkásosztály hatalma határozza meg, akkor a nacionalizmusnak — legalábbis elméletben — nincs esélye. Az unitarista etatizmus támadná a valódi értelemben vett nemzeti sajátosságot, s ez egyrészt a szeparatizmust erősítené, másrészt támogatná a nacionalista hegemonizmusnak az unitarizmussal való azonosulási törekvését.

Fejlődésünk irányvonala az volt, hogy a nemzetiségek (nemzeti kisebbségek) mindinkább megerősödjenek a politikai öngazgatású rendszer alanyaiként és semmilyen tekintetben se érezzék magukat politikailag hátrányos helyzetben. Erre nemcsak hogy megvoltak a feltételek, a népfelszabadító harc és az öngazgatású szocialista társadalmi fejlődés forradalmi demokratikus jellegéből adódóan, hanem ezek a feltételek meg is követelték ezt. Korán felismerték, hogy mindaddig, amíg léteznek országhatárok, „a nemzeti kisebbségeknek a legszélesebb körű jogokat kell szavatolnunk, amelyeket a szocialista közösség biztosítani képes, s amelyek szükségesek ahhoz, hogy ezek alapján normális nemzeti életet éljenek a népek jugoszláv közösségének keretében”, tehát hogy „közösségünkben ne kisebbségnek, hanem egyenjogú népnek érezzék magukat, mint ahogy az alkotmány leszögezi: egyenjogú nemzetiségnek”.¹³ Dr. Mirić nyilvánvalóan nem ért egyet a forradalmi fejlődésnek ezzel a vonalával, és ezért nem ismeri el az érveket. Maradjunk azonban néhány konkrét kérdésnél.

Nem világos előttünk, hogy dr. Mirić hogyan jutott arra a megállapításra, hogy a nemzetiségek kizárólag a Szerb SZK-ban, illetve Vajdaság SZAT-ban, Kosovo SZAT-ban élnek, mivel azt javasolta, hogy csupán ezen társadalmi-politikai közösségek képviselőházaiban létesítsenek nemzetiségek (még zárójelbe teszi: nemzeti kisebbségek) tanácsát. A lényeg azonban magában a javaslatban van és nem abban, hogy hova irányítja azt. *A nemzetiségek külön megszerveződésének a hatalom érvényesítési, illetve gyakorlási rendszerében nem lenne alapja társadalmi-*

politikai törekvéseinkben, az ilyesvalami csupán azt bizonyíthatná, hogy nem szabadultunk meg a kisebbségi megközelítéstől, jóllehet sok erőt befektettünk ebbe, és jóllehet a szocialista öngazgatás forradalmi jellegével és tartalmával tagadta a kisebbségi hozzáállást. Ezáltal a nemzeti jelleget kiragadnánk osztályjellegű összefüggéseiből — a szocialista öngazgatásból —, amire egyébként a maga módján dr. Jovan Mirić is fel lép, de amikor a nemzetiségekről van szó, már nem ezt hangsúlyozza. Magukat a szocialista öngazgatású termelési viszonyokat az emberek nemzeti vonalon nem ítélnék meg különbözőképp, társadalmunk embere számára jogok és szervezetek formájában nincs szükség valamiféle politikai védelemre, ők olyan „védelmet” igényelnek, amelyet a szocialista öngazgatású termelési viszonyok biztosítanak. Ezek a szocialista termelési viszonyok képezik a jugoszláv szocialista internacionalizmus bázisát és vetnek gátat a nemzeti és regionális felosztás elé. Egyébként ilyen különálló politikai szerveződést nem biztosítanak a népek tagjai sem, akik annak a ténynek a folytán, hogy a köztársaság alkotmányosan nemzeti államként is meghatározást nyert, külön bánásmódot a népek önrendelkezési joga alapján nem igényelnek (s nem is kapnák meg), hanem a szocialista öngazgatású termelési viszonyokra hivatkozva szorgalmaznák a nemzetek és nemzetiségek teljes egyenjogúságát. Ha úgy határoznánk, hogy a köztársaságokban, autonóm tartományokban a nemzetiségi összetétellel összhangban nemzetiségek tanácsait létesítünk, ez annyit jelentene, hogy a föderációt a nemzeteknek tartjuk fenn, és a nemzetiségeknek ott semmi keresnivalójuk. Mi lenne akkor a polgárok egyenjogúságával Jugoszláviában? Egy ilyen szemlélet az adott közösség polgárait két csoportra osztaná, amelyek közül az egyik (a nemzetiségek tagjai) olyan helyzetben lennének, hogy nem gyakorolhatnának hatást a szövetségi viszonyokra, és életüket, nemzetiségi létüket csak öngazgató és politikai állampolgárként teljesíthetnék ki. Az ilyen nézetnek beláthatatlan implikációi vannak és így érthetően nem bocsátkozhatunk bele a kérdés minden vonatkozásába. Az alkotmányunkkal összeegyeztetett nemzeti érzések nem akadályozzák, hanem erősítik el nem kötelezett, öngazgatáson alapuló hazánkat, hisz mindannyian harcoltunk ezért az országért, hozzájárultunk fejlődéséhez és ezért mind társadalmi, mind nemzeti szempontból *mindannyian* egyformán kell hogy érezzük magunkat.

*Az autonómiával szembeni unitarista-etatisztikus
összeférhetetlenségről*

Az autonóm tartomány alkotmányos helyzetének elemzése eddig is szenvedett az unitarista-etatisztikus előítéletektől és az áltudományos logikától. Szembeszállván ezzel arra a kérdésre kell irányítanunk a vitát, hogy mi az alapja és ki a hordozója társadalmunk fejlődésének: az állam vagy az öngazgatás. Az alkotmány abból indul ki, hogy a dolgozók a nemzetek és a nemzetiségek szuverén jogai demiurgoszat képezik a tár-

sadalmi-politikai közösségeknek minden szinten. Ezek a szuverén jogok, amelyek a társadalmi tulajdonon és a szocialista öngazgatáson alapulnak, határozzák meg a társadalmi-politikai közösségek öngazgatási és politikai mibenlétét is. Az osztálynak a nemzet uralkodó erejévé történő felemelésére vonatkozó ezen irányvonal megszüntette a szubordinációt a társadalmi-politikai közösségek viszonyaiban. Ilyen helyzetben a „politikai” és az „öngazgatási” egy egységet alkotnak, mert ugyanazok a gyökerei. Ez külön kifejezésre jutott a társadalmi-politikai közösségek képviselői testületeinek alkotmányos meghatározásában.

Alkotmányunk meghatározta (tehát azok, akik alkotmányunkat meghozták, meghatározták), hogy dolgozóink, nemzeteink és nemzetiségeink milyen szuverén jogokat valósíthatnak meg az egyes társadalmi-politikai közösségekben, s ez anyagi értelemben meghatározza minden társadalmi-politikai közösség politikai és öngazgatási lényegét. A szuverén jogok hordozói érdekeltek abban, hogy szuverén jogaik a rendszer egészén belül valósuljanak meg, s ez azt jelenti, hogy azonosan érdekeltek valamennyi társadalmi-politikai közösség funkcióinak, azaz jogainak és kötelezettségeinek a megvalósulásában. Tehát az a „maradék”, amit dr. Mirić konstruált ki magának a szocialista autonóm tartományok alkotmányos meghatározását elemezve, nem más mint a szuverén jogoknak az a része, amelyet köztársaságunk dolgozói, nemzetei és nemzetiségei a Szerb SZK-ban valósítanak meg és valamennyien azonos módon érdekeltek a szuverén jogok említett „részének” a megvalósulásában mint bárki más.

Amennyiben úgy véljük, hogy a szuverén jogok a kizárólagos forrásai az állami szuverenitás értelmében vett államiságnak, akkor valóban arra a következtetésre juthatunk, hogy a tartományok is államok. Az alkotmány azonban kizárja ennek lehetőségét: a tartományt sem a definícióban, sem dimenzióját tekintve nem tekinti államnak az állami szuverenitás értelmében, de külön társadalmi-politikai közösségnek már igen, amelyben a szuverén jogoknak meghatározott tartalma és hatóköre van: ez jutott kifejezésre az autonómiában. Ha azonban az etatizmus területére érünk, rá kell kérdeznünk, hogy melyik tényező erősebb: ekkor tudjuk meg, hogy a köztársaság államisága a mércéje mindennek, amely továbbítja a dolgokat „felfelé” és „lefelé”, tehát ez az a demurgosz, amiről beszéltünk. Amitől tehát az elemzésben kárt szenved a föderáció, kárt szenved az autonómia is.

Dr. Mirić ambivalensnek látja a Szerb SZK-t, mert — úgy tűnik — nem képes befogadni létrejöttének és viszonyainak legfontosabb vonatkozásait: a dolgozók és a lakosság, a nemzetek és nemzetiségek szuverén jogait. Éppen ezért nem indul ki abból, hogy a munkásosztály birtokában van a hatalom és hogy egész társadalmi berendezésünket a dolgozók, a nemzetek és nemzetiségek szuverén jogainak elvére építettük. Nem volna szabad szem elől téveszteni azt az általános kérdést sem békében, sem háborúban — ahogyan azt Bakarić is hangsúlyozta — hogy kié lesz a hatalom, nem pedig hogy kié lesz az állam: „1941-ben vagy 1942-

ben az volt a kérdés, hogy hol szervezzük meg mielőbb a felkelést, s ha nem ilyen álláspontot képviseltünk volna, nem azt az irányvonalat, hogy a munkásosztályé, a parasztságé legyen a hatalom, akkor nem így végződött volna a háború. Ha a hangsúlyt az államiságra helyeztük volna, akkor elveszítettük volna a háborút és megverték volna bennünket, mint ahogyan ma is megkapnánk a magunkét, ha ezt a dolgot tenénk meg politikánk súlypontjává.”¹⁴ Az autonóm tartományoknak a föderális jellegű Szerbiába való társulása a szerb nemzeti kérdés forradalmi demokratikus megoldásának a kifejeződése, mint ahogyan azt lehetővé tette a JSZSZK létrejötte. Ennek a társulásnak a történelmi-forradalmi és komplex okait a Szerb SZK és a szocialista autonóm tartományok alkotmányai is hangsúlyozzák. Ezáltal rendeződtek a viszonyok szövetségi jellegű hazánkban. A szerb nemzeti kérdés forradalmi megoldásának nem felelt meg, hogy történelmi azonosságát és együvé tartozását szembehelyezze azokkal a keretekkel, melyek között a szerb nép más nemzetekkel és nemzetiségekkel együtt harcolt az új osztályviszonyok kialakításáért és a szabadságért, amelyek a népfelszabadító háború és a szocialista forradalom hagyományaiban nyertek megfogalmazást, tehát az autonóm egységek megteremtésében is kifejezésre jutottak. Ez nem volna reális és lehetséges káros következmények, mindenekelőtt a szerb nemzetre való káros következmények nélkül. A forradalmi munkásmozgalom a szerb nemzeti kérdés megoldását mindig is forradalmi demokratikus tartalmak által képzelte el, s ez vezetett a JSZSZK, s azon belül a Szerb SZK, valamint az említett két közösség szocialista autonóm tartományainak a létrehozásához.

Valóban — mint ahogyan dr. Mirić mondja — „semmi sem igazolja, hogy a Szerb SZK föderáció vagy kváziföderáció” legyen, de a Szerb SZK nem is az, és az alkotmánymódosítás folyamán szem előtt tartották ezt a veszélyt. A viszonyok összetett mechanizmusáról van szó, amelyek egészében biztosítják a Szerb SZK egységét és együvé tartozását, valamint a tartományok önállóságát, illetve eredeti voltát, és nagyobb felelősségre és kreativitásra van szükség, hogy az alkotmányos koncepció következetesebben érvényesüljön. Alkotmányos szemszögből nem lehet elfogadni azt, hogy „a Szerb SZK szuverenitása szét van zúzva, a Szerb SZK nem tud szuverén módon dönteni a belső viszonyok és szerveződések legfontosabb kérdéseiről, „mint ahogyan nem volna pontos az a tézis sem, hogy a szocialista autonóm tartományok autonomitása — a fogalom maradéktalan alkotmányos értelmezésében — bármilyen vonatkozásban is csorbitott vagy veszélyeztetett lenne. Nem lehet beszélni a Szerb SZK megosztott szuverenitásáról; a Szerb SZK-nak megvan a saját alkotmánnyal kifejezett identitása és szuverenitása, benne kifejezésre jutott mind a szerb nép önrendelkezési joga, mind a nemzetek és nemzetiségek egyenjogúsága; e meghatározás lényege forradalmi demokratikus, amit a JSZSZK alkotmánya a következőképp fogalmazott meg: „A szocialista köztársaság olyan állam, amely a nép és a hatalom szuverenitását, a munkásosztály és az összes dolgozó öngazgatását, a dolgo-

zók és a lakosság, az együttélő nemzetek és nemzetiségek szocialista öngazgatású demokratikus közösségén alapul”. A *Kosovói politikai platform* világosan kimondja, hogy „a tartományok autonóm jellegének öngazgatási érvényesülése nem áll szemben a Köztársaság egységével. Arról van ugyanis szó, hogy a tartományok alkotmányos autonómítása úgy érvényesül, hogy azzal egyidőben biztosítják a Szerb Szocialista Köztársaságnak mint állami és öngazgatási társadalmi-politikai közösségnek a helyzetét és fejlődését, hogy a gyakorlatban közös funkciót valósítsanak meg, mint ahogyan azt az alkotmányok is kilátásba helyezik”.

Ennek kapcsán dr. Mirić téziseiről még el kell mondanunk, nem akarta senki „kerülő úton köztársaságokká léptetni elő a tartományokat”, mivel „erről Jugoszlávia valamennyi nemzetének ki kellene nyilvánítani a véleményét”. Ami az akarás tárgyát képezte, azt meg is valósult, helyet kapott az alkotmányban, amiről dolgozóink, lakosságunk, nemzeteink és nemzetiségeink akkor juttatták kifejezésre véleményüket, amikor meghozták a JSZSZK, a Szerb SZK és az autonóm tartományok alkotmányait.

Nem csak hogy nem fogadhatjuk el dr. Mirićnek azt az álláspontját, miszerint a Szerb SZK-ban „a szerb nép mellett *más jugoszláv népek részei és meghatározott nemzetiségi kisebbségek* is élnek, amelyeknek már van *saját köztársaságuk (államuk), illetve Jugoszlávián kívüli államuk*” (kiemelés tőlem — M. M.), hanem felháborodással kell visszautasítanunk. Hisz ennek alapján az derül ki, hogy a köztársaság területén élő horvátok, szlovének macedónok, Crna Gora-iak vagy muzulmánok más szocialista köztársaságban kell hogy keressék „*saját*” köztársaságukat (államukat), a Jugoszláviában élő magyarok, albánok, románok stb. pedig a Magyar Népköztársaságot, az Albán Népköztársaságot, a Román Szocialista Köztársaságot kell hogy tekintsék „*saját*” államuknak . . . , pedig valamennyiük állama a Szerb SZK, ahol élnek, hazájuk pedig a JSZSZK. Így melegítette fel a nemzetiségek kisebbségi megközelítésének elvét, ami kivetítődött Jugoszlávia egyes népeinek a köztársaság területén élő tagjaira is. Szerzőnk így következetes marad a Jugoszláviával kapcsolatos konföderációs elképzeléseihez, a jugoszláv szocialista forradalom és az öngazgatású társadalom államalkotó és dogmatikus megítéléséhez, miközben nem következetes sem az alkotmányhoz, sem a jugoszláv szocialista forradalom tartalmához és céljaihoz, hanem alapvetően ellentmond azoknak. Az AVNOJ II. ülésszaka nem határozattal döntött az autonóm tartományok megalakításáról, hanem szelleme, forradalmi demokratikus és nemzeti tartalma döntött erről. A következőket kell szem előtt tartani: az AVNOJ a JKP-nek a leendő állam föderatív berendezéséről alkotott irányvonala alkalmazásának törtenelmi forradalmi interpretációját nyújtotta. Ez tartós értékű, mert a fegyveres szocialista forradalom tartós műve Jugoszlávia nemzeteinek és nemzetiségeinek. Az AVNOJ az adott pillanatban nem döntött azon egészek helyzetének a rendezéséről, amelyeket a hat föderális egységről

szóló döntés nem foglal magában, de megoldotta az új állam létrehozását. Az ezen történelmi és forradalmi egészek helyzetének kérdésén azonban nem lehetett elválasztani az AVNOJ II. ülészakájának határozataitól; ellenkezőleg, az irányvonal az volt, hogy ezek a döntések érvényesüljenek minden vonatkozásban a még megoldatlan kérdésekben is, illetve, hogy érvényesüljön az AVNOJ szelleme és legfőbb törekvése: hogy létrejőjenek a feltételek a nép demokratikus véleménynyilvánítására. Ezt az álláspontot képviselte Tito is az autonómia létrehozásával kapcsolatos közismert kijelentésével 1944 márciusában. Az AVNOJ elnöksége jóváhagyta a Sandžak, Kosovo és Metohija helyzetével kapcsolatos határozatot (az ezzel kapcsolatos jelentést az AVNOJ III. ülészakán terjesztették be). Az AVNOJ III. ülészakán — közvetlenül az Ideiglenes Képviselőház kikiáltása előtt egyhangúlag elfogadta a vajdasági népek első küldött-testületének határozatát, miszerint Vajdaság Autonóm Tartomány csatlakozik a föderális Szerbiához, mégpedig azzal, hogy határait — ahogyan akkor mondták — az Ideiglenes Képviselőház határozza meg külön törvényben. Moša Pijade a Vajdaság, Kosovo és Metohija helyzetével kapcsolatos döntést az új állam létrehozása utolsó tényének tekintette: „Ma — miután Kosovo-Metohija Autonóm Terület és Vajdaság Autonóm Tartomány lakosságuk közakarátára csatlakozott a föderális egységet képező Szerbiához — nagy vonalakban befejeződött Jugoszlávia létrehozása a II. ülészakon kialakított elvek alapján.”¹⁵

Éppen ezért nem mondható, hogy az autonóm tartomány létrehozása nem alapul az AVNOJ-on. Teljességében igazolta ezt az új állam első alkotmánya, amely közvetlenül az AVNOJ törekvését fejezte ki.

Dr. Mirić az autonómia kontinuitását egészen a JSZSZK 1974. évi alkotmányáig vezeti, pedig éppen fordítva van: a JSZSZK 1963. évi alkotmánya ilyen tekintetben nem őrizte meg a folyamatosságot az 1946. évi alkotmánnyal. Az 1974. évi alkotmány ezt a vonalat összekötötte — a társult munka, a nemzetek és nemzetiségek egyenjogúsága és a küldöttrendszer új alapjaira helyezte: nem „léptette elő” a tartományokat a föderáció alkotó elemévé, hanem kifejezésre juttatta a Jugoszláviában érvényesülő osztály- és nemzetiségi viszonyok forradalmi lényegét, összhangban a népfelszabadító harc vívmányaival, a fejlődés elért szintjével és távlataival, és ilyen értelemben az autonóm tartomány ezen jellegét csupán megerősítette.

Dr. Mirić ezt az egyet nem értés álláspontjáról mondja: „a szocialista autonóm tartomány *nem csupán autonóm, hanem szuverén is*, a dolgozók és polgárok, a nemzetek és nemzetiségek szuverén jogai érvényesítésének helye”. Itt erős államalkotó előítélet jut kifejezésre. Ezen fel fogás szerint a szocialista autonóm tartomány nem lehet szuverén (a dolgozók és polgárok szuverén jogainak érvényesítése értelmében), amit az alkotmány meghatároz azért, mert per definitionem nem állam. Eből tehát következik, hogy a szuverenitás kizárólag az államhoz kötődik (miközben államon mindenekelőtt azt a történelmi tartalmat érti, amelyet a polgári társadalom határoz meg, lévén hogy ez állandóan jelen

levő mértékegység az elemzés szövegében), és nem a munkásosztályhoz, a dolgozókhoz, a nemzethez és nemzetiségekhez. A szerző nem veszi észre (vagy nem fogadja el), hogy az „államnak” és az „autonómiának” azonos a szociális-politikai alapja (a dolgozók és polgárok, nemzetek és nemzetiségek) és osztálylényege: a munkásosztály és a dolgozók hatalma, azzal hogy jellemzőik és kereteik különbözőek; az alkotmány ilyen tekintetben precíz, nem tartalmaz „fogalombeli” következtetlenségeket és „ideológiai eufemizmusokat”, ahogy dr. Mirićnek tűnik. Éppen ezért lehetetlen előre megfontolt szándékkal a „tartományi szuverenitás szószólóiról” beszélni, egyrészt mert az alkotmányt érvényesítő erők nem lehetnek „szószólók”, másrészt pedig mert — mindaddig amíg általánosan elfogadott politikai és alkotmányos irányvételünkkel összhangban van — nem lehet bírálni a dolgozók, a nemzetek és nemzetiségek szuverenitásának megvalósítását; ugyanakkor nem csak bírálni, hanem határozottan fel is kell számolni minden tartományi vagy bármiféle más etatizmust. Még csak egy kérdés: Hogyan értelmezné dr. Mirić ennek a kétségkívül etatista megközelítési módnak a fényében az alkotmány következő rendelkezését: „a munkásosztály és az összes dolgozó az államhatalom általános érvényű normáival is biztosítják a szocialista társadalmi viszonyokat” és hogy „a hatalmi funkciók és az egyéb társadalmi ügyek igazgatása — kivéve azokat, amelyeket az alkotmány értelmében a szélesebb társadalmi-politikai közösségek valósítanak meg — a községekben megy végbe”, valamint hogy „a nemzetiségek az alkotmány által más társadalmi-politikai közösségekben is biztosított jogaik mellett szuverén jogokat valósítanak meg a községben is mint önigazgatási és általános társadalmi-politikai közösségben”, tehát a szuverén jogok általános kifejezői a hatalom és igazgatás osztályszempontú hordozóinak és jellegének.

Mák Ferenc és Garai László
fordítása

Jegyzetek

- ¹ Edvard Kardelj: Idejne i političke polazne osnove za promenu Ustava. A JKSZ Elnökségének 1971. március 2-án megtartott ülésén elhangzott referátum.
- ² Vladimir Bakarić: O nacionalnom pitanju i zbrke oko njega. Opređenjenja, 1983. 1—2. szám, 10. o.
- ³ Vladimir Bakarić: Socijalistički samoupravni sistem i društvena reprodukcija. I. könyv Zágráb, 1974. 356. o.
- ⁴ Milentije Popović: Od etatizma ka samoupravljanju. A politikai tudományok intézete, Belgrád 1970. 59—60. o.
- ⁵ Vladimir Bakarić: Socijalistički samoupravni sistem i društvena reprodukcija. I. könyv idézett kiadás, 421. o.

⁷ Uo.

⁶ Uo.

- ⁸ Edvard Kardelj: Izbor iz dela, Komunist, Belgrád 1979. II. könyv, 275. o.
⁹ Uo. 268. o.
¹⁰ Milentije Popović i. m. 13. o.
¹¹ Edvard Kardelj: I. m., 2. könyv, 268—269. o.
¹² A JKSZ X. kongresszusa álláspontjait és határozatait előkészítő platform, Komunist, Belgrád 1973., 95—96. o.
¹³ Edvard Kardelj: I. m., 4. kötet, 351. o.
¹⁴ Dr. Vladimir Bakarić: I. m., 431. o.
¹⁵ Moša Pijade: Izabrani spisi (Válogatott írások) IV. köt. 34—35. old.

SZIMPOZION

a Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete
és a Létünk szerkesztősége szervezésében megtartott

HÍD-TANÁCSKOZÁSRÓL

1984. október 3—4-én Szabadkán megtartottuk az 50 éves Hídnak szentelt tudományos tanácskozást a Hungarológiai Intézet munkatársainak, művelődési életünk neves képviselőinek és a Létünk munkatársainak részvételével. Az előre meghatározott és közzétett programon (mellékelve) a tanácskozás közvetlen kezdete előtt némi módosításokat kellett eszközölni, melynek értelmében a tanácskozás napirendje a következőképpen alakult:

1984. október 3. — délelőtt.

Dr. Rehák László, a Létünk fő- és felelős szerkesztője üdvözölte a vendégeket és mondott megnyitóbeszédet. Ezt követően Szabadka város nevében dr. Szórád György, a községi képviselő-testület elnöke, a Létünk szerkesztő bizottságának tagja köszöntötte a tanácskozás résztvevőit, és méltatta a tanácskozás jelentőségét. A tanácskozás hivatalos megnyitása után dr. Bori Imre, a tanácskozás délelőtti szakaszának elnöke átvette a tanácskozás vezetését. A délelőtti folyamán a következő előadások hangzottak el:

1. Živan Milisavac: Dodirne tačke OMPOK-a i HID-a (Az OMPOK és a Híd érintkezési pontjai)
2. Petkovics Kálmán: A Híd-hagyomány időszerűsége
3. Rehák László: A Híd arculata megalakulásának első két évtizedében
4. Gaál György: Löbl Árpád és a Híd

A délelőtti négy előadást követően tartalmas vita alakult ki az elhangzottakról, különösen pedig Rehák László dolgozatával kapcsolatban. A vitában részt vett Bori Imre, Bányai János, Bosnyák István, Petkovics Kálmán és Utasi Csaba.

A tanácskozás délután folytatta munkáját. A délutáni ülészak elnöke dr. Utasi Csaba volt, és a következő értekezések kerültek felolvasásra:

1. Ljubivoje Cerović: Uticaj Hidovskog pokreta na aktivnost student-skih organizacija (A Híd-mozgalom hatása az egyetemista szervezetek tevékenységére)
2. Gerold László: A háború előtti Híd kritikája a kortárs jugoszláviai magyar irodalomról
3. Bányai János: Az intelligencia válságáról — A Híd társadalomkritikája
4. Tóth Lajos: Pedagógiai cikkek az induló Hídban
5. Pató Imre: Somorja-levelek a Kalangya főszerkesztőjéhez

A délutáni előadások megvitatásában részt vett: Rehák László, Bori Imre, Bányai János, Bosnyák István, Petkovics Kálmán, Pató Imre, Lévay Endre, Gerold László.

1984. október 4. — délelőtt

Elnök: dr. Rehák László. Előadások:

1. Bela Duranci: A Híd 1938-as tárlata
2. Petrányi Ilona—Nemes G. Zsuzsanna: Jelentés egy irodalmi nyomozás ügyében — Bálint György és a Híd kapcsolatáról

Az elhangzott két előadást követően kialakult vitában részt vett Pató Imre, Bori Imre, Rehák László, Balogh István.

3. Utasi Csaba: Híd 1940
4. Bori Imre: „Modernizmus” a Hídban
5. Bosnyák István: A Híd autochton jellegéről

Vitázók: Rehák László, Balogh István.

A tanácskozást zárszavában Rehák László értékelte.

A szabadkai Híd-tanácskozáson 14 dolgozat került felolvasásra illetve ismertetésre. Néhány dolgozat, az előadók távolléte miatt nem hangozhatott el, de a tanácskozás szerves részét képezte és sokszorosított formában az érdeklődők rendelkezésére állt. Ezek a következők:

1. Juhász Géza: Laták és a Híd
2. Malušev Cvetko: A háború előtti Híd anyagi körülményei
3. Bordás Győző: Sinkó Ervin és az áprilisi Híd
4. Tripolszky Géza: A Híd 1934-es tárlata

A tanácskozás résztvevőinek egybehangzó véleménye alapján a tanácskozás anyagát — melynek közlését a Létünk vállalta —, a vitákkal együtt kell közreadni, tekintettel arra, hogy tartalmas, bizonyos esetekben kiegészítő, illetve módosító hozzászólásokról van szó. A tanácskozás teljes anyaga a Létünk 1985/1. számában jelenik meg.

Á. B. Gy.

NEMZETKÖZI SZEMLE

Tóth László

A VÁLSÁG KULCSA: A PALESZTIN KÉRDÉS

Az utóbbi két évben a Közel-Keleten több drámai fordulat játszódott le és több új helyzet állott elő, mint bárhol a világon. Bárhogyan is értelmezzék a résztvevők ezeket az eseményeket, egy mindig elvitathatatlan: nem lehet béke a palesztin kérdés megoldása nélkül.

A palesztinoknak Bejrútból való távozása után is folytatódó libanoni tragédia ezt mindennél világosabban illusztrálja. Sőt, mindinkább tudatosodik az a gondolat, hogy a libanoni drámát az szítja, és elsősorban az választja szét a síitákat, keresztényeket és drúzokat, hogy sokan meg akarják akadályozni a palesztinokat jogaik érvényesítésében, abban, hogy legalább Palesztinának egy részén létrehozzák saját államukat. Az izraeli határok közelében, elsősorban Libanonban szakadatlanul fölcsapó lángok teljes egészében az izraeli politikát szolgálják, amely Izrael létének szavatolását a külső arab fenyegetés elleni harcban és az arab tengerben való feloldódás veszélyével való szembeszegülésben látja. Az antagonizmusra épülő koncepciótól teljesen idegen az együttműködés békéjének távlata, miközben mindinkább előtérbe kerül a tiszta Izrael, a bibliai Izrael, az arabok nélküli Izrael, legföljebb az izraeli társadalomba teljesen beolvadt arabokkal tarkított Izrael eszméje. Ezt a koncepciót szabatosan földolgozott politikaként alkalmazzák a Jordán nyugati partvidékén és a Gazában lévő megszállt területeken, illetve az ott élő palesztinokkal szemben. E politikának az alapvető célja: lehetetlenné tenni a palesztinok életét, elüldözni, évszázados otthonuk elhagyására bírni őket.

Ez a politika számos formában mutatkozik meg, de leginkább a föld és a víz kérdésében. A mezőgazdaság ugyanis a legfőbb gazdasági ág a nyugati partvidéken. A nyugati partvidék nemzeti bruttó össztermékének 37 százaléka származott 1980-ban a mezőgazdaságból. A mezőgazdasági termelés zömmel kis, 1—20 dunumos birtokokon folyik. Néhány éve megfigyelhető a mezőgazdaságban foglalkoztatottak számának csökkenése, amit a földterület és a víz hiányával magyaráznak. Aron Benvenisti, az e problémával foglalkozó egyik legnevesebb izraeli

szakértő azt mondja, hogy a kisajátítások, az izraeli települések építése és a megművelhető földterületek elkerítése a földterület csökkenéséhez vezetett, ugyanakkor a mezőgazdaság fejlesztése elképzelhetetlen vízszabályozás, illetve nagyobb fokú vízfelhasználás nélkül.

Itt viszont teljes az egyenlőtlenség a nyugati partvidéken élő palesztinok és izraeliek között. Ez év májusában és júliusában, az Izraelben és a megszállt területeken tett látogatásunk alkalmával ennek számos bizonyítékát láttuk. Jeruzsálem közelében a Desev táborban UNWRA (az ENSZ menekültügyi ügynöksége) jelzésű tartályautók hozzák a vizet, amit aztán fölszivattyúznak a háztetőkön lévő tartályokba. Ebben persze nincs semmi szörnyű, de a szörnyű az, amit a táborlakók olyan elkeseredetten mesélnek, vagyis az, hogy 30 nap is elmúlik, amíg a tartályok megérkeznek. Ezért a táborlakók, zömmel gyerekek és asszonyok kénytelenek öt kilométert is gyalogolni az egyetlen forrásig. A gyermekek és az asszonyok kannákkal vagy nagy, nehezen húzott kis kocsikkal mennek vízért.

A Jordán folyó völgyében egy paraszt elkeseredve mutatta az öntözőcsövet, amely semmit sem ér, mert korlátozzák a vízhasználatot. Minden túllépést szigorúan büntetnek. Minden táblán külön vízmérő ellenőrzi a fogyasztást. És amíg a palesztin települések és menekülttáborok vízhiánnyal küszködnek, az izraeli szövetkezetekben tetszés szerinti mennyiségben van víz. Az egyik ilyen szövetkezetben mintha délibábot láttunk volna. A kiszáradt tájon egyszerre csak ragyogó kékségű medence tárult elénk, amelyben tömegesen fürödtek. Ilyesmiről a palesztinok legföljebb csak álmodhatnak.

A nyugati parton lévő izraeli települések ma 30 000 dunum föld öntözésére kb. 25 millió köbméter vizet használnak. 1976-ban még csak 5 millió köbmétert használtak, az előirányzat szerint a 80-as évek végéig a vízfogyasztás 50 millióra emelkedik. Az egyenlőtlenségről beszédesen tanúskodnak az adatok: a nyugati partvidék lakosságának csak 2 százaléka izraeli betelepülő, mégis ők használják az elfogyasztott vízmenyiségnek több mint 20 százalékát, ebből 96 százalékát öntözésre (izraeli adatok). Ennek a víznek a nagy része az ún. „zsidó forrásokból”, vagyis a 300—600 méterre leásott artézi kutakból érkezik. Ezek zömmel a sokkal alacsonyabbra fúrt, meglévő arab „kutak” közelében vannak. A mélyebbre ásott kutak megváltoztatták a természetes egyensúlyt, az „arab kutak” vize elapadt vagy sós lett, tehát használhatatlan a mezőgazdaság számára. Különben a palesztinoknak tilos új kutakat ásniuk.

A palesztinok mezőgazdasági tevékenységét az izraeli földpolitika is megszabja. Ez a politika abból a tényből fakad, hogy a nyugati partvidéket és Gazát háborúban szállták meg, tehát ez a politika az agresszió közvetlen folytatása. Mindjárt az 1967. évi megszállás után az alapvető cél az volt, hogy a földet elragadják a palesztinoktól. Erre több módszer alkalmaznak. Az izraeli agresszió elől elmenekültek földjét elhagyatottnak nyilvánították, és itt építik az új településeket. Az 1967 előtt a jordániai királyságot, illetve a jordániai királyt megillető földet

a katonaság foglalta el, Izrael tulajdonává nyilvánították és a telepeseknek adták át. A föld megszerzésének harmadik módja az, hogy egyszerűen kisajátítják katonai célokra. A megszállt területnek bármelyik részét a 388. számú katonai rendelet alapján zárt területté nyilváníthatják, ahova csak külön engedéllyel lehet ellátogatni. A biztonság, a katonai szükségletek vagy bármilyen más szükséglet diktálhat egy ilyen rendelkezést. A katonai hatóságok egyszerűen közlik a parasztokkal, hogy el kell hagyniuk földjüket. Elméletileg az elkobzott föld magántulajdon marad és a katonai hatóságok rendszeresen bért fizetnek érte.

Az izraeli földpolitika módszerei kimeríthetetlenek. Az erőszakot a törvény állítólagos tiszteletben tartásával kombinálják. Persze ezek a törvények is a politika szolgálatában állnak. Így például egy jordániai törvény szerint a magán-földterületet elvehetik közhasználatra, például útépitésre. Ezt a törvényt használták ki az izraeli katonai hatóságok, amikor El Jib faluban egyszerűen elvették Abdalah Szalam földjét, hogy utat építsenek. A földtolókat munkába állították, és még azt sem várták meg, hogy a nyolcgyerekes szegény paraszt az érett búzát learassa.

Mint ismeretes, Palesztina több száz évig a török birodalom része volt és életét sokáig az ottomán törvények szabták meg. Néhány ilyen törvényt Izrael még ma is alkalmaz, amivel az ottomán birodalom jogörökösének nyilvánította magát. Persze csak akkor, ha ezek a törvények összhangban állnak az izraeli szándékokkal. Egy ilyen török törvény szerint például elhagyatottnak kell nyilvánítani azt a földterületet, amelynek sok örököse közül egy sem jelenik meg a hagyatéki tárgyaláson. Elképzelhető, hogy milyen lehetőséget nyújt ez a törvény a nyugati partvidéken, ahol egyik-másik örökös elmenekült vagy elüldözték a megszállt területről. Egy másik török törvény szerint elhagyatott az a földterület is, ahova a faluból már az emberi hang nem jut el. Ezt a módszert igen sikeresen alkalmazták új települések létesítésekor.

Az adásvétel is a föld megkaparintásának módszerei közé tartozik. Egész 1979-ig csak a meghatalmazott izraeli szervezeteknek volt földvásárlási joguk. Azóta magánszemélyek is vásárolhatnak földet. A megszálló hatóságok a legprimitívebb trükköktől sem riadnak vissza, hogy megkaparintsanak egy-egy földterületet. Jellemző az az eset, amelyben szerepet vállalt Felicia Langer, ismert izraeli ügyvéd, aki a palesztinok védelmével szerzett világhírt. Egy gazai táborban a palesztin menekültek a táborhoz tartozó földön sok éves munkával kis kerteket teremtetek és ezeken főzelékféléket termesztettek. A katonai hatóságok úgy döntöttek, hogy ezt a földet elkobozzák tőlük, és erről ki is adtak egy rendeletet. Ha tudjuk, hogy a megszállt területen a katonai hatóságok külön engedélyre kell ahhoz, hogy egy palesztin fát vagy szőlővesszőt ültessen, akkor elképzelhetjük, hogy nem volt nehéz egy ilyen rendeletet hozni. A palesztinok tiltakoztak, a per a bíróság elé került. A palesztinok ügyét Felicia Langer védte. A bíróság a kerteket visszaadta. Az okmányokban ezeket a földterületeket bizonyos számmal jelölték. Közvetlenül a bírósági tárgyalás lezárása előtt Langer véletlenül felfedezte,

hogy a bírósági okmányokban szereplő jelszám egy pusztaságra vonatkozik, amely egyáltalán nem képezte a per tárgyát. Az izraeli hatóságok így akarták tárgyalanná tenni az egész tárgyalást. A trükköt azonban leleplezték. Mindennek eredménye azonban nagyon aggasztó, hiszen a nyugati partvidéknek oroszlánrésze, egyesek szerint 64 százaléka izraeliek kezében van. Mindez része a „kész tények” politikájának.

E politika célja, hogy földterületet szerezzen az új izraeli települések létesítéséhez. E politikában csak a súlypont tolódott el 1967 óta. A Munkáspárt kormányzása idején a Jordán folyó völgyében lévő mezőgazdasági településeken és a Jeruzsálem és Tel Aviv környékén épült településeken volt a hangsúly. 1977-ig 17 500 dunum földet vettek el a palesztinoktól és 32 000 lakás, néhány település épült itt. A munkáspárti kormány idején a nyugati partvidéken két településláncolatot kezdtek építeni. Egyiket magában a Jordán völgyében, a másikat pedig a völgy feletti magaslaton. Stratégiaileg az volt a cél, hogy megbontsák a megszállt terület földrajzi és demográfiai struktúráját, amely ellentétben áll a genfi konvencióval, amely szabályozza a megszálló magatartását a megszállt területen, és amelyet közvetlenül a háború után éppen azért fogadtak el, hogy megakadályozzák az olyan demográfiai katasztrófákat, amilyeneket a fasiszta Németország hajtott végre az általa megszállt területeken.

A munkáspárti kormány a cionista világszervezettel együttműködve húszéves tervet készített, mely szerint a nyugati partvidéken 75—95 települést kell létrehozni. A Likud kormányra kerülésével 1977-ben az egész telepítési politika megváltozik. A Likud ugyanis elfogadta a Gush Emunim fanatikus vallási mozgalom koncepcióját, mely szerint településeket kell létesíteni a bibliai Izrael, vagyis az ún. nagy Izrael egész területén. E koncepció szerint a nyugati partvidék nem megszállt terület, hanem „felszabadított” terület.

— A biblia Nablusról és Hebronról annyit beszél, mint Jeruzsálemről, tehát ez izraeli föld, és az is kell hogy maradjon — mondta nekem Nathan Kamenicki rabbi, az egyik legnagyobb jeruzsálemi egyházi iskola igazgatója.

A Likud elfogadta és lelkiismeret-furdalás nélkül megvalósítja a Gush Emunim politikáját. Ez a koncepció nem ismer el semmilyen megállapodást vagy területi engedményt az arabok irányában. Szerintük nem lehet semmilyen területi kompromisszum, szó sem lehet arról, hogy ez a terület visszakerüljön Jordániához, elvetik az ENSZ 242. számú határozatát, amely a megszállt területek kiűritéséről szól, sőt elvetik a Camp David-i megállapodást is. E koncepció szerint az ún. bibliai Izrael területén nincs hely a palesztinok számára. Még terrorista csoportokat is alakítottak, hogy a palesztinokat elűdözzék a nyugati partvidékről. E csoportok élén Melvinger rabbi állt, akit a tavasszal letartóztattak. Ez a csoport hajtott végre merényletet Nablus, Ramalah és El Bire polgármestere ellen. A következmények ismeretesek. Baschaam Shaka, Nablus polgármestere mindkét lábát elvesztette. Karjun

Halaf, Ramalah polgármesterének térd fölött le kellett vágni egyik lábát és Ibrahim Tauil, El Bire polgármestere kisebb sérüléssel megúsza. Ez a csoport idézte elő a tüzet a hebroni egyetemen, bombákat helyezett el az arab autóbuszokban és merényletet szervezett a jeruzsálemi iszlám szenthelyek, az Al Aksza mecset és a Szikla mecset ellen. Ezt a két mohamedán szent helyet az izraeli hadsereg őrzi és csak röntgenberendezésekkel ellenőrzött ajtón át lehet belépni. A terroristák, köztük néhány izraeli tiszt, azt tervezték, hogy elrabolnak egy repülőgépet és utána lebombázzák a mecseteket. A most folyó bírósági tárgyalás megosztotta az izraeli közvéleményt. A haladó közvélemény az izraeli politikai csúcs egy része veszélyes fasizálódásának újabb bizonyítékát látja ebben az esetben, az erőszakpolitika hívei viszont tapsolnak a terroristáknak, mert azt vallják, hogy ez az egyetlen módja, hogy az arabokat „alá-zatra” bírják vagy elüldözzék.

A Likud hatalomra kerülése után az első lépés az ún. Sharon-terv megvalósítása volt (Sharon akkor mezőgazdasági és telepítési miniszter volt). E terv célja, hogy a nyugati partvidéken egész Berlehemig húzódó településláncolatot építsenek. Egy vonalat akartak vágni a palesztin testbe, hogy két részre vágják a palesztin földet, megakadályozzák a normális kapcsolatot a palesztinok között, és elejét vegyék az 1967-i háború előtti helyzetre való visszatérésnek. E terv keretében települések épültek a nyugati partvidék nagy városai, Nablus és Hebron körül is. A települések szabályszerűen magaslatokon, stratégiai pontokon épültek, és majdnem olyan szerepet kapnak, mint a középkori várak, amelyekből a feudális urak jobbágyaikat ellenőrizhették.

A Munkáspárt és a Likud koncepciója között van más eltérés is. A Munkáspárt számára a települések, kibucok és mosavinek, mezőgazdasági termelésen alapuló gazdasági egészet alkotnak. A Likud számára viszont a települések csak hálóhelyül szolgálnak a Jeruzsálemben vagy Tel-Avivban dolgozó izraelik számára. Tehát földtolókkal és dinamittal minden földterület építkezésre alkalmassá tehető. Néhány település még be sem népesült. A házak felépültek, de kísértetiesen üresek, habár a nyugati partvidéken lévő településeken sokkal könnyebb lakáshoz jutni, mint Izrael bármelyik részén. A lakások 80 százaléka hosszú lejáratú hitelre vásárolható, mégpedig olyképpen, hogy amíg valaki ott él, a hitelt nem is kell fizetnie. Minden lehetséges könnyítéssel a telepések számát 1987-ig 100 000-re kívánják növelni. Ma 40 000-en vannak és számuk évente kb. 15 000-rel növekszik.

A kegyetlen földpolitika csak egy része a megszálló hatóságok politikájának, hogy megsemmisítsék a nyugati partvidék és Gaza palesztin jellegét. Egyik ilyen módszer a palesztinok élete bárminemű intézményszerűsítésének megtiltása, még az olyan területeken is, mint például az egészségügy. Mint ismeretes, sok palesztin tanul az arab országokban vagy a világ más részén. Az arabok között a palesztinoknak van legtöbb egyetemi végzettségű emberük. Sok arab országban, különösen az ún. öböl-országokban a palesztinok vezető tisztséget töltenek be. A nyugati part-

vidék lakosai közül az egyetemek elvégzése után sokan visszatérnek szülőföldjükre. Köztük nem egy orvos. Számukra azonban munka nincs. Nem azért, mintha a palesztinok nem tudnának munkafeltételeket biztosítani számukra és egészségügyi intézményeket nyitni. Az ok az, hogy a megszálló hatóságok egyszerűen megtiltják nekik a munkába állást. Ramalahban egy neves palesztin sebész mesélte nekem, hogy ha így folytatódik, öt év múlva a nyugati partvidéken nem lesz egyetlenegy palesztin szakorvos sem. Az izraeli hatóságok mindent megtesznek, hogy lehetetlenné tegyék számukra a rendelők megnyitását, a felszerelés beszerzését stb. A meglevő egészségügyi intézetekben pedig elévültek a berendezések. Így például az adventista egyház által létesített nablusi kórházban — amelyben zömmel palesztinokat kezelnek — egyetlenegy 1936-ból származó röntgenkészülék van. A kórház igazgatója óvatosan azt mondta, hogy már hosszabb ideje igyekeznek új készüléket beszerezni, de sajnos, sikertelenül. Pedig a pénz nem is probléma — fűzte hozzá.

Még drasztikusabb a gazai példa. Gazában tíz-egynéhány menekülttábor van, s mintegy félmillió ember él borzalmas körülmények között. Sokan már az 1948. évi első arab—izraeli háború óta menekültek, akkor még gyerekek voltak, most már öregek. A menekülteknek már harmadik nemzedéke él ezekben a táborokban. Az ENSZ erőfeszítései ellenére az életfeltételek szörnyűek. Egyik ilyen táborban a palesztinok 70 ágyas kórházat akartak építeni. Előteremtették a pénzt, elkészült a terv, az építkezést palesztin földön kellett volna megkezdeni. A katonai hatóságok azonban vétót emeltek. Mit akarnak ezzel elérni? Az alapvető cél, hogy a palesztinok tudatában megsemmisítsék még annak gondolatát is, hogy ebben a népben van erő ahhoz, hogy bármit elérjen, nemcsak az egészségügyben, hanem bármilyen más téren is. A palesztinokat arra akarják rákényszeríteni, hogy izraeli orvosokhoz forduljanak, hogy az izraeli egészségügyi intézményektől kérjenek segítséget, azt a benyomást akarják kelteni, hogy nem törődnek velük az olyan arab szervezetek, mint a Vörös Félhold, amelynek tevékenységét különben a megszállt területen be is tiltották.

Hasonló magatartást tanúsítanak a megszállók a művelődés terén is. A nyugati partvidéket és Gazát kulturális sivataggá akarják alacsonyítani. Gyakorlatilag minden művelődési rendezvényt megtiltottak. Tilos megrendezni a palesztin festők kiállítását, nem hozhatják be a palesztin költők és írók könyveit, nem olvasható a palesztin sajtó, amelynek terjesztését különben magában Izraelben engedélyezik. Így például a Jeruzsálem keleti, arab részében nyomtatott Al Fadzsir című lapot szabadon meg lehet venni Jeruzsálem bármelyik újságárúsánál vagy Izrael bármelyik más részében. A megszállt területre azonban még csak el sem vihető, Nablusban, Betlehemben vagy Hebronban börtönbüntetés jár a terjesztésért. Az arab országokból érkező lapokat viszont árusíthatják ezekben a városokban. Börtönbe zárják, vagy legalábbis szobafogságra ítélik, bántalmazzák az arab művészeket, akik felemelik szavukat népük érdekében, szólni mernek a megszállással szembeni ellenállásról. Így ez év

májusában Gazában, a Dzsabalja táborban letartóztatták Fathi Rabin festőt, mert allegórikusan megfestette a palesztinok helyzetét a megszállt területen. A festők számára még az is tilos, hogy a palesztin, illetve az arab zászló színeit — a vöröset, zöldet, feketét és fehéret — használják. A katonai hatóságok letartóztatással fenyegették meg Nahil Anani ramalahi festőt, csak azért, mert gyakran használta ezeket a színeket. Erre megfestett egy fokhagymát és egy retket fekete talapzaton.

— Mi ez? — kérdezték a kihallgatáson.

— Palesztin saláta — hangzott a válasz.

Mansurnak, Ramalah egyik neves palesztin festőjének pedig azért támadtak nehézségei a megszálló hatóságokkal, mert kifejezetten palesztin tartalmú képeket festett. Néhány festményének másolata ott látható Jeruzsálemben és több városban. Az izraeli megszálló hatóságok azonban igyekeztek megtiltani e másolatok terjesztését, mégpedig egy török törvény alapján, mely szerint minden nyomtatvány propaganda tartalmú röpiratnak tekintendő.

A megszálló hatóságok nyomása azonban nem korlátozódik csak a kiemelkedő személyiségekre. Igazi súlyát a „kis emberek”, a gyerekek érzik meg. Így például bántalmazásukra fölhasználják a szabad mozgást lehetővé tevő személyi okmányok kiadását. Ezek nélkül az embernek nincs személyazonossága és mindenféle bántalmazásnak ki van téve. Sok palesztin gyerek még sem juthat ilyen okmányhoz. Ez történt Samir Abdulahhal. Az ő „bűne” az, hogy szülei 1967-ben az izraeli agresszió elől Jordániába menekültek, ő viszont véletlenül rokonainál ragadt és ott nőtt fel. Amikor aztán olyan kort ért el, hogy személyazonossági igazolványt kellett kérnie, az igazolvány kiadását egyszerűen megtagadták tőle. Azóta már hét éve próbálkozik igazolvány birtokába jutni, de hiába. Pedig a katonai hatóságok letartóztatják, kihallgatják, gyakran meg is verik, és csak néhány nap múlva engedik szabadon, csak azért, mert a rutinos ellenőrzések alkalmával személyazonossági igazolvány nélkül fogják el. És így megy ez már hét éve. Pedig nem is ő az egyetlen, akinek ilyen kálváriát kell megjárnia.

Nemrégiben Izraelben elfogadtak egy olyan törvényt, mely szerint 10—20 évi börtönre ítéltető, aki kövel dobja meg az izraeli hadsereg tagjait. Amikor júniusban Jeruzsálemben jártamkor Felicia Langer ügyvéd irodájába léptem, egy ilyen kép fogadott. Az ügyvédnő erélyesen, majdnem dühödten magyarázott valamit arab nyelven egy férfinak meg egy nőnek, akik letörten, szinte büntudattal, mint a vádlottak padján ültek előtte. Szóáradata megszakítás nélkül néhány percig tartott. Az emberpár hallgatott.

A magyarázatot gyorsan megkaptam. Ez a két ember, férj és feleség, Nablusból jött Felicia Langerhoz, hogy segítséget kérjen érettségi előtt álló fiuknak, aki már 17 napja börtönben ül, azzal a váddal, hogy követ dobott izraeli katonák egy csoportjára.

— Tudják mit jelent ez? — tette fel drámai hangon a kérdést Langer. — Biztosan elítélik. Legrosszabb az, ha a fiú már aláírt valami-

lyen nyilatkozatot, amelynek tartalmát nem is ismerte, mert héber nyelven készült. És a szülők csak 17 nap után jöttek el hozzám. Majdnem reménytelen az ügy, és nem álltam meg, hogy emiatt ne szidjam őket össze. Mintha nem ismernék a megszálló hatóságok módszereit.

A továbbiakban elbeszélgettünk Izrael társadalmi és politikai légköréről, az izraeli társadalomnak erre a helyzetre, a megszállásra való reagálásáról, a megoldás lehetőségeiről. Tudnunk kell, hogy Felicia Langer az Izraeli Kommunista Párt tagja, sőt a központi bizottság tagja. Lengyel származású. A háború után települt Izraelbe. Jogot végzett és mindjárt az 1967. évi háború után a palesztinok védelmének szolgáltatába állította karrierjét, az izraeli katonai bíróság előtt védi ügyüket. Ezért szakadatlanul különféle bántalmazásoknak van kitéve.

— A megszállás folytatása, az agresszív katonai uralom másfélmillió palesztin fölött szörnyű veszély az izraeli társadalom számára, vallja Felicia Langer. Ez a veszély széttölti az izraeli társadalmat, demoralizálja és aláassa ennek a társadalomnak valamennyi erkölcsi értékét.

Véleménye szerint sem a 17 éves megszállás, sem a libanoni háború nem hozta meg azt, amit az agresszorok legfőbb célként emlegetnek — Izrael biztonságos határait és biztonságát.

— Mi ma kevésbé élünk biztonságban, mint valaha is. Az izraeliek ezrei elkeseredettek, mélyül a gazdasági, s ezzel együtt a társadalmi válság is.

Felicia Langert különösen az emberi jogok lábbal tiprása aggasztja, vagyis az, ami a nyugati partvidéken és Gazában történik.

— Kérlelhetetlenül felrobbantják a meggyanúsított palesztinok házákat, deportálják az embereket, minden ok nélkül letartóztatják őket, még gyermekeket is bíróság elé állítanak. A katonai bíróságok néha napközi otthonokra hasonlítanak, annyi ott a gyerek. Ez nagyon lehangoló — mondja Felicia Langer.

— Miben látja a megoldást?

— Nincs megoldás, amíg nem ismerjük el a palesztinok önrendelkezési jogát, azt a jogát, hogy a Palesztin Felszabadítási Szervezet vezetésével az izraeli állammal párhuzamosan létező palesztin államot hozzanak létre a nyugati partvidéken és Gazában. Minden más elfogadhatatlan a palesztinok számára. Én már a palesztinok második nemzedékét védem, és biztosra veszem, hogy folytatják harcukat, mert igazságuk tudata és az igazukba vetett hit mindegyikükben mélyen gyökerezik.

Ugyanakkor minden beszélgetés olyan izraelivel, aki a palesztinokkal és az arabokkal szemben kemény vonal híve (mert nem ismerik el a palesztin nemzeti identitást), azzal az érveléssel zárul: „Mindaddig, amíg az arabok nem adják föl azt a kényszerképzetüket, hogy a tengerbe szorítsanak bennünket, hogy megsemmisítsék az izraeli államot, addig kénytelenek vagyunk védekezni.”

Szemmel látható, hogy a fölhalmozódott bizalmatlanság, a gyűlölet és a félelem a történeteknek egy olyan alapjában véve egzisztencia-

lista látásmódját teremtette meg, amelyen a reális politika nehezen tud magának utat törni.

Vajon a világ e részén bekövetkezett új sakkhúzások, mint amilyen a jordániai—egyiptomi közeledés, a szovjet—izraeli és a szovjet—amerikai tárgyalások New Yorkban és Washingtonban, Franciaország jelentkezése a világnak ebben a részében, a Jasszer Arafat által alkalmazott dinamikus és rugalmas vonal termékeny talajt teremthet-e az új remények megerősödéséhez?

Nyitott kérdés ez. A Jordán folyó nyugati partvidékének megszállt területein és a gazai táborokban élő palesztinok számára azonban ez létkérdés.

Kovács László

AZ EURÓPAI BIZTONSÁGI ÉS EGYÜTTMŰKÖDÉSI ÉRTEKEZLET

— A HARMADIK KOSÁR

Szeptember első felében Jugoszlávia számos európai országgal együtt, nemzetközi tekintélyéhez híven, átfogó konzultációkat folytatott a stockholmi Bizalomépítő és Leszerelési Értekezlet harmadik ülészakának témáiról. George Shultz amerikai külügyminiszter Raif Dizdarević szövetségi külügyi titkárhoz intézett levele, amely szintén a stockholmi témákra vonatkozik, még egy fokkal növelte e konzultációk jelentőségét és a jugoszláv vélemény fontosságát is. A stockholmi értekezlet napirendjén szereplő kérdések, elsősorban a kelet-nyugati dialógus szintje teljes mértékű befagyasztása miatt, nem teljesen azonosak a helsinki európai biztonsági és együttműködési értekezlet napirendjével, amelyekkel később a belgrádi, majd a madridi értekezlet foglalkozott, hanem inkább csak az európai biztonság amerikai és kanadai részvétellel történő katonai vonatkozását taglalják, a szokásos, bár tartózkodó dialóguskeresés mellett.

A szuperhatalmak vezette tömbök közötti dialógus befagyasztásának okát azonban nemcsak a közismert leszerelési, azaz katonai-biztonsági kérdésekben, konkrétan nemcsak az eurorakéták egyensúlyának kérdésében kell keresni, hiszen köztudott, hogy az amerikai Pershing II és Tomahawk szárnyasrakéták Nyugat-Európába való telepítésének megkezdése miatt zátonyra futott a genfi leszerelési dialógus, hanem a fagyos légkör egyik fő oka a helsinki értekezlet ún. „harmadik kosara” humanitárius kérdésekkel foglalkozó témái körüli kelet-nyugati konfrontálásban rejlik, amely Carter volt amerikai elnök emberi jogok kampányában tetőzött, és amelyet a Szovjetunió és a Kelet radikálisan elutasított. A „harmadik kosár” körüli bonyodalmak és nézeteltérések teljes megértéséhez azonban feltétlenül szükséges egy elemző visszpillantás arra az enyhülési folyamatra, amely a II. világháború utolsó éveiben kezdődött meg, kb. Helsinkiben tetőzött, az ezt követő befagyasztás után pedig, talán Stockholmban vagy talán az ENSZ Közgyűlésének őszi ülészakán újabb lendületet kap.

A győztesek vitájától a „harmadik kosárig”

Az 1973. július 3-án, Helsinkiben megkezdett Európai biztonsági és együttműködési értekezlet — amely 1973. szeptember 18-ától 1975. július 21-éig Genfben folytatódott, majd zárószakaszában, háromnapos munka után, 1975. augusztus 1-jén ért véget Helsinkiben, 33 európai ország, az Egyesült Államok és Kanada legmagasabb rangú képviselőinek részvételével és a záróokmány ünnepélyes aláírásával — mindenképpen rendhagyó nemzetközi találkozó volt. Más, a történelemben ismert nemzetközi értekezletekkel ellentétben, ezen nem alakítottak egy újabb nemzetközi szervezetet, nem írtak alá jogerős nemzetközi egyezményt, sőt nem oldottak meg egyetlenegy konkrét nemzetközi kérdést sem. Ezen az összejövetelen csak egy általános nyilatkozat született, amelynek számottevő ugyan a politikai jelentősége, a nemzetközi jogi jelentősége azonban kétségbevonható és erősen vitatott, sőt, számos résztvevő véleménye szerint nincs is. A nyilatkozat lényegét és szellemét az ENSZ Alapokmányának elvei képezik, így közvetve nemzetközi jogi hatása van valamennyi aláíró országra, erkölcsi hatása pedig már csak azért sem vitatható el, mert a dokumentum tartalma a világbéke, a biztonság és az együttműködés ügyét szolgálja. Konkrét kérdések megoldása helyett tehát ez az értekezlet hosszú távon utat nyitott egy olyan nemzetközi politikai folyamatnak, amelynek célja nemcsak az európai biztonság és együttműködés, hanem a nemzetközi közösség legfontosabb kérdéseinek napirenden tartása, a tömbök közötti dialógus folyamatosságának és állandóságának biztosítása, más szóval, a konfliktusok vita útján történő megoldása. Ez a folyamat vezetett 1975-ben Helsinkéhez, 1977-ben a belgrádi értekezlethez, 1980-ban a madridihoz, napjainkban pedig az immár harmadik szakaszába lépett stockholmi értekezlethez. Egy ilyen értekezlet tető alá hozása voltaképpen már a II. világháború zárószakaszában felvetődött, amikor a győztesek, tehát a szövetségesek világnézeti, azaz eszmei kérdésekben teljes mértékben szembekerültek egymással és ennek követelményeként hamarosan megalakították az egymással szemben álló katonai tömböket, előbb a NATO-t, majd a Varsoói Szerződést. A tömbvezetők, az Egyesült Államok és a Szovjetunió köré csoportosuló országok, amelyek később külön gazdasági szövetségeket is alakítottak, ezzel megkezdték a hidegháború korszakát, amelynek egyik jellemzője az esztelen fegyverkezési verseny, amely ma is fokozott intenzitással folyik, mind az atom-, mind pedig a hagyományos fegyverek és fegyverrendszerek terén.

A keleti és a nyugati szövetségesek közötti nézeteltérések már a II. világháború zárócsatáinak és hadműveleteinek vezetése kapcsán felmerültek, a viszonyok nagyfokú romlását pedig 1945-ben már híven tükrözte a potsdami háromhatalmi értekezlet, amelyen a békeszerződések és a hitleri Németország kettéosztása szerepeltek, a később felmerülő kérdések pedig, mint az új európai szocialista országok megalakulása, a

berlini válságok, a koreai háborúk stb. csak tovább rontották a szövetségesek egymás közti viszonyát.

Az ötvenes években, főleg a koreai háború befejezése után, ismét megnyíltak a dialógus csatornái, és számos kétoldalú és multilaterális külügyminiszteri, kormány- vagy államfői találkozó után több nemzetközi értekezletre is sor került.

Az 1955-ben megtartott bandungi értekezletet követően egy évre Brionin sor került Tito, Nehru és Nasszer találkozására, amelyen új politikai és filozófiai folyamat kezdődött a nemzetközi szintén — a tömbönkívüliség, ma elnembkötelezettség. Hivatalosan az elnembkötelezettség politikájának és a mozgalomnak a születésnapja 1961. szeptember 1. az első belgrádi csúcsértekezlet. Itt jött létre az a mozgalom és az a politika, amely ma nélkülözhetetlen tényezője a nemzetközi folyamatoknak, amelyet ma több mint száz ország vall magáénak, és amelynek célja a humánus és igazságos nemzetközi politikai és gazdasági viszonyok kiépítése.

A háború utáni négy évtizedben főleg a dekolonizációs folyamat során, számos politikai és gazdasági válságnak, háborúnak lehettünk tanúi: az 1956., 1967., és 1973. évi közel-keleti háborúk, az 1962. évi kubai válság, a ciprusi válság, az indokínai és a vietnami háború, számos összetűzés Afrikában, az 1956. évi lengyelországi és magyarországi véres zavargások, a Varsói Szerződés hadseregeinek 1968. évi csehszlovákiai beavatkozása — és sorolhatnánk egészen a napjainkban zajló libanoni összetűzéseikig, valamint az iráni—iraki háborúig.

Európában az első komoly válságokra Németország háború utáni státusának a megvitatásakor került sor, és ez még jobban bonyolódott az NSZK és az NDK megalakulásával, amelyek nyomban két különböző és szemben álló tömbbe tartoztak, és amelyeknek jövőbeli nemzetközi szerepe még több ellentétes kérdést vetett fel. Az Egyesült Államok és a Szovjetunió ezek és más kérdések körüli konfrontálódása (voltak természetesen tömbökön belüli nézeteltérések is) időnként olyan veszélybe sodorta a nemzetközi békét, hogy már ekkor felvetődött egy békeszilárdító nemzetközi értekezlet megtartásának a gondolata.

Az elsőik közé tartozik a Szovjetunió (a Molotov javaslat) 1954-ben történt kezdeményezése, a négy nagyhatalom külügyminisztereinek berlini találkozásán. Anthony Eden, a brit diplomácia főnöke ugyancsak ezen a találkozón ismertette az európai viszonyoknak egy nemzetközi találkozón történő rendezésére vonatkozó javaslatát.

Ezután, egészen a helsinki értekezletig egymást érik a béke ügyét célzó értekezlet megtartására vonatkozó tervek, kezdeményezések és javaslatok. A Varsói Szerződés 1968. évi csehszlovákiai beavatkozását követően éppen ez a tömörülés lépett elő néhány kezdeményezéssel; tartsanak mielőbb nemzetközi találkozót, amelynek témája a feszültség enyhítése és a kollektív biztonság erősítése lenne. Itt említjük az 1966. évi bukaresti nyilatkozatot (ez tehát még a beavatkozás előtt történt) és az 1969. évi

budapesti felhívást. E két dokumentum az Egyesült Államokat és az NSZK-t teszi felelőssé az európai helyzetért, a rendezési javaslatokat pedig hét pontba foglalja. Ez a szovjet kezdeményezés, amely eljutott minden európai kormányhoz, nem tartalmazta az Egyesült Államok részvételére vonatkozó javaslatot, ezt azonban nem mulasztotta el a NATO Tanácsának 1969-ben Washingtonban megtartott ülése, amely támogatta a kezdeményezést, de hozzáfűzve, hogy az európai ügyeket nem lehet rendezni az amerikai részvétel nélkül. Ebben az évben lát napvilágot egy finn kezdeményezés is, amely a többi között Kanada részvételét is javasolja. A finn kezdeményezést 1969-ben hazánk kormánya is támogatta azzal a megjegyzéssel, hogy a jövőbeli értekezlet az ENSZ Alapokmánya elveinek jegyében kell hogy folyjon, figyelembe véve az elnemkötelezettség politikájának alapelveit is. Ezzel a javaslattal Jugoszlávia utat nyitott a tömbön kívüli politika beáramlása előtt azokba a folyamatokba, amelyek az európai biztonsági és együttműködési értekezlet felé vezettek. E rögs útnak még számos szakasza volt, de a fő jellemzője változatlan maradt. Tető alá kellett hozni az ókontinensen egy olyan értekezletet, amelyen kifejezésre jut valamennyi részvevő ország közös érdeke: tárgyalni kell az enyhülésről, Európa békéjének és biztonságának a kérdéseiről. Mindez, sajnos, nem zárta ki azt, hogy valamennyi tömörülés, tehát a tömbök, mellőzzék az előkészületekből a saját érdekeiket és nézeteiket tükröző platform kidolgozását, amellyel a küszöbönálló értekezleten ugyancsak sajátos stratégiájuk és taktikájuk bevetésével fellépnének.

A Varsói Szerződés országai (Románia számos kérdésben más véleményen volt) tulajdonképpen a valós európai helyzetet akarták megerősíteni és a kelet-európai országok határai sérthetetlenségének megerősítése fejében, amely elsődleges politikai céljuk volt, hajlandók voltak tárgyalni az enyhülés más kérdéseiről is, természetesen már jóval leszűkítve az idevágó témákat.

A NATO-országok éppen az enyhülési folyamatban látták annak lehetőségét, hogy a jövőbeni értekezleten bizonyos változásokat eszközöljenek Kelet-Európában mind területi, mint pedig politikai kérdésekben.

Jugoszlávia az európai semleges és el nem kötelezett országok csoportjával együtt azt remélte, hogy az értekezleten sikerül majd bizonyos mértékben felmelegíteni a befagyasztott kelet—nyugati dialógust és megoldani a konfrontálódás égető kérdéseit. E törekvés hosszú távon a tömbök felosztatását célozza, és ez a kölcsönös bizalom erősítésével együtt az elnemkötelezettség egyik stratégiai célja. Néhány ehhez közeli kérdésben az értekezleten sikerült megszerezni Románia elvszerű támogatását is.

Az említettek közül kiviláglik tehát, hogy a látszólagos közös nevező és a cél, az európai biztonság és együttműködés erősítésének örve alatt valamennyi államcsoportosulás, a tömbök, de a semleges és el nem kötelezett országok is a saját stratégiai céljaik elérésére törekedtek az értekez-

let minden szakaszában. Távirati stílusban az egyes tömörüléseknek az értekezlethez fűzött elvárásait így foglalhatnánk össze:

— Varsói Szerződés — (VSZ) — a határok sérthetetlensége és a meglevő határok megerősítése.

— NATO — szabad információ- és eszmeáramlás, valamint az emberek szabad mozgása.

— Európai semleges és el nem kötelezett országok — (ESEO) az értekezlet demokratikus és tömbön kívüli jellege, a határozatok és ajánlások egyetemessége és tematikai egysége.

Szembeötlők a kérdések és érdekek közötti nagy különbségek, sőt, szöges ellentétek is, és ez már eleve megnehezítette nemcsak az értekezlet elvi alapjainak megfogalmazását, hanem a záróokmányon való gyakorlati munkát is. Hogy milyen összetett folyamatról van szó, az talán az európai biztonsági és együttműködési értekezlet 1973—1975-ig tartó genfi részének (5 szakasz gyakorlati munkája) elemzése során tűnik ki. Ebben a fázisban folyt ugyanis a legintenzívebb munka a záróokmány-javaslat megfogalmazásán, amelynek három nagy, sok apróbb témából álló tematikai része volt, amelyeket később a résztvevők „kosaraknak” neveztek, és ez így került a köztudatba is:

1. az európai biztonság kérdései;
2. együttműködés tudományos és műszaki téren, a gazdaságban és a környezetvédelemben (e második kosárnak a legfontosabb alárendelt témája a mediterrán térség biztonságának és együttműködésének kérdése), valamint
3. humanitárius és más téren való együttműködés.

A záróokmány-javaslat végül tartalmazta az értekezlet kontinuitására vonatkozó rendelkezéseket.

Stratégiai és taktikai szempontból a Kelet és a Nyugat legélesebb összetűzéseire az első és a második kosárba tartozó alárendelt témák és pontok megfogalmazása és napirendre tűzése kapcsán került sor. Ez nem is csoda, hiszen a szemben álló tömbök stratégiai céljai és elvárásai éppen az első és a harmadik kosár, azaz a biztonsági, illetve a humanitárius kérdések szembeállításához, vagyis az ezekről való alkudozáshoz fűződtek. Mivel az értekezlet magáévá tette azt az elvet, hogy a résztvevők egyetértésüket konszenzussal fejezzék ki, és hogy valamenynyí résztvevő ország teljes mértékben egyenrangú, így érthető, hogy az általános egyetértés, tehát a nézetek legnagyobb fokú összeegyeztetése hosszadalmas és bonyolult folyamat volt. A legtöbb vitát és a legtöbb elvi összetűzést az értekezleten mégis elsősorban a harmadik kosár váltotta ki, ezért is lesz ennek a témaköre érdeklődésünk középpontjában. Mivel a VSZ eltökélt szándéka volt körömszakadtáig kitartani az első kosár tíz konkrét témájának következetes elfogadtatása mellett, a nyu-

gati érdek, amely a harmadik kosár teljes mértékű elfogadásához függött, éppen az első kosár hetedik témáját ragadta meg, mint azt a fonalat, amely a két kosár témáit összeköti. Az első kosár hetedik témája pedig így hangzik:

— az emberi és az alapvető szabadságjogok tiszteletben tartása, beleértve az eszmék és gondolatok, a lelkiismeret kérdéseit, a meggyőződés- és a vallásszabadságot is.

A nagy konfliktust kiváltó harmadik kosár pedig teljes egészében a következő:

1. *Az emberek közötti kapcsolatok*

- a) a családtagok és rokonok kölcsönös látogatásának lehetővé tétele;
- b) a családok újraegyesítése;
- c) a különböző állampolgárságú személyek közötti házasságkötés engedélyezése;
- d) személyes és hivatalos célú és jellegű utazások;
- e) jobb feltételek biztosítása az egyéni és a szervezett turisztikai utazásokra;
- f) ifjúsági találkozók;
- g) sporttalálkozók;
- h) kapcsolatbővítés.

2. *Tájékoztatás*

- a) Kedvező feltételek megteremtése az információcsere szabad áramlására és az információk hozzáférhetősége.

I. Szóbeli információk

II. Írott információk

III. Film- és rádióinformációk

- b) Együttműködés a tájékoztatás terén.
- c) Az újságírók munkafeltételeinek javítása.

3. *Művelődés (csere és együttműködés)*

A kapcsolatok bővítése, egymás kultúrájának jobb megismerése, kulturális értékek cseréje, a kulturális értékek hozzáférhetővé tétele, kapcsolatok és az együttműködés területeinek és formáinak meghatározása, nemzeti kisebbségek.

4. *Oktatás (csere és együttműködés)*

A kapcsolatok bővítése, hozzáférhetősége és cseréje, a tudomány, idegen nyelvek és civilizációk, oktatási módszerek, nemzeti kisebbségek.

Ez tehát egészében a harmadik témakör, illetve a harmadik kosár.

Mint említettük, a humanitárius és más területeken való együttműködés témakörét, tehát a harmadik kosarat, és annak megvitatását nyugati részről a saját részvételük feltételül szabták, a Kelet részéről pedig az volt a legfontosabb, hogy az értekezleten elfogadtassák a NATO-országokkal, és ha lehet, a többi részvevővel is, az európai határok sérthetetlenségének elismerését, és ezzel kivívják a politikai „status quo”-t. Az európai biztonsági és együttműködési értekezlet megtartásának idején a Nyugaton, de különösen az Egyesült Államokban vészesen a hidegháborús napokra emlékeztető hangnemben élezték ki az emberi szabadságok és jogok kérdését, és ez az értekezleten úgy jutott kifejezésre, hogy azt nem lehetett másképp minősíteni, mint az ún. szocialista közösség országai belügyeibe való beavatkozást. A Nyugat látványosan egy, minden részvevő számára elfogadható tételből indult ki, miszerint az emberek szabad mozgása és az eszmék szabad áramlása hozzájárul majd egymás jobb megismeréséhez és a kölcsönösen előnyös együttműködés kiszélesítéséhez, éppen a harmadik kosárban említett témakörökben. A nyugati országok, természetesen, jól felmérték hogy élet-színvonaluk, gazdasági és műszaki fejlettségük magas foka vitathatatlan előnyt jelent a szocialista országokkal szemben az e téren történő összehasonlításokban. Hogy ezt az életszínvonallal és a szabadsággal való kérkedést az értekezleten értékesíteni is tudja, a Nyugat a záróokmány kidolgozásánál igyekezett teret biztosítani az olyan megfogalmazásoknak, amelyek az egyetemes szabadságra és az emberek, valamint eszmék semmiben sem gátolt, szabad mozgására vonatkoztak.

Az információ-, az eszme- és a szabad munkacsere ezáltal mint tétel és cél, a nyugati küldöttségek tevékenységének homlokterébe került, azaz, hogy az együttműködés tartalmának és formáinak meghatározásánál és a konkrét megvalósításánál a Nyugat a hangsúlyt az egyéni kapcsolatokra igyekezett helyezni, háttérbe szorítva e téren az állam helyét és szerepét. A Nyugat az államot nem volt hajlandó figyelembe venni még úgy sem, mint az együttműködést serkentő erőt, hát még mint annak ellenőrzőjét, ez pedig nem jelentett mást, mint a szocialista országok fejlődési jellegzetességének, szerepének és politikai rendszerének a semmibe vételét. Hogy az emberi jogok kérdése milyen nagy mértékben képezte a nyugati küldöttségeknek az értekezleten kifejtett tevékenysége lényegét, és szinte egyetlen célját, ezt az is igazolja, hogy az európai biztonsági és együttműködési értekezlet egészében véve, mint esemény és folyamat például sohasem tartozott az Egyesült Államok külpolitikai prioritásai közé.

A VSZ országai ezzel szemben jól felmérték, hogy a harmadik kosár témái, különösen a szabadság és a kulturális együttműködés kérdése kezdettől fogva a szocialista és a kapitalista világ általános rivalizálásának hagyományos területe, amelyen most a Nyugat egy világméretű

ideológiai hadjárat keretében ezen az értekezleten céljainak elérése érdekében ismét a hidegháború eszközeihez folyamodik. Ezt és az állam szerepét tartva szem előtt, a VSZ országai azért szálltak síkra, hogy valamennyi államközi együttműködés kormányközi megegyezések alapján, szervezetek és intézmények útján, ne pedig egyének által valósuljon meg. (Nem vitatva el a fenti álláspont logikáját, az egyén szerepét a kapcsolatteremtésben szinte lehetetlen elkerülni még akkor is, ha az egy szervezet vagy intézmény képviselője is.) A VSZ országai ugyancsak szorgalmazták, hogy a záróokmányba csakis a kölcsönösen elfogadható feltételek kerülhetnek, figyelembe véve valamennyi ország belső jogi rendszerét és törvényeit. Továbbá az együttműködést függővé kell tenni az enyhülés politikájának alakulásától. A VSZ tagállamai rámutattak arra, hogy a szocialista rendszerben az állam szerepe az elsődleges, mert az állam szavatolja a nemzetközi egyezmények betartását, az állam nemzetközi-jogi szubjektum, tehát az állam szerepét kell kiemelni a záróokmányban is. E tömörülés tagországai nem vitatták el annak lehetőségét, hogy a harmadik kosár témakörébe tartozó együttműködés serkentői a nemzetközi szervezetek is lehetnek, de akkor is, minden egyes kérdésben döntő fontosságú az illetékes nemzeti szervezet vagy intézmény, illetve az állam véleménye.

Az ezekről, a konfliktust kiváltó, vitás kérdésekről kialakított jugoszláv vélemény alapját hazánknak, mint szocialista, el nem kötelezett országnak a demokratikus jellege és humánus gyakorlata képezi. Jugoszlávia — amely határait már régen megnyitotta a világ minden tája felé, és széles körű, sokoldalú együttműködést épített ki valamennyi országgal, társadalmi berendezésre való tekintet nélkül már jóval a helsinki folyamatok előtt — nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a biztonság fokozása és az együttműködés erősítése között szoros összefüggés van. Hazánk küldöttsége csatlakozott azokhoz a véleményekhez, amelyek előtérbe helyezik a dokumentumot aláíró valamennyi ország törvényeinek tiszteletben tartását, hangsúlyozva, hogy az egyenrangú és szuverén országok dialógusában az értekezlet egyetlen témája sem, így a harmadik kosár tartalma sem lehet alkudozás tárgya. A legkevésbé engedhető meg, hogy a záróokmány kiegyensúlyozott egészét megbontsák a harmadik kosár témáinak túlzott kihangsúlyozásával, méghozzá olyan céllal, amely homlokegyenest ellenkező az értekezlet összehívásának céljával.

A harmadik kosár témáiról folytatott vitában elért konszenzus egyébként már a harmadik kosár bevezetőjében is megtalálható, mert az ott leírt általánosságok mellett az együttműködés konkrétabb formáiról már csak ködös megfogalmazást lehetett elérni. Ez konkrétan azt jelenti, hogy az értekezleten részt vevő országok együttműködésüket a harmadik kosár témáival kapcsolatban az ENSZ Alapokmánya, a helsinki záróokmány első kosarában található „Nyilatkozat az elvekről” című részében felsorakoztatott elvek, nemzetközi szerződések, egyezmények és

a különböző nemzetközi szervezetek statútuma alapján kívánják megvalósítani, vagyis, hogy az állami szuverenitás és egyenrangúság tiszteletben tartása, a belügyekbe való be nem avatkozás, valamint az államok belső jogi rendszerének tiszteletben tartása az elvi kiindulópont az együttműködésben. A harmadik kosár esetében ezen a szellemi erők teljes mértékű felszabadulása, szabad emberi kapcsolatok, az eszmék és az információk szabad cseréje, a tudomány, a kultúra és az oktatás terén megvalósuló együttműködés értendő, mert a harmadik kosár sem képez egy külön célt és témakört, amelyet a helsinki záróokmány egészéből ki lehet ragadni és a kelet—nyugati eszmei konfrontálódás eszközévé tenni.

A záróokmány aláírói kifejezték készségüket, hogy a harmadik kosárba foglalt témák és területek mindegyikében együtt fognak működni, tekintet nélkül a társadalmi, politika, gazdasági stb. különbségekre. Helsinki meghatározta a harmadik kosár tartalmával kapcsolatos együttműködés formáit, módját és területeit, új távlatokat nyitva az újabb formák előtt. A záróokmány aláírásának időpontjában az enyhülés folyamata kedvezően alakult, és ez természetesen kedvező légkört is jelentett a nagyobb fokú egyetértés elérésére a szemben álló tömbök között, még a humanitárius kérdésekben is. A helsinki értekezlet után számos szervezet, intézmény, egyesület, társaság, tömörülés, csoport stb. tevékenykedett az együttműködés útjainak kiépítésén. Közben alaposan elemezték az említett értekezlet idején és után megtett utat és a gyakorlatot, s ezek a tapasztalatok alapul szolgáltak a soron következő belgrádi értekezletre való felkészüléshez, az új stratégia kidolgozásához, amelynek célja, sajnos, ismét a „saját” nézet, vélemény és a tömbérdek érvényesítése lett.

Belgrád, Madrid, Stockholm

A helsinki záróokmánynak az európai biztonsági és együttműködési értekezlet folyamatosságára vonatkozó rendelkezései alapján 1977. október 4-étől 1978 márciusáig Belgrádban gyűltek össze az ókontinens, az Egyesült Államok és Kanada képviselői, hogy folytassák a finn fővárosban megkezdett megbeszéléseket. A nemzetközi légkör azonban már teljesen más volt, mint a helsinki értekezlet idején. Az enyhülési politika súlyos válságba jutott, számos új tűzfészek keletkezett, és ami témánkhoz szorosan kötődik, az Egyesült Államok, szövetségesei támogatásával, fő témává tette az emberi jogok kérdését. Külpolitikai tevékenységében, főként a VSZ országaira gyakorolt óriási nyomással a szabadságról alkotott saját véleményét modellként kívánta elfogadtatni, s ez valóságos ideológiai háborúvá és beavatkozássá fajult a Szovjetunió és a VSZ országainak belügyeibe. Ez a politika semmibe vette az európai biztonsági és együttműködési értekezlet nyilatkozatát az együttmű-

ködés elvi alapjairól, és az ennek lényegét képező ENSZ Alapokmányt is. Éppen ezért a belgrádi értekezlet záródokumentuma, amellelt, hogy rövid volt, nem tartalmazott új kezdeményezéseket és serkentéseket, hiszen az európai semleges és el nem kötelezett országok minden törekvése ellenére a belgrádi értekezlet a két szemben álló tömb hosszú, kínos és meddő vitájának a jegyében telt el. Belgrádban elmaradtak a konkrét megállapodások a katonai feszültség enyhítéséről, a kölcsönös bizalom erősítéséről, és a hihetetlen méreteket öltő fegyverkezési verseny megfékezéséről. Ugyancsak nem történt előrelépés a humanitárius kérdésekben való együttműködés bővítése terén sem. A harmadik kosár témái közül Jugoszlávia volt az egyetlen kezdeményező, amely a saját gyakorlatát véve alapul, kísérletet tett a kisebbségi kérdés rendezésére. A belgrádi záródokumentum, amely híven tükrözte az értekezlet munkáját és eredményét, azt teljes mértékben elérte, hogy a nemzetközi közvélemény fokozottabb figyelemmel kísérje és óriási aggodalommal fogadja az enyhülési folyamatnak e nagyfokú elmergesedését.

Több mint kétéves szünet után 1980. november 11-étől 1983. szeptember 9-éig, Madridban folytatták az európai együttműködés és biztonság kérdéseinek megvitatását. Madridot sem kerülte el, sajnos, a két szuperhatalom és szövetségeseinek minden témára kiterjedő kizárólagossága, ami ismételten konfrontálódást eredményezett. Az európai semleges és el nem kötelezett országok elvszerű hozzájárulásának köszönhetően azonban a madridi értekezlet végül mégis a helsinkihez hasonló igen jó dokumentumot eredményezett, azzal, hogy a szöveg jóval racionálisabb és konkrétabb volt, bár nem nyitott annyi távlatot az együttműködésre. A harmadik kosárra vonatkozó fejezet pl. 12 precízen megfogalmazott pontba foglalja az e téren való együttműködés minden kérdését. A dokumentum jellege figyelembe veszi azt a korábban sokat vitatott tényt, hogy a nemzetközi együttműködés hordozói az államok, és hogy az elkerülhetetlen egyéni kapcsolatoknak is az állam érdekében és jóváhagyásával kell megvalósulniuk. Madrid számos konkrét nemzetközi összejövetelt, tanácskozást kezdeményezett a kulturális együttműködés terén is. Ez a dokumentum is tartalmazza az értekezlet folyamatosságára vonatkozó záradékot, mely szerint a következő ülészak 1986 szeptemberében kezdődne Bécsben. Mivel az európai biztonsági és együttműködési értekezlet eredménye Helsinkitől Madridig elsősorban a szovjet—amerikai dialógus minőségétől, azaz a két nagyhatalom és a két tömb egymás közötti viszonyától függött, és mivel e kapcsolatok jelenlegi állása az eddig tudott legalacsonyabb szinten áll, ez arra enged következtetni, hogy az eddig tapasztalt nézeteltérések az osztrák fővárosban is napirenden lesznek, ha egyáltalán sor kerül a bécsi értekezletre! Ez a megállapítás minden bizonnyal vonatkozik a helsinki harmadik kosár témáira is, bár általános vélemény szerint ez a legmegfelelőbb a multilaterális együttműködés megvalósítására. Sajnos, a gyakorlat eddig ennek ellenkezőjét bizonyította. Közben Stockholmban

a bizalomépítő és leszerelési értekezlet harmadik ülőszaka van soron. Annak kimenetelét szinte lehetetlen prognózálni. S bár a világbéke, a leszerelés és az enyhülés kétségkívül minden ország, így a Stockholmban tárgyalóknak is létérdeke, az egész emberiség jövőjének előfeltétele, a pillanatnyi nemzetközi helyzet egy cseppet sem szolgálja az enyhülés ügyét.

KÖNYVSZEMLE

MIKROELEKTRONIKA ÉS TÁRSADALOM — ÁLDÁS VAGY ÁTOK

Jelentés a Római Klub számára

Szerkesztette: Günter Fridrichs és Adam Schaff
Statistikai Kiadó Vállalat, Budapest, 1984.

A Római Klub¹ hetedik jelentése a mikroelektronika társadalmi hatásairól a klub időközben elhunyt elnökének, Aurelio Pecceinek indítványára Günter Fridrichs és Adam Schaff szerkesztésében 1982 februárjában látott napvilágot.

A Jelentés szerkezetiileg 11 önálló, különböző szerző által írt fejezetre tagolódik. Megfogalmazásában és szerkesztésében jelen van a klubot foglalkoztató szinte valamennyi problémakör — a gazdasági növekedés, a gazdag és szegény országok közti ún. „Észak—Dél” különbségek és a fegyverkezés problémái. A Jelentés megkísérli feltárni azokat a globális, az emberiség további sorsát meghatározó összefüggéseket és változási tendenciákat, amelyeket a mikroelektronikai forradalom váltott ki. Elsődleges célja, hogy a széles közvéleménnyel tudatosítsa a mikroelektronika kihívásait, lehetőségeit és az ezekre adott válasz fontosságát. A megírási és szerkesztési koncepció szerint az egyes fejezetek a mikroelektronika egy-egy problémavonzatát tárgyalják. Mivel azonban a szerzők különböző helyeken dolgoztak, és csak néhányszor találkoztak, hogy közös kritikai jellegű megbeszéléseken átdolgozzák vázlataikat, az

egyes fejezeteket képező tanulmányokban jelentős a tartalmi átfedés. Ez természetesen nemcsak a megírás körülményeiből, hanem a rendszereszméletű megközelítésből is következik, ugyanis ez utóbbi miatt a szerzők a tanulmánycímekben megjelölt kérdés mellett kénytelenek voltak más részproblémákat is érinteni, s ezért szükségszerűen ismétlődik a tényanyag egy része is. A szerkesztők azonban szándékosan nem törekedtek a fejezetek egységesítésére, mert úgy vélték, hogy a tényanyag eltérő jellegű tárgyalásmódja elősegítheti a különböző távlatok és megközelítési módok megismertetését.

Az első, bevezető fejezetben Alexandar King, a párizsi Tudományos Intézetek Nemzetközi Szövetségének munkatársa arra a kérdésre keres választ, hogy a mikroelektronika új ipari forradalom kihívója-e vagy csak egyszerűen más technológia. Egyúttal vázlatosan felveti a Jelentés később tárgyalandó más kérdéseit is. King fogalmazza meg a Jelentés indítékát is: „A technológiai fejlődés nem kívánt és előre nem látott mellékhatásai — a környezetszennyezés, a munkavégzés örömeinek elvesztése és az egyének elidegenedése a társadalomtól —

bekövetkezése után egyértelműen bebizonyosodott, hogy nagy szükség van a következő technológiai fejlődési roham szociális és kulturális következményeinek előrelátására. Nem szabad megengedni, hogy ezek váratlanul zúduljanak rá a társadalomra” — figyelmeztet üzenetében az egész Jelentés.

A fejezetcímbeban megjelölt kérdésre adott válaszában a szerző egyértelműen a második ipari forradalom ágenseként jelöli meg a mikroelektronikát. „Nem volt egyetlen olyan találmány vagy felfedezés a gőzgép óta, amely ennyire sokoldalú hatást fejtett volna ki a gazdaság valamennyi szektorában. Még az elektromos áram megjelenése is csak egy további, bár erőteljes lökést adott a gőzgéppel elindított gépesítési folyamatnak. Majdnem minden más újítás vertikális volt, azaz a szektoron belül hozott létre új termékeket és iparágakat. A mikroelektronika azonban nemcsak alakítja a mezőgazdasági, ipari és szolgáltatási szektor hagyományos tevékenységeinek egy részét, hanem »agyat és izomzatot« épít a gépekbe és rendszerekbe, és ezzel megváltoztatja a fejlődés természetét és irányát.

Az első ipari forradalom nagymértékben fokozta az ember és az állat csekély izomerejét, a második ma még előre nem látható módon fokozza majd az ember szellemi kapacitását.”

Szinte profetikus előrejelzésében a szerző egy új világtársadalom kialakulását vázolja fel, amelyet megváltozott értékrend, új politikai és igazgatási struktúra, teljesen új intézményes viselkedési forma és a megszokottól eltérő technológiai alap fog jellemezni. Az új világtársadalom kialakulását szerinte azonban egy 30—50 évig tartó átmeneti időszak fogja megelőzni, amely alatt

csökkenteni kell a világnépesség nagymértékű növekedését, megújítani a föld energiarendszerét és konstruktív megoldásokat találni a mikroelektronikára és a rekonstruálható DNS-re épülő genetikus technológiák negatív hatásainak semlegesítésére. Ezek a problémák alapján véve politikai természetűek, és a megoldás a népek közötti nagyfokú egyetértést, nagy képzelőerőt és jelentős anyagi áldozatokat követel.

King az új társadalomra vonatkozó elméletét arra alapozza, hogy a mikroprocesszor alkalmazása képes a termelékenység olyan fokú növelésére, amely lehetővé teszi az összes erőforrás biztosítását, és mindenki számára megfelelően magas életszínvonalat teremt, a jelenleg végzett fizikai munka töredékével. Később ez a folyamat elvezethet a szegénység és a munkakényszer megszűnéséhez — s mint mondja —, tulajdonképpen tehát a mikroprocesszor lehet a kulcs Utópia ország felé. A mikroprocesszor azonban ellenkező irányba — a humán automatizáláshoz, az anyagi javak még igazságtalanabb elosztásához és magának az életnek, az emberi civilizációnak a megsemmisítéséhez is elvezethet. Hogy végül is milyen lesz az új ipari forradalom kimenetele, arról dönteni most kell, utódainknak már nem lesz döntési lehetőségük.

A kötet második fejezetében Thomas Ranald Ide a kanadai TR. Ide Consultants Inc. munkatársa a mikroelektronikával kapcsolatos technológiákat elemzi.

Írásának első részében áttekinti a számológépek fejlődéstörténetét Pascal és Leibniz első számológéptől egészen napjaink mikroprocesszoráig. Ilyen rohamos fejlődésre még nem volt példa a technika történetében. Míg 15 éve egyetlen chipen még csak 10 alkatrészt sike-

rült összesűríteni, napjainkban már 512 000 alkatrészt tudnak elhelyezni egy 5×6 milliméteres szilícium lapkára. A miniaturizálás hatására nagyságrendekkel nő a működési gyorsaság és a megbízhatóság, és ugyanúgy nagyságrendekkel csökken az energiafogyasztás és az előállítási ár.

Az előrejelzések szerint a mai nagy számítógépek, amelyek több százezer logikai kaput és 32 millió byte közvetlen elérésű tárat tartalmaznak, az évszázad végére beleférnek egy cipősdobozba, s 1000 dollárba kerülnek majd.

A szerző a továbbiakban foglalkozik a mikroelektronika széles körű alkalmazásának néhány területével is. A hírközlést elemezve kiemeli, hogy az eddig használt átviteli technikákat kezdi felváltani a digitális információátvitel, ezáltal csökken az üzemeltetési költség és nő a megbízhatóság. A műholdak új lehetőséget teremtenek az információ-hozzáférésre, a száloptika pedig az információsatorna sávszélességét növeli meg nagyságrendekkel. Ezek a technikai elemek összehatásukban döntő változásokat idéznek elő a hírközlésben, annak fejlődése viszont előfeltétele az információipar, az elektronikus pénzártaló rendszerek, a közlekedési távinformációs rendszerek stb. kifejlesztésének.

A harmadik fejezetben Ray Curran és Susan Curran a mikroelektronika különböző alkalmazásait tárgyalja, úgy választva ki azokat, hogy néhány olyan technikai és működési területet mutassanak be, amelyekben a mikroelektronika a későbbiekben kulcsfontosságú szerepet kap.

A mikroelektronikának a termékekben való alkalmazására vonatkozóan kiemelik, hogy a már meglevő termékeknél a mikroelektroni-

kai áramkörök korábbi technológiákat helyettesítenek, illetve egyazon funkciót hatékonyabban látnak el, és egyben a termékek evolúcióját is elősegítik, míg az új termékeknél a mikroelektronika termékebe építése új végtermék kialakulásához vezet. A mikroelektronikai technológia egyes elemeit tartalmazó termékek sora ma már igen hosszú és a fejlődés szédületes, a legdrámaibb fejlődést a közeljövőben a szerzők szerint mégis az elsődleges alkalmazási területen — a számítástechnikai termékeknél várhatjuk.

Elemzik a mikroelektronikának a termelési folyamaton belüli fontosabb következményeit — a számítógépes gyártás (CAM) és a számítógépes tervezés (CAD) összevonását, valamint a folyamatos működésű termelési vonalak automatikus irányítását. Az infrastruktúráról írva megjegyzi, hogy annak alapvető jellemzője a hálózati jelleg. Az infrastruktúra minden szektora hatalmas vállalatokból áll, amelyek igen nagyszámú közönséget szolgálnak ki, ezért a kommunikáció létfontosságú tényezője hatékony működésüknek. A távközlés lehetőségeinek bővülése várhatóan jelentősen kiszélesíti majd az infrastruktúrát mind terjedelemben, mind új minőségben.

A kutatásban és fejlesztésben az ember intellektuális képességeinek kiszélesítése mellett a számítástechnika elsősorban a kutatások irányának vezérlésében és az eredmények kiértékelése szempontjából tud fontos hatást gyakorolni — írják.

A mikroelektronika sokféle alkalmazási lehetőségében, a szerzők szerint, az a közös jellemző, hogy a távközlést, a műszerezést és az automatizálást támogatják előre vetítve, a „vezérlés korszakának” eljövetelet.

Hangsúlyozzák, hogy az alkalma-

zások terjedésének sebessége elsősorban nem technikai, hanem gazdasági és társadalmi tényezőktől függ. „Nem az a kérdés, hogy mit érhetünk el technikailag, hanem az, hogy mit akarunk és technikai képességeinket hogyan hasznosítjuk ezeknek az igényeknek a kielégítésére.”

A negyedik fejezetben Bruno Lamborghini, az olasz Olivetti Co. munkatársa a mikroelektronikának a vállalatokra gyakorolt hatásával foglalkozik. A mikroelektronika már eddig is radikális változásokat okozott a vállalatok — különösen a termelővállalatok — szervezetében, telepítésében és stratégiájában, a jövőben pedig a vállalat teljes szervezetét érinteni fogja, a termeléstől az ügyvitelig, a tervezéstől a marketingig — írja. Ez a hatás elsősorban a termelésirányítás, a vezetői és döntéshozatali tevékenység automatizálásán keresztül valósul meg.

Az irányítás és vezetés minőségének javítása jelentősen növeli a hatékonyságot és termelékenységet, a vállalatnak a külső feltételekhez — a gazdasági és társadalmi környezethez való alkalmazkodási képességét.

A vállalatok viszonylatában a mikroelektronika igazán forradalmi következményének azt tartja, hogy a vállalatoknál kialakult a képesség hatalmas mennyiségű és kiváló minőségű információ minimális költség melletti termelésére, gyűjtésére és szétosztására, és így az információ elsőrendű erőforrásává lép elő. A mikroelektronika bevezetésének további fontos szerepe az, hogy leleplezi a hibákat a vállalat felépítésében, a vezetői képességekben és a vállalat piaci helyzetében — hangsúlyozza a szerző.

A termékekbe épített mikroelektronikai alkatrészek csökkentik a termelési ciklus munkaszakaszainak

számát — állapítja meg Lamborghini — ami a nagyszámú mechanikus alkatrész nagy integráltságu elektronikai alkatrészekkel való helyettesítésének következménye. Példaként az óra- és a telexgyártásnál alkalmazott helyettesítéseket említi. A mechanikus óra mintegy 1000 alkatrésze és szerelési művelete az elektronikus óránál mindössze öt alkatrész összeszerelésére szűkül, a telexnél pedig egy mikroprocesszor 936 mechanikus alkatrészt helyettesít. A szerelési folyamat így a tömegtermelés szerelőszalagjairól a kis és rugalmasabb szerelőegységekbe tevődik át.

A gyártási folyamatra gyakorolt hatások közül a robotok alkalmazását és a termelékenység új fajtájának — az információn alapuló termelékenységnövekedésnek a megjelenését emeli ki. Az előbbi kihat a szerelési költségek csökkentésére és a minőség javítására, az utóbbi lehetővé teszi, hogy a termelést egy másik vállalat folyamataiba integrálják az automatikus tervezés, a rendelésállomány-kezelés az anyagkezelés, a csomagolás és raktározás, a számítógéppel támogatott tervezési és gyártási technológiák alkalmazásával.

A bankok, biztosítók és kereskedelmi szolgáltatások változásairól írva az elektronikus pénz, a számítógép-hálózat áramköreiben futó elektromos impulzusokká alakult pénz szerepét hangsúlyozza. Az ügyviteli és irodai munka gyors automatizálását szerinte a nagyméretű termelékenységnövekedés mellett a szükséges beruházások rendkívül alacsony összege is elősegíti. A számítások szerint ugyanis itt alkalmazottanként átlagban mindössze 2000 dollárnyi beruházásra van szükség, ellentétben az üzemi munkásonkénti 35 000 dolláros tőkeberuházással.

A vállalati szervezet egészére gya-

korolt hatások közül a szerző legjelentősebbnek a termékinnováció ütemének fokozódását tartja, ami a kutatási és fejlesztési beruházások nagyarányú növekedését vonja maga után.

John Evans, a Brüsszelben székelő Európai Szakszervezeti Intézet munkatársa a munkás és a munkahely változásait vizsgálja a mikroelektronikai forradalom fényében. Vizsgálódásának középpontjában a mikroelektronikának a munka minőségére gyakorolt hatása áll.

Bevezetőjében rámutat arra a veszélyre, hogy amennyiben a technológiai változás mögött rejlő hajtóerő csak növekvő termelékenységet és rövid távú nyereséget jelent, akkor az a munka minőségének általános romlásához vezet. Kiinduló tétele az, hogy a mikroelektronika hatásával van a munka minőségének összes elemére; a munka tartalmára, jelentőségére, a szükséges tanulásra, a munkakörülményekre, a munkakör biztonságára, a szociális érintkezésekre, a jutalmakra és a munkának a szabadidőre gyakorolt hatására.

A munkavégzéshez szükséges szakismeret vonatkozásában a mikroelektronika hatását három mozzanatban jelölte meg:

1) a végsőig leegyszerűsített szakképzetlen munkakörök nagyarányú megszűnését okozza az automatizálás és a robottechnika;

2) az új technológiára alapvetően jellemző, hogy a szakmai tapasztalattal szemben az elemző és a logikai képességekre épülő szakismereteket helyezi előtérbe, aminek az a következménye, hogy a szakképzett munkakörök egy része, mint például a szerszámgép-kezelői, a betűszedői, a karbantartói munkahelyek korábban magas szakismerete leértékelődik;

3) a mikroelektronika hatására egy korlátozott számú, új munkakörben összpontosulnak a szakismeretek, elsősorban az elektromérnökök, a rendszertechnikai és a software szakismerettel rendelkezők, valamint olyan szakemberek iránt jelentkezik igény, akik általános, de nem specializált adatfeldolgozási ismereteket szereztek.

Kiemeli, hogy ha mikroelektronikát egyedül csak a termelékenységnövelésére használják, akkor az a szakmák polarizációjához vezet. Idézi J. Veizenbaum, amerikai tudós kijelentését, aki szerint „... a számítógép, ahogy a technológiai elit jelenleg használja, semminek sem az okozója. Sokkal inkább egy eszköz, amelyet az ésszerűsítés szolgálatába kényszerítettek, és amely támogatja és fenntartja a jelenlegi korszellelem legkonzervatívabb, sőt kifejezetten reakciós ideológiai összetevőit.”

A mikroelektronika alkalmazásának azonban vannak olyan alternatívái is, amelyek a munkakörök tartalmi gyarapítását eredményezik. Így például az új technológiák bevezetése elősegítheti a futószalagszerű termelés kis, önálló termelési egységekre való lebontását.

A szerző figyelmeztet arra is, hogy az alapvető társadalmi és gazdasági választási lehetőségek elhomályosítására is fel lehet használni a mikroelektronikán alapuló technológia műszaki bonyolultságát.

A hatodik fejezetben Günter Fridrichs a mikroelektronika és a makroökonómia kapcsolatával, vagyis a mikroelektronika össz gazdaságra vonatkozó hatásaival foglalkozik.

A mikroelektronikát olyan alapvető innovációnak tartja, amely hatásában az acéllal, az elektromossággal és az autóval hasonlítható

össze. Ezt a következőkkel indokolja:

a) alkalmazási lehetősége olyan sokféle, hogy gyakorlatilag a gazdaság és a társadalom minden részét érinti valamilyen módon;

b) a hardware-elemek ára igen gyorsan csökken, ami lehetővé teszi gyors elterjedésüket;

c) a termelőszközökbe beépített döntési képességgel felruházott vezérlőberendezések rendkívüli rugalmasságot biztosítanak a kis és közepes gyártmányú sorozatok gyártásához.

Az ipari termelésben legfontosabb hatásokként:

a) a mechanika mikroelektronikával való helyettesítését,

b) a számjegyvezérlésű szerszámgépek elterjedését,

c) a folyamatirányításban betöltött vezérlési szerep kiterjedését és

d) az ipari robotok elterjedését jelölte meg.

A mikroelektronika különösen látványos szerepet fog játszani az adminisztráció automatizálásában. Egy vizsgálat eredményeire hivatkozva ugyanis azt állítja, hogy a jelenleg végzett adminisztrációs munkák 25–38 százalékát automatizálni lehet, ami hasonló arányú munka-lehetőség megszűnését vonja maga után. A programozott szövegszerkesztő és az egymással kommunikálni tudó automata és tárolóval felszerelt írógépek „papír nélküli” iroda vízióját vetítik előre.

A munkamegtakarító hatás mellett jelentős a mikroelektronika tökemegtakarító (egységnyi termékre eső tőke aránya) hatása is, ami a miniatürizáció és a mikroelektronikai részeknek egyéb termékekbe való beépítéséből következik. A tökemeg-

takarításnak azonban a továbbiakra vonatkozóan munkaerő megtakarítása van, mind a beruházási javak előállítóinál, mind a végtermékek gyártóinál. A gazdasági ágazatokat vizsgálva Fridrichs megállapítja, hogy ha a mikroelektronika játssza a vezető technikai szerepet a következő évtizedben, akkor a munkanélküliség kiterjedése elkerülhetetlen lesz.

A hetedik fejezetben Juan I. Rada, a genfi Nemzetközi Vezetőképző Központ munkatársa a harmadik világ perspektíváját veszi górcső alá.

A harmadik világként emlegetett fejlődő országok perspektívájára jelentős kihatással van az, hogy a nyersanyagok és az energia birtoklásában megjelenő viszonylagos előnyök veszítenek jelentőségükből, s az előnyöket egyre nagyobb méretekben a tudományos és technológiai know-how-ok határozzák meg.

A harmadik világ olcsó munkaereje a továbbiakban már nem jelent előnyt a fejlett országokkal szemben, ahol az automatizáció kompenzálja a magas munkabérek költségeket.

Az automatizálás következtében a termelés egyre fokozottabban a tökebefektetés eredménye lesz, a munka másodrangú jelentőséget kap. A tapasztalatnak a berendezésekbe építése a tapasztalatot a gyártó kezében összpontosítja, ez a továbbiakban a szakképzettség és tapasztalat polarizálódásához vezet nemzetközi méretekben is, mert a termelőberendezések szállítói leginkább a fejlett országokban találhatók.

A mikroelektronika döntően kihat a fejlődő országoknak a fejlettek felé való exportálásának kulcsiparára, a ruházati iparra is. A ruházati termékek ugyanis a fejlődő országok exportjának mintegy felét teszik ki, emiatt rendkívül súlyos követke-

ményekkel jár az eddig legmunkaigényesebbek közé tartozó technológiai folyamatnak a magas fejlettségű technológiák felé haladása, ami magával hozza a magasabb tőkebefektetések és a koncentráció szükségességét is.

A jelenlegi viszonyok közepette a technológiai fejlődés egyértelműen a fejlődő országok helyzetének gyengülésével zajlik. Hogy ezen a helyzeten változtatni tudjanak, Rada a következőket javasolja a fejlődő országoknak:

1. kiindulópontként egy tudományos és technológiai értékelési rendszert kell kifejleszteni, és meg kell tervezni az operatív politika alapjait, hogy ezáltal a fejlesztési stratégiákat szilárdabb talajra helyezték;

2. az alkalmazási módokat gondosan kell megválasztani, és olyanokra kell összpontosítani, melyek segítségével kiküszöbölhetők a szűk keresztmetszetek és optimalizálhatók az erőforrások, felhasználási lehetőség szerint el kell kerülni a technológia élőmunkát helyettesítő alkalmazását, és törekedni kell a termelékenység más eszközökkel történő növelésére;

3. feltétlenül törekedni kell a gyártóktól való függetlenségre, ami az elektronikai termékek különböző gyártóktól való vásárlásával érhető el;

4. a hazai szerelésű vagy részlegesen hazai gyártású elektronikus termékek országos bevezetését figyelemmel kell kísérni, ha az ország célja az, hogy lassan fejlessze saját gyártási kapacitását. Erre azért van szükség, mert a szabványos Nemzetközi Kereskedelmi Osztályzásban (SITC) számos mikroelektronikai termék hagyományos vagy meglehetősen általános leírás alatt szerepel, ami csökkentheti a helyi ipar versenyképességét, és ma-

gával vonhatja azt is, hogy számos termék kisiklik az általános irányelvek és az automatizálási politika hatásköréből.

A nyolcadik fejezet, amelyet Frank Barnaby, a stockholmi Nemzetközi Békakutató Intézet (SIPRI) volt igazgatója írt a mikroelektronika hadi célokra való alkalmazásáról, kulcsfontosságú a mikroelektronika jelentőségének megértéséhez. Tagadhatatlan ugyanis, hogy a mikroelektronikát a hadi szükségletek hívták életre, és a kutatásfejlesztés zöme ma is a hadiipar igényeiből indul ki, a polgári célú felhasználás viszont általában csak „melléktermék”.

„A katonai elektronikában bekövetkezett haladás legdrámaibb következményei azok, amelyek egyre valószínűbbé tesznek egy nukleáris világháborút.” Ezek a fejlesztések magukba foglalják a stratégiai rákéták pontosságának és megbízhatóságának növekedését, az űrben elhelyezett fegyverzetet és a modern hadviselés szinte teljes arzenálját.

A tanulmány foglalkozik a stratégiai fegyverzet kiépítésének kérdéseivel, a riasztórendszerek fejlődésével, a taktikai hadviselésben bekövetkezett változásokkal, a modern repülés elektronikai eszközeivel és a világméretű katonai kommunikációval.

A többi szerzővel ellentétben Barnaby egyáltalán nem optimista a fejlődés kimenetelét illetően. Állítja, „hogy nem rendelkezünk azzal az intelligenciával, amely feltétele lenne a megfelelő politikai és társadalmi intézmények felállításának, amelyek aztán képesek lennének a haditechnika irányítására. A világ katasztrófa felé sodródik, nem azért, mert politikusaink felelőtlenek, hanem az emberi természet miatt”.

Borúlato a kilencedik fejezet is,

amelyet Klaus Lenk, az Oldenburgi Egyetem tanára írt az információs technológia társadalmi hatásairól. Információtechnológián itt az emberi kommunikációval és e kommunikációs folyamatokban kezelt információkkal kapcsolatos eljárások összességét kell érteni.

A mikroelektronika minden eddigi technológiához képest nagyobb mértékben hat a társadalmi kohézió lényegére, a kommunikációra — mondja. Ez a hatás a szervezeti hatékonyság mellett elsősorban az emberi humánum és egyéniség viszonylatában jelentkezik, rendszerint negatív előjellel.

Az emberi kapcsolatok elszemélytelenedése, a kulturális függetlenség lazulása, a gazdasági és politikai hatalom még egyenetlenebb megoszlása, az emberi gondolkodás racionális oldalának erősítése a nem racionális, illetve kreatív gondolkodás rovására, mind-mind az információtechnológia negatív hatásairól tanúskodik.

Igen érdekes a fejezetnek a társadalom bürokratizálódása és informatizálódása közti összefüggéseket taglaló része. Lenk szerint ez a két folyamat közös töről fakad. Gyökere mindkettőnek abban keresendő, hogy a különböző konkrét célok elérésénél nyilvánvaló fölényt jelent a kötött formátumú struktúrák használata.

A technológiai fejlődés jelenlegi iránya erősen automatizált, nagy komplexitású információ- és döntési rendszerek kiépítése felé halad. A katonai riasztórendszerek, a társadalom vitális folyamatait irányító számítógéprendszerek meghibásodásának lehetősége figyelmeztet, hogy „Emberi lények életét, az élet fontos momentumait érintő kérdésekben, az alapvető döntések meghozatalát

nem szabad kizárólag gépekre bízni. E kérdések továbbra is megkövetelik az emberi beavatkozást” — üzeni a szerző.

Globális problémákra tér vissza Alexander King a tizedik fejezetben. Tanulmányában foglalkozik a mikroelektronika és az iparosodás, a mikroelektronikai ipar evolúciója és a gazdasági függőség kérdéseivel.

Írásának utolsó részében összefoglalja a kötet alapgondolatait. Kifejti, hogy a mikroelektronika fejlődése, illetve széles körű elterjedése a gazdaságban és egyéb területeken döntő politikai erővé válik az elkövetkezendő évtizedekben. Ez az erő jelentős mértékben befolyásolja majd a nemzetközi munkamegosztást, s végül minden országot érint, függetlenül ideológiai és kulturális hagyományaiktól.

A mikroelektronika társadalmi hatásai előtérbe helyezik a hosszú távú tervezést, mert jelenleg úgy tűnik, hogy inkább évtizedekben, mint években mérhető politikára van szükség, hogy a mikroelektronikát az egész emberiség szolgálatába állíthassuk — írja.

A hosszú távon való gondolkodás jegyében íródott a tizenegyedik fejezet is. Adam Schaff, a bécsi Társadalomtudományi Dokumentáció és Kutatás Európai Koordinációs Központjának munkatársa a foglalkozás és munka jövőjét taglalja. A tanulmány kiinduló tétele szerint általános strukturális munkanélküliség fenyegeti a világot, ha nem találunk módot a mikroelektronika által felszabadított munkaerő elhelyezésére. Ugyanis ma már a szolgáltatási szektor sem képes felszívni az iparban felszabaduló munkaerőt. A munkahely elvesztése, szerinte, a közeljövőben már nem egzisztenciális veszélyeket rejt magában, hanem azt, hogy a korábbi tevékenységüktől megfosztott embe-

rek számára az élet értelmetlenné válik, és ily módon patológikus társadalom alakulhat ki. Ez a probléma csak azokat érinti majd, akik egyáltalán nem fognak dolgozni, legalábbis a munka mai értelmezésében, hanem azokat is, akik hetenként mindössze egy napot vagy csak néhány órát dolgoznak majd.

Schaff állítja, hogy ezért a társadalomnak újabb emberi életcélokat kell kitermelnie, lehetséges alternatívák formájában, amelyek közül az egyén választhat, s ezen keresztül adhat életének értelmet. Megoldásként a folyamatos oktatás bevezetését javasolja, amely a hagyományos munkával és egyéb foglalkozásokkal váltakozó rendben volna alkalmazható. Ezzel egyszerre két társadalmi jelentőségű problémát lehetne megoldani. Egyrészt minden ember találna értelmes tevékenységi területet, s így új értelmet életének, másrészt a társadalom egészét tekintve megteremtene annak lehetőségét, hogy közelebb jusson a régi humanista ideál megvalósításához, az „univerzális ember” kineveléséhez.

A felsorolt tanulmányok legfőbb érdeme a rendkívüli gondolatgazdagság és a problémaorientáltság. A hasonló témakörű könyvekkel, mint például a nálunk is megjelentetett J. J. Servan—Schreiber: *Svetski izazov* (Világkihívás), vagy C. Evans: *Kompjuterski izazov* (Számítógépes kihívás) című alkotásával szemben a Jelentés megállapításai sokkal árnyaltabbak és tudományosan megalapozottak. Tekintve azonban, hogy a Jelentés elsősorban a széles közvélemény számára készült, az egyes tételek szigorú tudományos tárgyalása helyett a szerzők inkább a népszerű fogalmazására törekedtek és mellőzték a tudományos munkáknál megszokott szakmai eszköztárat. Ez azonban

mit sem von le a Jelentés tudományos értékéből.

A figyelmesebb olvasó több ellentmondást fedezhet fel az egyes fejezetek között. Ez nem a szerkesztők gondatlanságából, hanem magának a témának belső ellentmondásosságából adódik. Így például a megállapítások idődimenzióját tekintve a rövid távú prognózisok pesszimizmusa és a hosszabb távú prognózisok optimizmusa a szembevetendő.

Hazai viszonylatban a mikroelektronika alkalmazásának fejletlensége miatt a Jelentés néhány része enyhén utópisztikusnak tűnik. Figyelembe véve azonban azt, hogy a technológiai áttörés előbb-utóbb hazánkban is bekövetkezik, rendkívül fontos, hogy a társadalom intézményei felkészüljenek a változásokra. A kötet útmutatóul szolgálhat egy újabb tanulmány megírásához, amelyben megfogalmaznánk, hogy mit jelent majd az információs forradalom a mi önigazgatású szocialista társadalmunkban.

MAK László

Jegyzet

¹ A ma már 40 ország 100 tudósát tömörítő Római Klub Aurelio Peccei olasz közgazdász kezdeményezésére 1968-ban alakult, azzal a céllal, hogy felmérje a világot fenyegető veszélyeket, és tudományos módszerekkel megoldási javaslatokat dolgozzon ki.

A klub először 1972-ben a *Növekedés határai* című tanulmánnyal döböntette meg a világot. Ebben, a Massachusetts Institute of Technologytól megrendelt jelentésben a klubba tömörült tudósok felsorolták azokat a korlátokat, amelyek — nézetük szerint — határt szabnak az emberiség fejlődésének.

A következő tanulmány, *Fordulópon-ton az emberiség*, Mihajlo Mesarović és Eduard Pestel tollából 1974-ben látott napvilágot, majd az úgynevezett Rio jelentés következett 1976-ban, *A nemzetközi rend átforgalmazása* címmel. A Jan Tinbergen, Nobel-díjas holland

közgazdász vezetésével kidolgozott mű részletesen elemzi, milyen legyen az új nemzetközi gazdasági rend, és ajánlásokat dolgozott ki államférfiak és társadalmi csoportok számára. Az 1977-ben kiadott *A pazarlás utáni kor* című tanulmány egyik szerzője a magyar származású Gábor Dénes, Nobel-díjas fizikus volt. Ugyanebben az évben még egy jelentés készült: *Célok az emberiség számára* címmel. A klub hatodik jelen-

tése, amely az oktatással és a társadalom tanulóképességével foglalkozott, 1978-ben jelent meg. A hetedik jelentés az itt ismertetett *Életre-halálra — mikroelektronika és társadalom* címmel 1982 februárjában látott napvilágot.

(Forrás: Heti Világgazdaság, 1982. február 20.)

AZ IFJÚ MARX GONDOLATVILÁGA SZOVJET SZERZŐ MEGLÁTÁSÁBAN

A belgrádi Mladost 1984-ben megjelentette szerbhorvát fordításban Nikolaj Ivanovics Lapin esettanulmányát *Az ifjú Marx* címmel. A hazai kiadás a szerző könyvének Moszkvában, 1976-ban megjelent második, átdolgozott kiadása alapján készült. A mű keletkezésének tulajdonképpeni időpontjára a megjelentetett kiadványban nem történik utalás, az csak a felhasznált terjedelmes irodalom alapján sejthető. A második kiadásban felhasznált 135 bibliográfiai egység közül csak egy, még hozzá Marx és Engels műveinek 40. kötete, jelent meg 1975-ben, a többi szakirodalom legfeljebb 1969-ben és 1970-ben hagyta el a sajtót, s körülbelül erre az időpontra, vagyis az 70-es évek legelejére tehető N. I. Lapin művének keletkezése. Néhány évvel ezelőtt Magyarországon is kiadták, szerényebb grafikai kiállításban ezt a második kiadást.)

Egészében véve nemcsak nagyfokú lelkiismeretességgel megalkotott esettanulmányról van szó, hanem igen gazdaságos, tömör elemzésről is. A fejtegetés céltudatos tömörsége lehetővé tette a szerző számára, hogy elemzésének vázát a megfelelő bekezdések első szavai vagy kezdőmondata kiemelésével apróbb egységekre ossza, amelyeket már a tartalomjegyzék nem tüntet fel, de

ami nemcsak a fejtegetés szerkezetét domborítja ki világosan és részleteiben, hanem segít az olvasónak abban is, hogy arra a témára vagy részletkérdésre összpontosítsa figyelmét, amely voltaképpen érdekli. A szerző sok jelentős adatot közöl Marx életére, valamint az akkori idők eseményeinek és személyiségeinek jellemzésére vonatkozóan, de alapvető feladatának tekinti, és ezt következetesen meg is valósítja, hogy Marx gondolatvilágának fejlődését, vagyis a marxizmus kialakulását elemezze és bemutassa azt az 1837—1844-es hét évet felölelő időszakban.

Szovjet szerzőről lévén szó hangsúlyozni kell gondolati frissességét és a régebbi korszak merev beskatulyázottságának az elvetését. Természetesen, a szerző tárgyalási módja tartalmaz olyan elemeket, amelyek szokatlanok a hazai olvasó számára, ez azonban érthető ha figyelembe vesszük, hogy Lapin egy olyan olvasótáborhoz szól, amelynek gazdag kiadói tevékenység áll rendelkezésére, s így nem is követi közvetlenül és részleteiben a marxizmus egyes irányzatait, világviszonylatban. Ilyen irányú igény nem létezik kifejezett formában, s ez az ifjú Marxzal foglalkozó művek mondanivalójára is vonatkozik.

Lapin jelentős figyelmet szentel

esettanulmánya bevezetőjében Marx nézetei kialakulásának és főbb szakaszainak. Tárgyilagosan értékelve az ez irányú erőfeszítést, ez csak annyiban jelentős, hogy valóban kialakulási folyamatról, de csak néhány évre, nevezetesen körülbelül hét évre terjedő folyamatról van szó. Ezt a folyamatot még az is jellemezte, hogy állandóan felfelé ívelt és visszakozásra nem kényszerült, zsákutcába nem jutott, hanem állandóan épített a megalapozott nézetekre, megsejtésekre és felfedezésekre. A szerző Leninnek a különböző alkalmakkor kinyilvánított megállapításai alapján a szóban forgó hét évet Marx nézeteinek kifejlődésében öt szakaszra osztotta, ami már önmagában sem mond sokat, hisz átlagban majd egy évre jut egy szakasz. Ugyanakkor Franz Mehring és Georgij Valentyinovics Plehanov hozzáértését és erőfeszítését kifejezetten elmarasztalja Lapin, mert szerinte Marx életműve megértésében elhanyagolták tanításának kialakulási folyamatát.

Ami G. V. Plehanov esetét illeti, itt a szerzőnek igaza van, s hogy őt külön kiemeli kora többi hasonló jelentőségű marxistái közül, ezt nyilván az indokolja, hogy a Szovjetunió olvasóközönségéhez fordulva Plehanov emigrációban élő és nemzetközileg ismert orosz marxista volt. Viszon F. Mehring munkásságával kapcsolatban Lapin már nem tárgyilagosa, hiszen az 1918-ban megjelent Marxról szóló esettanulmánya az első elmélyült terjedelmes könyv Marx eszméi fejlődéstörténetéről és életművéről, s a szakirodalom Mehring legértékesebb műveként tartja nyilván, amelynek jelentősége, fogyatékoságai ellenére, a Marx életműről szóló alapirodalomhoz tartozik. Mellesleg megemlíthető, hogy Engels néhány emlékezetből írt megállapítását, így Feuerbach hatásának kérdését, Mehring

kiigazítja Marx ifjúkori műveinek tartalmi elemzése alapján.

Lapin úgy véli, hogy Leninnek a közelítési módja Marx gondolatvilágának kialakulásához a kutató számára rendkívül serkentő és újabb meglátásokra ösztökélő. A következőképp sorolja fel Lapin a Lenin műveiben elvértve fellelhető és Marx gondolatvilága kialakulására vonatkozó szakaszokra bontást (az idézőjelben feltüntetett jellemzések Lenin megjegyzései): 1) A doktori disszertáció (1841), amelyben Marx „még teljes egészében idealista — hegelianus állásponton van”; 2) A Rajnai Újságban leközölt cikkek időszaka (1842—1843) „amelyekben már sejteti Marx átállását az idealizmusról a materializmusra és a demokratikus forradalmi állásponttól a kommunizmus álláspontjára”; 3) A *Német—francia Évkönyvekben* közzétett cikkei (1843—1844) „az előbbi időszakban jelzett folyamat végleg befejezéséhez jut” és megfogalmazza a proletariátus világtörténelmi feladatáról szóló álláspontját; 4) A *Szent család* (1844) „Marxnak már a proletariátus forradalmi szerepéről alkotott majdnem végleges álláspontjának kialakulása” (a szerző itt elmulasztja megemlíteni, hogy a kötet társszerzője volt Engels is); 5) A *filozófia nyomora* (1847) és A *Kommunista Párt kiáltványa* (1848) (ez utóbbi művel kapcsolatban is a szerző eltekint a társszerzőre való utalástól) — „a marxizmus első érett alkotásai”.

Mindenesetre jelentős ez a periodizáció, már azért is, mert egy olyan jelentős marxistától származik, mint Lenin, noha nem volt szándékában elmélyülni Marx eszmevilága kialakulásának feltérképezésében. Már első pillantásra is világos, hogy az ifjú Marx eszmevilága kialakulásának ez az egyik le-

hetséges periodizációja, elsősorban azért nem lehet meghatározó jelentőségű, mert túlságosan külterjes (már említettük, hogy hét év öt szakaszra oszlik), másodsorban pedig mert Lenin még nem ismerhette a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* 1844-ből című alkotást, amely mérföldkő az ifjú Marx eszmevilágának kialakulásában.

Számunkra szokatlan, hogy a nagyszámú szovjetunióbeli olvasóközönség megtűri, hogy szakírói saját országuk kulturális területét önmagában is elegendőnek tekintsék, s hogy Lukács György munkáját az ifjú Marx filozófiai fejlődéséről, valamint Ernst Bloch és szintén Lukács kötetét Hegelről, valamint Hegel és Marx eszmei kapcsolatáról figyelmen kívül hagyja a tanulmány. Ezek után pedig már nem is csodálkozunk, hogy Lapin nem vesz tudomást a jugoszláv Predrag Vranickiről, akinek 1953-ban megjelent *Misaoni razvitak Karla Marksa* (Karl Marx eszmevilágának fejlődése című könyve, második kiadás 1963-ban) mai szemmel nem tekinthető ugyan rendkívüli alkotásnak, de a maga idejében (hisz első kiadása Sztálin halála évében jelent meg) bátor és alkotó jellegű előretörést jelentett nemcsak Marx eszmei genezise megértésében, hanem általában Marx életművének elmélyültebb értelmezésében is. Sokkal jobban szemet szűr az, hogy még forrásirodalomként sem említi meg Lapin ugyancsak Vranickinak *Historija marksizma* (A marxizmus története) c. munkáját, noha Európa több egyetemén kézikönyvként is használják és a mű már évtizedek óta, különböző változatában, jól ismert alkotás.

Lapin joggal állapítja meg, hogy polgári közírók a két háború között és a második világháború után ki akarták sajátítani az ifjú

Marx alkotásai jelentőségének felfedezését, holott századunk 20-as éveiben Marx ifjúkori műveiben semmi érdemeset nem találtak vizsgálataik számára. Sokan a II. Internacionálé időszakára jellemző uralkodó nézetekkel összhangban nem is vették tudomásul, hogy Marx életművének filozófiai tárgyú tartalma is van. A polgári alapállású közírók megelégedtek felületes általánosító jellemzésekkel Marx ifjúkori műveivel kapcsolatban, amelyeket az esettanulmány utalásai alapján, rendszerint hemzsegek a tárgyi pontatlanságoktól. Mindenesetre, hangsúlyozza Lapin, a polgári írók már a századforduló idején is mesterségesen szembeállították az ifjú és az érett Marxot. Az ifjú Marxot, szerintük *A Kommunista Párt kiáltványa* jellemezte mint elsősorban gyakorlati forradalmárt, a későbbi időszakban pedig már egy tudóssal, *A tőke* írójával állunk szemben. Természetesen ez az az időszak, amikor a marxi tanítást magáénak valló munkásmozgalom, de a Marxszal foglalkozó kutatók sem tulajdonítanak filozófiai szempontból nagyobb jelentőséget a világhírű gondolkodónak. A polgári kutatók többsége pedig egyenesen tagadja Marx eredeti filozófiai koncepciójának létezését. A marxista irányvételű munkásmozgalomban is Lenin munkássága alapján erősödik azok tábora, akik felismerik Marxnak, mint filozófusnak a jelentőségét és a marxizmusnak elméleti-módszertani jelentőségét a társadalomtudományok területén és általában a tudományos megismerés szempontjából.

Marx ilyen mesterként, burzsoá megosztásával szemben Lapin a szovjet marxisták fontos szerepét hangsúlyozza. Tagadhatatlan az a nagy erőfeszítés, amelyet Lenin kezdeményezésére tett a David Bori-

szovics Rjazanov vezette moszkvai Marx—Engels Intézet, majd a csakhamar megalakuló Marx—Engels—Lenin Intézet kutatóinak érdeme, akik Marx ifjúkori műveinek felkutatásával és kritikai megjelentetésével (először eredeti német nyelven, majd orosz nyelvű fordításban, Berlinben és Moszkvában) jegyezték be nevüket a marxológusok közé. Így Lapin joggal hivatkozik arra, hogy a Rjazanov (a sztálini tisztogatások idején leváltották, majd megfosztották akadémikusi rangjától és életét is kioltották) vezette intézet (IMEL) 1927—1932-ig közreadta Marx „diákkori munkáit”, doktori disszertációjának összes fellelhető anyagát, a berlini évek a Kreutzemachban töltött hónapok kéziratos hagyatékát, a Hegel jogfilozófiájának bírálata című első változatban fennmaradt könyv kéziratát, továbbá a *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* című kéziratokat és *A német ideológiát* (amelyet Engelsszel írt és majdnem nyomdakész állapotban hagyott hátra). Természetesen ezek csak Marx ifjúkori művei, amelyek a szélesebb körű szakmai nyilvánosság számára a moszkvai intézet kutatásai által váltak hozzáférhetővé. Eredményeik közé sorolandó még, igaz nem az ifjúkori Marx időszakából eredő, de két nagyjelentőségű mű közreadása is: az *Értéktöbblet-elméletek* (*A tőke* IV. könyve) háromrészes teljes kritikai kiadása (három könyvben) és az 1939-ben és 1941-ben, eredeti, német nyelven megjelentetett *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai* (Nyersfogalmazvány) 1857—1858 című kéziratköteg is. Ezek a kiadványok sokban gazdagították az utókor formálta képet Marx életművéről és irodalmi alkotásának jelentőségéről.

Lapin élesen elítéli a két Marxról szóló, úgymond burzsoá nézeteket, amelyek új formában jelentkeznek a

második világháború után, s mitologizálják Marx ifjúkori műveit. Hivatkozik itt többek között V. V. Keselava 1963-ban, Moszkvában megjelent könyvére, *A két Marxról szóló mítosz* című kötetre, valamint azokra, akik Marx *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* címen kiadott kéziratait tekintik Marx legjelentősebb alkotásának, azzal a hamis ítéletnyilvánításával, miszerint *A Kommunista Párt kiáltványa* és *A tőke* megalkotása idején Marx alkotókészsége már hanyatlóban volt. A részletes tények felsorakoztatása az ifjú és az érett Marx mesterként szembeállításának eloszlatása végett — mely szembeállítást burzsoának minősíti a szerző — a szovjet olvasóközönség számára még egy vonatkozásában fontos. Noha Lapin nem említi, mégis tudvalevő, hogy a valamikori hivatalosnak számító sztálini álláspont is határozottan megkülönböztetett egy érett Marxot, akinek alkotása az 1848-ban megjelent (1847 december—1848 januárjában Engelsszel megalkotott) *A Kommunista Párt kiáltványa* című pártprogramszerű írással (amelynek szerzőit két évtizeddel megjelenése után, a Kommunisták Szövetségének feloszlata után tüntették fel) kezdődött. E szerint az álláspont szerint tehát az 1848 előtt megalkotott művek Marx zsengéit, ifjúkori munkáit képviselik és nem jelentenek említésre méltó értéket, kivéve, hogy eszmefejlődési, történelmi tényanyagot szolgáltatnak a marxizmus kialakulásának tanulmányozói számára. Így, amikor Lapin a századforduló és a második világháború utáni kétféle Marxról szóló nézet tudalékos szembeállításának tarthatatlanságát bizonyítja és reakciós lényegét tárja fel, akkor voltaképpen a sztálinista nézetet is támadja és ezzel is leszámol anélkül, hogy szembeütnően emlegetné a

sztálinista felfogást, ami azonban nyilvánvaló a szovjet olvasó számára.

Természetesen a második világháború után a két Marxról szóló felfogás nemcsak a magukat marxistáknak vallók viszonylatában figyelemre méltó, hanem jelentős a sztálinista dogmatikus nézeteket okkal támadó és a marxizmust elvont, humanista módon értelmező irányzat szempontjából is. Ez utóbbi irányzat képviselői, legalábbis nálunk, magukat autentikus marxistáknak nevezték és végletes képviselői azt vallották, hogy Marxnak az 1848 előtt alkotott munkái képviselik az alapvető jelentőségű értékeket, míg a később keletkezett művei inkább csak a korábbiak mondanivalójának alkalmazását és részletesebb feldolgozását jelentik.

Az ifjú Marx alkotásai felé fordulást a XX. század második felében Lapin azzal magyarázza, amit Lenin fogalmazott meg a maga idejében, hogy meg kell különböztetni a marxizmus ellenségeitől azokat az embereket, akik igyekeznek marxisták lenni, de képtelenek széttörni idealizmusuk bilincseit. Ezért figyelmeztet Lapin, hogy céltalan és indokolatlan lenne az ifjú Marxszal foglalkozó összes nem marxista kutató munkáit tudománytalan és a társadalmi fejlődés szempontjából elenséges szándékú vállalkozásnak nyilvánítani. Lapin ezeket a kutatási eredményeket négy alapvető csoportba sorolja. Az első csoportba azokat a burzsoá alapállású marxológusokat helyezi, akik tudatosan hamisítják meg Marx eszmevilágának kialakulását, elsősorban anti-kommunista célzattal. Eleinte Franciaország katolikus szerzői közül jelentkeztek leggyakrabban az ilyen arcélú szerzők, de miután ott erőteljes ellenállásba ütköztek, ma — Lapin szerint — a legtöbb ilyen szerző

a Német Szövetségi Köztársaságban él. A másik csoportba azok kerültek, akik saját felületes pozitívista közelítésüket és erőfeszítésük hiányát leplezik az ifjú Marx fejlődési irányzatának elmélyült értelmezésében, s ezáltal, a szerző szerint, egyben leplezik „revizionista eltérésüket a marxizmus-leninizmustól”. Jellemző példaként említi H. Lefebvre A politika és filozófia kapcsoltágáról Marx ifjúkori munkáiban című tanulmányát. Megjegyzendő, hogy Henri Lefebvre már a második világháború utáni sztálinista idők óta megszűnt a Francia KP tagja lenni. Munkáit folyamatosan jelentetik meg nálunk szerbhorvát nyelven, így olvasóink véleményt alkothattak erről a francia egyetemi tanárról, mint marxista tudósról és szerzőről, kétképtelen értékeiről, de fogyatékoságairól is. Igaz, az említett tanulmány nálunk, legalábbis széles körben, nem ismeretes. A harmadik csoportot, Lapin szerint, az ifjú Marxot neohegelianus-egzisztencialistaként értelmező szerzők képezik, akik Marxot elsősorban filozófiai és szociológiai szempontból közelítik meg. A negyedik csoportba viszont azokat a kispolgárság és az egyetemi hallgatóság soraiból eredő szerzőket sorolja, akik a marxizmust anarcho-extrem módon értelmezik. Ezek körében különösen Herbert Marcusenak van sok tisztelője. Megjegyzendő, hogy Marcuse marxista volta vitatható ugyan, de mindenképpen meg kell különböztetni Marcuse nézeteit azokétól, akik különösen élete végén, lelkesedtek érte. Erre Lapin is utal, bár nem nevezi meg azt a szerzőt, akit az 1968-as diákmozgalmak rövi időre zászlóhordozójuknak tekintettek.

Az ifjú Marx eszmevilágának geneziséét elsősorban időrendi alakulásában, tömören fogalmazva és tudományos alapossággal elemezve az

esettanulmány szerzője szükségszerűen a maga korába és annak eszmé-áramlásaiba helyezi. Véleményünk szerint különösen értékesek a Marx elidegenülési elméletének kialakulására és a már kialakult elmélet rendszerezésére vonatkozó elemzések, valamint Marx proletár humanizmusának a tárgyalása. Tartalmas tárgyalása annál értékesebb, mivel a sztálini időkben mindkét téma mellőzött volt.

Lapin könyve az általa tárgyalt témára vonatkozó gazdag szovjet

irodalmat is közli. Mindenesetre jelentős és tartalmas művel gazdagított hazai irodalmunk az ifjú Marx munkásságának elemzéséről. A könyvet az olvasó nyilván nem az-za a szándékkal veszi majd kézbe, hogy minden részletkérdésben a végső igazsághoz jusson, de a szerző alaposága és elemző képessége, tartalmas mondanivalója mindenképpen meg fogja ragadni, további gondolkodásra készteti majd.

Rehák László

AZ ÖNIGAZGATÁS JOGRENDSZERE

Dr. Vladimir Prvulović: *Pravo na slobodu.*
Privredni pregled, 1984.

Dr. Vladimir Prvulović jogtudósaink második nemzedékéhez tartozik, amely már nem alkotta, hanem most magyarázza, értelmezi, feldolgozza az öngazgatás jogrendszerét. Kész rendszerként kezeli az öngazgatást, amelyet részekre kell bontani, a részeket klasszifikálni kell, és így kell egészében és részleteiben vizsgálat tárgyává tenni. Másrészt, ahhoz a nemzedékhez tartozik, amely a továbbképzés kedvező lehetőségei, a Nyugattal való szoros együttműködés körülményei között nőtt fel, úgyhogy posztgraduális tanulmányait a franciaországi Nancyban végezte el, majd szakosításon volt Londonban és Oxfordban.

Ez a két tényező döntően befolyásolja ennek a műnek a mondanivalóját és feldolgozásmódját. A témaválasztásban okvetlenül szerephez jutott, hogy a keletkezés éveiben — főleg Nyugaton — olyan „divatos” volt az emberi jogok kérdése és a szerző számára is kihívást

jelentett, hogy szem előtt tartva az emberi jogok kérdésében a kelet-európai országok felé megnyilatkozó nyugati bírálatokat, kutassa: ebben a vonatkozásban milyen új minőséget hoz a mi öngazgatásunk. A feldolgozásmód, vagyis az öngazgatásnak kész rendszerkénti kezelése pedig azzal jár, hogy a mű érdekes összefoglalást ad jogrendszerünkéről, de hiányoznak belőle az izgató kérdések, amelyek minden igazi alkotást, még a „legszárazabb” témáról is, izgalmas olvasmánnyá tesznek a hozzáértők, a kérdéssel foglalkozók számára.

Így aztán a könyv tanúskodik arról, hogy jogtudósaink is eljutnak oda, ahova a közgazdászok már régebben eljutottak. A közgazdászok ugyanis saját szűkebb témakörükre szakosítva már rég elfeledték, hogy Marx nem közgazdaságtant írt, hanem a közgazdaságtan bírálatát, így ennek a közgazdaságtannak a kategóriáit értelmezik és magyarázzák, sokszor még Marxnak arról az igazi

nagy felfedezéséről is elfeledkezve, hogy Marx számára csak az e kategóriák mögött rejlő emberi viszonyok voltak a lényegesek. Úgy látszik, a jogászok is mindinkább elfeledkeznek arról az alapvető marxi tételtől, hogy a szabadság igazi birodalma majd csak ott kezdődik, ahol nincs sem állam, sem jog. Ezért a szerző még ellentmondásosnak érzi a tárgyalt témát, hisz a jog és a szabadság két összeférhetetlen fogalom, de már nem foglalkoztatja az ellentmondás feloldásának folyamata és kérdése, már könyvcím és vizsgálati téma lesz a „szabadságra való jog”.

Ezekkel a fenntartásokkal ez a kiadvány hasznos kézikönyv lehet jogrendszerünk tanulmányozásához. Lényeges előnye, hogy teljes klaszszifikálást ad az öngazgatás jogrendszeréről; hat nagy csoportba tömöríti e rendszer jogait: 1. általános emberi jogok az öngazgatás és a munka alapján — mint az öngazgatás joga, a munkára való jog, a munka szabadsága, a társadalombiztosítás joga stb.; 2. a személyiség szabad kinyilvánításának és a társadalmi-politikai tevékenységnek a joga. Ide sorolja nemcsak a klaszszikus gondolat- és sajtószabadságot, hanem a nemzetek és nemzetiségek egyenjogúságát, a továbbképzésre való jogot és a tudományos alkotómunka szabadságát is; 3. a személyes szabadságok és jogok, köztük a klasszikus alapvető személyes szabadságok; a 4. csoportban szerepelnek az új emberi jogok, köztük elsősorban a szennyezéstől mentes környezetre való jog; az 5. csoportba sorolja a többi alkotmányos jogot, köztük a lakás sérthetetlenségét, az örökösödési jogot stb.; végül pedig az utolsó csoportban kapnak helyet az ember és a polgár külön kötelezettségei.

Még lényegesebb érdeme a könyv-

nek, hogy kísérletet tesz a következő kérdés megválaszolására: Mi az új az öngazgatás jogrendszerében? Ennek keretében a könyv legértelmesebb része, hogy a magántulajdonból levezetett egész régi jogrendszerrel szemben — csak említést téve az állami tulajdonra alapozott másik jogrendszerrel — a társadalmi tulajdonból vezeti le ezt az új jogrendszert, kiegészítve e jogrendszer másik hasonlóan lényeges alapjával a küldöttrendszerrel, leszögezve: „Az öngazgatású szocialista társadalom valamennyi társadalmi-gazdasági jogának anyagi alapját elsősorban a termelőeszközök társadalmi tulajdona adja meg és másodszorban a szocialista, közvetlen öngazgatású demokrácia politikai rendszere, mint a dolgozók és a polgárok közötti viszony új típusa.”

Ezt kiegészíti, hogy lényeges újdonságként taglalja ebben a jogrendszerben, elsősorban is a küldöttrendszer szerepét, mint „fordulópontot és minőségi előrehaladást a szocialista társadalomban és a fennmaradó képviseleti demokráciával való szakítás folyamatában, és mint utat a következő szakasz, a közvetlen részvételi demokrácia felé”. De tárgyalja a társadalmi szervezetek ilyen körülmények között megváltozott szerepét. Sőt képet próbál adni az új jogrendszerben jelentkező új jogokról is, például a kultúrára való jogról, mint „az egyik legfiatalabb, csak legújabban keletkezett külön emberi jogról, amely személyes is meg csoportos is, a polgár joga meg a népek joga. A szocializmusban, külön pedig az öngazgatású szocializmusban, ez egyike az alapvető jogoknak, amely az ember felszabadítását célozza”.

Említést tesz még az öngazgatást kiegészítően a jugoszláv társadalomban olyan lényeges szerepet betöltő

nemzeti egyenjogúságról is. „Abból kell kiindulni, hogy Jugoszlávia mint nyitott öngazgatású társadalom, amelyben a munka föl szabadításának és társadalmisításának folyamata zajlik, egyben a tudatosan és önkéntesen egyesült, szabad nemzetek és nemzetiségek soknemzetiségű közössége is.” Ezt az egész bonyolult viszonyt és kölcsönhatást, a társadalmi öngazgatás és a nemzeti egyenjogúság sajátos szövevényét azonban nem a probléma súlyának és sajátosságának megfelelően taglalja.

Az igazán érdekes kihívásokat és izgató elméleti kérdéseket kerülve, pontokba foglaló klasszifikálásának módszeréhez híven szól az öngazgatás jogrendszerével kapcsolatos problémákról és nehézségekről is. Az objektív problémák és nehézségek között említi az elmaradott anyagi alapot, az osztálytársadalom különféle maradványait, az anyagi nehézségeket stb. De többet foglalkozik a szubjektív jelenségekkel és nehézségekkel is, mint pl. a polgárok és a dolgozók hiányos tájékoztatása a jogokról és szabadságokról, valamint a kötelezettségekről és feladatokról; a hiányos öngazgatású tudattal és felelősségérzettel, az apolitikussággal, valamint a dolgozók és a polgárok „érdektelenségével”, az „üres ülésezésnek és vitának” tekintett öngazgatási döntéshozatal iránt; továbbá az öngazgatási szervek rossz belső munkaszervezésével, a bürokratikus és egyéb öngazgatásellenes irányzatokkal és hasonlókkal. Végül pedig, ugyancsak pontokba foglalva szól a továbbfejlesztés alapvető nyílt kérdéseiről: 1.

a társadalom öngazgatási fejlődésével kibontakozó demokratikus jogok és a társadalom tényleges lehetőségei és szükségletei közötti viszonyról; 2. az állam és társadalom (öngazgatás) közti viszonyról; 3. az egyenlőtlenség kérdéséről az öngazgatású társadalomban; 4. az emberek egyenjogúságáért vívott állandó harcról, elsősorban a munka és a munkaviszonyok terén; 5. az öngazgatási jogok és a többi konkrét jog közötti viszonyról; 6. a szocialista erkölcs kialakításának állandó és nehéz feladatáról; 7. a küldöttrendszer további elmélyítéséről és tökéletesítéséről; 8. a társadalmi-politikai rendszer és egyes megoldások intézményes és normatív megoldásairól; 9. az intézmények ún. hiperprodukcójáról; 10. az emberi jogok és szabadság reális érvényesítésének tényezőiről; 11. a dolgozók jogának és szabadságának az öngazgatású társadalomban történő korlátozásáról, ennek határaitól és forrásairól, valamint a szabadság állandó bővüléséről.

Egészében véve nagyon is doktori értekezésnek — ha nem kívánunk lekicsinylő szót használni: iskolai dolgozatnak — érezzük ezt a művet, és hiányoljuk belőle azt az élményt és gondolatátmasztó eredetiséget, amely még az átlagolvasó számára száraznak tűnő témát és könyvet is izgalmas olvasmánnyá teszi az ínyencek számára. De értékként kell elismernünk azt, amit a pontokba foglaló klasszifikálás e kérdés tanulmányozása számára nyújthat.

Bálint István

MUNKATÁRSAINK

Lektor: Tumbász Erzsébet

A szerbhorvát nyelvű szövegeket Garai László, Mák Ferenc és Bálint István fordította

Német nyelvű összefoglalók: Szenes György

Angol nyelvű összefoglalók: Azucki Livia

Korrektorok: Piszár Ilona és Burányi Mária

SZÁMUNK SZERZŐI

<i>Rajcsán István,</i>	VSZAT képviselőházának a társadalmi rendszer fejlesztésével foglalkozó bizottsága elnöke, Újvidék
<i>dr. Tomislav Bandin,</i>	a közgazdasági és a jogtudományok doktora, a Szabadkai Közgazdasági Kar tanára
<i>dr. Hódi Sándor,</i>	a pszichológia doktora, az adai Poisje üzemi pszichológusa
<i>dr. Rebák László,</i>	a társadalomtudományok doktora, a Szabadkai Közgazdasági Kar tanára
<i>dr. Tóth Lajos,</i>	a politikai tudományok doktora, az újvidéki Természettudományi-Matematikai Kar tanára
<i>Kovács Teréz,</i>	szociológus, magiszter, Újvidék
<i>Nagy László,</i>	pedagógus, a szabadkai Foglalkoztatási ÖÉK titkára
<i>Boljević Ágnes,</i>	a közgazdasági tudományok magisztere, a Szabadkai Közgazdasági Kar munkatársa
<i>Sebők Zoltán,</i>	egyetemista, Kanizsa
<i>Agoston Pribilla Valéria,</i>	magyar szakos tanár, Szabadka
<i>dr. Milan Mali,</i>	a politikai tudományok doktora, a Vajdasági Alkotmánybíróság bírójának, Újvidék
<i>Arokszállási Borza Gyöngyi,</i>	okleveles közgazdász, a Létünk szerkesztője
<i>Tóth László,</i>	külpolitikus, az Újvidéki Televízió szerkesztője
<i>Kovács László,</i>	külpolitikus, az Újvidéki Televízió szerkesztője
<i>Mák László,</i>	okleveles közgazdász, a kanizsai Agrouniverzal ÜTMASZ közös szolgálatának dolgozója
<i>Bálint István,</i>	külpolitikus, a Magyar Szó külpolitikai rovatának állandó munkatársa, az SZVT Fordítószolgálatának vezetője, Újvidék

létünk

— társadalmi, tudományos, kulturális folyóirat. — Alapító: Vajdaság Dolgozó Népe Szocialista Szövetségének Tartományi Választmánya. — Kiadja a Forum Lap- és Könyvkiadó és Nyomdaipari Munkaszervezet, 21000 Novi Sad, Vojvoda Mišić utca 1. — Szerkesztőség: 24000 Subotica, Trg slobode 1/2., Tel.: 024/26-819. — Szerkesztőségi fogadóórák: mindennap 10-től 12 óráig. — Megjelenik kéthavonta. — Előfizethető a 65700-603-6142-es folyószámlára; előfizetéskor kérjük feltüntetni a LÉTÜNK nevét. — Előfizetési díj belföldön egy évre 140 dinár, egyes szám ára 25, kettős szám ára 40 dinár, külföldre egy évre 280 dinár. — Készült a Forum Nyomdájában Újvidéken.

